

ריבית בתאגידים

הרב ישראל בן שחר הרב יאיר הס

תוכן העניינים

236	מבוא
242	פרק ראשון : הבעלות על נכסי חברה בע"מ
257	פרק שני : הערבון המוגבל
265	פרק שלישי : הלוואה על ידי שליח
281	פרק רביעי : שותפות גויים בחברה
297	נספח א' הסוגיות הנוגעות ל"ערבון המוגבל"
330	נספח ב'
332	רשימת המקורות

תוכן עניינים מפורט

236	מבוא
240	פתח דבר
242	פרק ראשון : הבעלות על נכסי חברה בע"מ חלק א': עצם הבעלות 242 חלק ב': האחריות 250 חלק ג': בעלות בחברה ממשלתית 254 סיכום הפרק 256
257	פרק שני : הערבון המוגבל העדר חיוב האישי 257 אפשרות ההפסד 259 קבלת אחריות מצד המלווה 261 שותפות 263 סיכום הפרק 263
265	פרק שלישי : הלוואה על ידי שליח חלק א': עצם הדין 265 חלק ב': מרכיבי דינו של רש"י 271 א. גורמים אחרים המייחסים את המעשה לשולח 272 ב. פקיד כשליח 274 ג. מהות העבירה 276 חלק ג': הנתק בין המלווה למלווה 278 סיכום הפרק 279
281	פרק רביעי : שותפות גויים בחברה דין א': "כספך" 281 דין ב': רוב גויים 284 דין ג': ברירה, חלוקה 286 דין ד': אדעתא דנפשיה קעביד 289 דין ה': אין שליחות לגוי 290 סיכום הפרק 293
294	סיכום ומסקנות
233	

297	הסוגיות הנוגעות ל"ערבון מוגבל"	נספח א'
297	חלק א': הגדרות חיובי חברה בע"מ	
300	חלק ב': סוגיית המלוה את הכהן	
308	חלק ג': פרדיסא	
314	חלק ד': בתי ערי חומה	
319	חלק ה': משכון	
324	חלק ו': רב חמא	
328	סיכום הנספח	
330		נספח ב'
330	א. ייעוד חלק מרווחי החברה לצרכי מצווה	
330	ב. החשבת הריבית כשכר טרחה והוצאות	
331	ג. מנהג מבטל הלכה	
332		רשימת מקורות

פסוקי איסור הריבית בתורה

"אם כסף תלוה את עמי, את העני עמך, לא תהיה לו כנושה, לא תשימון עליו נשך".

שמות כ"ב, כ"ד

"וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך, והחזקת בו, גר ותושב וחי עמך. אל תקח מאתו נשך ותרבית, ויראת מאלקיך, וחי אחיך עמך. את כספך לא תתן לו בנשך, ובמרבית לא תתן אכלך. אני ה' אלקיכם, אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים לתת לכם את ארץ כנען, להיות לכם לאלקים".

ויקרא כ"ה, ל"ה-ל"ח

"לא תשיך לאחיד, נשך כסף נשך אכל, נשך כל דבר אשר ישך. לנכרי תשיך ולאחיד לא תשיך, למען יברכך ה' אלקיך בכל משלח ידך, על הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה".

דברים כ"ג, כ"א-כ"א

מבוא

מאז החלו להוסד חברות בע"מ – בתחילה כקופות חסכון ("שפארקאסע"י),¹ ובהמשך בבית המסחר של סלומון בלונדון,² שם נקבעה ההגדרה היסודית של החברות על ידי בית הלורדים, ועד ימינו – דנו האחרונים³ במעמדה של חברה בהתייחסות לאיסורי תורה כחמץ, שבת וריבית.

בחיבור זה אנו עוסקים בשאלת הריבית בלבד.⁴ דהיינו, האם מותר לחברה בע"מ ללוות ולהלוות בריבית.⁵

בירור זה הינו נחוץ מאוד, עקב חיי הכלכלה המודרניים, הבנויים במידה רבה על התחשבות במחיר ההון. במתכונת הנוכחית של אופי הכלכלה, אין כמעט אפשרות לנהל את השוק ללא ריבית. מאידך, איסור הריבית הינו בעל חומרה מיוחדת. וזו לשון הטור⁶: "מאד מאד צריך אדם לזהר באיסור ריבית". ובשו"ע⁷ מובא: "כל הנותן בריבית, נכסיו מתמוטטין, וכאילו כפר ביציאת מצרים ובאלוקי ישראל".⁸

- 1 מוזכר בקיצור שו"ע (סי' ס"ה סעי' כ"ח), שו"ת שואל ומשיב (כרך א', חלק ג' סי' ל"א), שו"ת מהר"ם שיק (יו"ד סי' קנ"ז, קנ"ח), שו"ת מהרש"ם (חלק א' סי' כ"י) ועוד.
- 2 מוזכר במועדים וזמנים (חלק ג', סי' רס"ט בהערה).
- 3 ראשוני האחרונים שדנו בענין הם בעל הקיצור שו"ע (שם), השואל ומשיב (שם) והמהר"ם שיק (שם) לפני כ-130 שנה (שנת תר"ך-תר"ל).
- 4 למרות שמצוי פתרון לשאלת ריבית והוא ב"היתר עיסקא" (יסודותיו במשנה ב"מ ס"ח ע"א, גמ' שם ק"ד ע"ב ושו"ע יו"ד סי' קע"ז סעי' ב') עדיין חשיבות גדולה לדיוננו, כפי שמעיר הרב רפאל קצנלבוגן (בסוף מאמרו בנועם י"ב). החשיבות נובעת מהטעמים הבאים:
 - א. היתר עיסקא מצוי בבנקים, אך פחות בשאר החברות, ובפרט הקטנות שבהן.
 - ב. בבנקים ובחברות בחו"ל שגויים מעורבים בהם, לא תמיד הם מסכימים לעשות היתר עסקא.
 - ג. אין זה מוסכם בפוסקים שכל הלוואה בריבית מותרת על ידי היתר עסקא. כגון, הלוואה לצורך קניית מזון ולא לצורך עשית עסק (עין תורת ריבית פרק ט"ז סעי' ט"ו). או כאשר הריבית היא גבוהה, בשיעור שברור לכל שאין הלווה מרוויח כך מהעסק.
 - ד. יש דעות הסוברות שאין מועיל היתר עסקא כאשר אין שני הצדדים מבינים את משמעות ה"עיסקא", וזו לשון האגרות משה (יו"ד ב', סי' ס"ב): "צריך שידעו שני הצדדים ענין העיסקא, ולא רק באמירה וכתובה בעלמא, זה אינו לחש וסגולה...".
- 5 אין אנו דנים כאן בשאלה האם כל בעל מניה עובר על איסורי ריבית כאשר החברה מלווה או לווה. שכן, יתכן שאף אם לחברה אסורה הלוואה זו, בכל זאת לא נראה את כל בעלי המניות כשותפים להלוואה. (עין לקמן פרק א' הערה 70).
- 6 יו"ד ריש סי' ק"ס.
- 7 שם סעי' א'.
- 8 עפ"י הגמרא, ב"מ ע"א ע"א.

ובחכמת אדם⁹ כתב:

"ולפי שנפשו של אדם מתאווה, וחומד לממון, לפיכך הזהיר אותנו בהרבה לאווין, כדי להרחיקנו... המלוה עובר בששה לאווין... הלווה עובר בשלושה... ערב, עדים וסופר עוברים בשנים"¹⁰ וק"ו כשהאיסור נעשה באופן ציבורי וכחוק קבוע – גדולה חומרתו.¹¹

דיוני האחרונים מתמקדים בגורמים שונים, המעוררים ספק בחלות איסור ריבית בחברה, ואלו העיקריים שבהם:

א. הבעלות על נכסי החברה.

ב. חוסר המחויבות האישית של בעלי החברה – הערבון המוגבל.

ג. אפשרות התמוטטות כלכלית של החברה.

ד. הלוואה על ידי שליח (פקיד).

ה. מעורבות של גויים, כאשר ישנה כזו, בבעלות על מניות החברה או בין פקידיה.

על פי הגורמים הנ"ל, יובררו לקמן הבחנות בין מצבים שונים: הלוואה לחברה לעומת הלוואה ממנה, האם מעמדה הכלכלי של החברה איתן או מעורער, אילו נתונים נלווים לה – פקידים ו/או גויים, באיזה סוג חברה מדובר, ועוד.

כמו כן, חלק מגורמי ההיתר יועילו להפקעת איסור התורה אבל מדרבנן עדיין תאסר הריבית. וכן, היתרים מסוימים לא יועילו אלא באיסורי ריבית דרבנן, אבל לא באיסור דאורייתא.

האחרונים דנו בדרך כלל בחלק מהגורמים. מטרתנו המרכזית בחיבור זה היא לכנס את הגורמים השונים וסברותיהם לאכסניה אחת, תוך בדיקת השייכות שלהם למציאות המסחרית בימינו.

תוך כינוס זה אנו מבררים כמובן, האם למעשה תקף האיסור בחברות – שמא ישנו גורם מובהק להיתר; ואם אין, שמא ישנו צירוף של קולות, שניתן יהיה לסמוך עליהן לכתחילה.

לפני כניסתנו לגוף הדיון, נציג בקצרה את מבנה החברה, דרך פעילותה ותיפקודה:

1. חברה הינה גוף המוקם ע"י:

א. רישום אצל "רשם החברות" בדבר הקמת החברה.

ב. שני אנשים לפחות שהינם בעלי מניות, אותם מקצה החברה.

9 כלל ק"ל סעי' א'.

10 עפ"י הגמרא, ב"מ ע"ה ע"ב.

11 מהר"ם שיק יו"ד סי' קנ"ז, ד"ה וגוף (בענין ריבית בחברות): "גדול חטא הרבים מן חטא הנעשה ביחידות... וכ"ש אם נעשה האיסור לחוק ומשפט, וכמ"ש העקידה בשער כ"י".

2. בעלי המניות ממנים מועצת מנהלים (=דירקטוריון), שהיא המחליטה על מדיניות פעילותה של החברה. כמו כן, מחליטים המנהלים על מינויים בכירים בחברה (מנכ"ל, חשב וכו'). לחלק מהמינויים נדרש אישור של בעלי המניות.
3. **מנכ"ל** החברה הוא המנהל את חיי החברה השוטפים, על פי ההנחיות הכלליות שקיבל מהדירקטוריון.
4. **לבעלי המניות** אין זכות ניהול והתערבות בחיים היומיומיים של החברה. כמו כן, אין בעל מניה יכול למשוך את כסף המניה חזרה מהחברה.
5. בדרך כלל זכויות בעל המניה הם:
 - א. קבלת רווחים ("דיבידנדים").
 - ב. קבלת נכסים בשעת פרוק החברה.
 - ג. זכות הצבעה באסיפת בעלי המניות (לקמן סעי' 6).
 - ד. מינוי מנהלים.
- אולם אין הכרח בנ"ל, ואפשר שתהיינה מניות אשר זכויותיהן מורחבות יותר או מוגבלות יותר.
6. פעמים שכל בעלי המניות בחברה הינם בעלי מעמד זהה, ופעמים – כאמור לעיל – ישנם בעלים אשר מחזיקים במניות, המקנות להם מעמד מיוחד. כמו כן, פעמים רבות יש אדם או גוף המרכז בידו סך גדול של מניות, ובאופן מעשי הוא בעל הכח המרכזי מבחינת בעלי המניות. במציאות זו, מוטלות לעיתים חובות שונות (דיווחים וכו') על בעלי מניות אלו.
7. אחת לשנה, לכל הפחות, מתכנסים בעלי המניות לשמוע דווח ולהחליט החלטות אשר בסמכותם (כפי שנקבע בתקנות החברה), כגון: מינוי דירקטורים, פירוק החברה (על פי נוהל הקבוע בחוק) הקצאת מניות נוספות, שינוי תקנון החברה, ועוד.
8. רווחים של החברה – כאשר ישנם כאלו – מיועדים או להשקעות בחברה עצמה לצורך הגדלתה או שיפורה, או לחלוקה ("דיבידנדים") בין בעלי המניות. ההחלטה על יעוד הרווחים נתונה בידי האסיפה הכללית של בעלי המניות, על פי המלצת מועצת המנהלים.
9. אם חברה מתפרקת ויש לה נכסים לאחר סילוק חובותיה, מתחלקים הנכסים בין בעלי המניות (אשר להם "זכויות פירוק"), כאשר כל אחד מהם נוטל על פי האחוז היחסי של מניותיו בכלל מניות החברה.
10. ישנם סוגים שונים של חברות:
 - א. חברות פרטיות – ברבות מהן בעלי המניות הם הם הדירקטורים והעובדים (כעסק "משפחתי").
 - ב. חברות ציבוריות – חברות בעלות הקף עסקים גדול (מ-50 בעלי מניות ומעלה) אשר מקבלות זכות מסחר בבורסה (בחברות אלו קיימת פונקציה נוספת, והיא ועדת ביקורת).
 - ג. חברות ממשלתיות – חברות שמניותיהן מוחזקות על ידי הממשלה.

11. חוב של החברה – לא יגבה מנכסיו הפרטיים של בעל המניה (=ערבון מוגבל).
12. המשפט המקובל בעולם מתייחס לחברה כאל "אישיות משפטית", העומדת בפני עצמה. כלומר, הבעלות על נכסי החברה היא בידי הגוף הנקרא חברה, ולא בידי בעלי המניות. לדוגמא, כשהמנהל מלווה כסף, הרי שנגדיר שהגוף המלאכותי הנקרא חברה, הוא המלווה והוא הנושה. כשבעל מניה יעשה ביטוח כללי לכל נכסיו האישיים הוא לא יפוצה על ידי חברת הביטוח על הפסד שהופסדו נכסיו המושקעים בחברה.

פתח דבר

התמונה הניצבת לעינינו, כאשר אנו מתבוננים על ריבית בחברות, מביאה אותנו לידי תמיהה. שהרי איסור הריבית – באופן המופיע בתורה – מתייחס לכאורה ללווה, השונה במהותו מחברה שלווה. הכתוב מדבר על לווה עני, מך לנפול, שדרוש להחזיקו על מנת לקיימו. לעומת זאת, חברה הלווה כסף הינה פעמים רבות במצב איתן, אלא, שלמטרות צמיחה או מפני חישובים כלכליים שונים היא נעזרת בהלוואות. אם כך – האם חל לגביה איסור הריבית?¹

מבואר בתורה שבעל פה, שלמרות המשמעות הנ"ל מהתורה שבכתב, בכל זאת קיים איסור ריבית אף במצב זה. וזו לשונו של הרמ"א:² "ואין חילוק בין אם מלוה לעני או לעשיר". ומעיר על כך הגר"א:³ "ר"ל אע"ג דנאמר 'וכי ימוך וכו' אל תקח וכו'. ופשוט הוא בכמה מקומות".⁴

ומהי סיבת איסור הריבית, כאשר הלווה הינו עשיר?

ניתן להסביר זאת, על פי ביאור החינוך⁵ לטעמה של מצות הלוואה, וזו לשונו: "שורש המצוה, שרצה הא-ל להיות ברואי מלומדים ומורגלים במדת החסד והרחמים, כי היא מדה משובחת, ומתוך הכשר גופם במידות הטובות יהיו ראויים לקבלת הטובה...".

כלומר, מצות הלוואה אינה רק מצד הלווה, להיטיב עמו; אלא היא ענין חינוכי כלפי המלוה, להרגילו במדת החסד והרחמים. לפי זה יש מקום לומר, שגם איסור הריבית אינו מצד טובת הלווה בלבד, אלא גם מחמת חינוכו של המלוה.⁶ מבחינה זו, אין נפקא מינה אם הלווה הינו עני או עשיר.

אפשר להוסיף ולומר, שאמנם התירה התורה לאדם להרוויח מרכוש, כגון על ידי השכרתו. אולם השאירה התורה את שורש הרכוש – הכסף – לחינוכו של בעל הממון.

1 ושאלה זו מתחדדת יותר, מפני שהלאו 'לא תהיה לו כנושה' – הנזכר באותו פסוק (שמות כ"ב, כ"ד) שאוסר ריבית – באמת חל על עני, ולא על עשיר (מגיד משנה, ה' מלוה ולווה פ"ד ה' ב'). ועיי' ב"מ קי"ב ע"ב). וא"כ נאמר כך אף בסיפא של הפסוק.

2 בפתחת הלכות ריבית – יו"ד ס"י ק"ס סע' א.

3 שם ס"ק א'.

4 ועיי' העמק דבר (שמות שם), דענין זה רמוז בתורה. וכך הוא מבאר: 'את עמי' – שאין נופלים בפרנסתם עליך אלא בהשגחתי, והיינו עשיר. 'את העני עמדי' – או את העני, שנופל עליך...'

5 מצוה ס"ו (הוצאת מוסד הרב קוק).

6 ולפי זה ניתן להבין מדוע החמירה כאן התורה במיוחד, וקבעה שגם הלווה (והערב, העדים והסופר) עובר על איסור הריבית.

ריבית בתאגידים

לאור גודל יקרת מצוה זו וחומרתה, הננו רואים חובה להעיר, שכל עבודתנו הינה בהתאם למציאות הקיימת כיום. אולם, יש ענין גדול לחשוב ולהציע מודל כלכלי חדש, אשר לא יושתת על ריבית כלל, כיאה למצות התורה ולרוחה.

הבעלות על נכסי חברה בע"מ

חלק א': עצם הבעלות

העניין הראשון שיש לבדוק בקשר לאיסור הריבית, הוא גורם הבעלות, כלומר, מי הוא הבעלים של נכסי החברה: בעלי המניות, המנהלים, או "אישיות משפטית"?

תחילה יש לברר, אם קיים יחס של בעלות בין בעל המניה לבין הנכסים, ואם אכן קיים יחס כזה – מה גדרו. שכן אם בעלי המניות מוגדרים כבעלים, לא אכפת לנו מעמדם של החברה עצמה ושל מנהליה, כמבואר להדיא ברשב"א,¹ בדיונו על ריבית בקופת צדקה, וזו לשונו: "...אחר שאין לממון זה בעלים ידועים בשעת הלוואה, מי נאסר? ולא מחמת שהגזבר מלוה אותם נאסר. שכל שהממון אינו שלו, אלא שנעשה עליו אפוטרופוס או גזבר מותר. ובלבד שלא יהיה בעל הממון אסור בריבית".² דהיינו, אין איסור הריבית חל על מבצע הלוואה, אלא על בעל הממון.²

קיימות שלוש אפשרויות להגדרת בעלותו של בעל המניה על ממונה של החברה:

א. בעלי המניות הם בעלים לכל דבר ככל קבוצת שותפים אחרת. אמנם השפעתם על פעילות החברה מוגבלת מבחינות שונות,³ אולם אין בכך כדי לגרוע מבעלותם, שכן הגבלות אלו הן מוסכמות רצוניות, שאינן אלא צורת ארגון יעילה לפעולתה הכלכלית של החברה.⁴

ב. לבעלי המניות יש בעלות מוגבלת על נכסי החברה. ההגבלות השונות המוטלות עליהם אכן גורעות מאיכות בעלותם. ממילא מוטל עלינו לדון, אם בעלות מוגבלת ברמה זו⁵ נחשבת בעלות לעניין איסורי תורה, או שמא אינה נחשבת בעלות.

1 שו"ת הרשב"א, חלק ד' סי' ס"ג.

2 בפרק זה, "אסור" או "מותר" לגבי הריבית – משמעם אסור או מותר מצד הבעלות או מצד האחריות הנידונה בפרק. אולם קיימים גורמי איסור והיתר נוספים, שיתבארו בפרקים הבאים.

3 עיין במבוא (סעיפים 4, 6, 11, 12).

4 סברא זו נזכרת ביד שאול (עמוד מ"ה-מ"ו) ובמאמרו של הרב ישראל בארי (התורה והמדינה י"א, עמוד ת"ס).

5 אין לדון בהכללה על "בעלות מוגבלת", שכן כל בעלות מוגבלת יש לה מאפיינים משלה. וכמבואר במבוא, גם במניות יש סוגים שונים, ולמחזיק בכל סוג מניה זכויות אחרות. לכן, יתכן שבעלות מוגבלת אחת תיחשב בעלות, ואחרת לא תיחשב כזו. בעלי מניה מסוג אחד ייחשבו לבעלים של נכסי החברה, ובעלי מניה מסוג אחר לא ייחשבו כן.

ג. בעלי המניות אינם בעלים כלל, מפני שכוונתם היא להוציא מרשותם את הכסף המושקע – בין אם כהלוואה, ובין אם כנתינה.⁶

כהשלמה לבירור האפשרויות הללו, יש לבדוק אם קיים גורם בעלותי חילופי או משלים לבעל המניה, אשר בעלותו עשויה להשפיע על איסור הלוואת הממון בריבית. שאלה זו תידון בהמשך הפרק.

בעניין בעלותו של בעל המניה על נכסי החברה, כבר נחלקו המהר"ם שיק⁷ ותלמידו המהרש"ג.⁸ למהר"ם שיק ברור היה שאין כל קשר בעלותי בין בעל המניה לממון החברה, והוא אינו אלא מלווה. וזו לשונו: "...הרבה או מעט משתתפים, וכל אחד ואחד נותן מעות לפי ערכו, ומקבל על זה שטר ונקרא אקציע [=מניה] והוא כעין שטר חוב... ולפי הנראה, לכל בעלי השותפות הלוה כל אחד ואחד את ממנו, לכלל החברה, וכל אחד ואחד הוא מלווה ולווה, שהוא מלווה מעותיו... וכן אחרים מלוים לו,⁹ והמעות והחפצים הנמצאים שם הם משועבדים לכל בני החברה". השיג עליו המהרש"ג וטען שאין שום גורם שאפשר להחשיבו כלווה, ועל כן אי אפשר להגדיר את בעל המניה כמלווה. ממילא, בעל המניה מוגדר כבעלים גמור של הנכסים.¹⁰ וזו לשונו: "...מה שהניח ליסוד, דהמעות אשר בהקאססא [=קופה] אינו של השותפין האקציאנערין [=בעלי המניות] אלא משועבד להם משום דכל אחד ואחד הלוה מעות שלו להשותפות, איני מבין, דאם כן למי שייך גוף המעות אשר בהקאססא... למה יקרא עליו שם מלווה, למי הלווה, הרי לא הלווה רק לו עצמו. ולדעתי פשוט, שאין כאן שום הלוואה, דשום אדם לא קיבל אחריות על המעות שלו... וכל האקציאנערן הם הבעלים של אותו הממון שכולם הם שותפים בו".

היוצא לנו, שהמהר"ם שיק נטה לקצה אחד – לבעל המניה אין כלל בעלות על נכסי החברה (כאפשרות השלישית), ואילו תלמידו המהרש"ג נטה לקצה השני – בעל המניה בעלים גמור הוא (כאפשרות הראשונה). שניהם לא נכנסו לנתיב הביניים, הרואה בבעל המניה בעלים שבעלותו מוגבלת. הצועד המרכזי בנתיב זה הוא בעל המנחת יצחק,¹¹ המגדיר באופן זה את בעלותו של בעל המניה, ומאריך לדון אם בעלות מוגבלת זו נחשבת בעלות או לא. תשובת המנחת יצחק לשאלתו זו חיובית, וזו לשונו:

6 האפשרות לראות בהם לא-בעלים קיימת אך ורק אם ישנו גורם כלשהו שניתן להגדירו כלווה או כמקבל, שהרי ממון החברה אינו הפקר.

7 יו"ד סי' קנ"ח.

8 יו"ד סי' ג'.

9 אין כוונת המהר"ם שיק לומר שכל אחד מבעלי המניות הוא גם לווה באופן אישי, דאם כן יוצא שהוא בעלים גמור על גוף הממון – מדין לווה, והרי כל עניינו של המהר"ם שיק בא להתיר – מצד שבעלי המניות אינם בעלים על גוף הממון, עיי"ש. ולביאור כוונתו באומרו שכל אחד מבעלי המניות נחשב גם כלווה – עיין לקמן בהערה 31.

10 לקמן תבואר דעתו של המהר"ם שיק. והמהרש"ג אינו מוכן לקבל ביאור זה.

11 חלק ג' סי' א' (אות י"ב), חלק ז' סי' כ"ו.

"והיוצא מכל הנ"ל, שאין שום ראייה לומר דבעלות מוגבלת לא הוי בעלות, ואדרבה יש סברות להיפוך, ושוב חוזר הדבר לסיני, דיש להם לבעלי המניות דין בעלות".¹²

אמנם, המהרי"א הלוי¹³ הקדים את בעל המנחת יצחק, ואף הוא סבר שההגבלות על בעל המניה הרי הן כהגבלת הבעלות עצמה, אולם מסקנתו הפוכה: לדעתו בעלות כזו לאו שמיה בעלות. אלא, שהוא התיר בסברא זו רק להחזיק מניות של חברה שיש בידה חמץ בפסח, ואילו בתשובה העוסקת בענייני ריבית בחברה¹⁴ לא הזכיר סברא זו, וצ"ע בטעם הדבר.¹⁵

אף המנחת יצחק, הסובר שבעלות מוגבלת – בעלות היא, מגביל את דבריו לבעל מניה, שיש לו זכות הצבעה באספת בעלי המניות. אולם, גם לדעתו, בעל מניה ללא זכות הצבעה אינו בעלים כלל. האגרות משה¹⁶ מרחיב סברא זו וסובר שאם יש כוח שליטה לבעלי מניות מסוימים, שאר בעלי המניות אינם נחשבים בעלים, אף שיש להם זכות הצבעה, כיוון שאין להצבעתם שום כוח מעשי-ניהולי.¹⁷

12 ראיותיו המרכזיות לכך שבעלות מוגבלת היא בעלות, מבוססות על הנחה שלא גרע חלקו של בעל מניה בחברה מחלקו של היחיד בנכסי ציבור. וזה האחרון הוא בעלים, לדעת המנחת יצחק. ושתיים המה ראיותיו:

א. אסור ללוות בריבית לצורך קהל. (שו"ע יו"ד, סי' ק"ס סעי' כ"ב ברמ"א).

13 חלק ב' סי' קכ"ד. והסכים לדבריו הגאון מטשעבין (מנחת יצחק ח"ז סי' כ"ו, מספר חשב האפוד סי' ב).

14 שם סי' נ"ד.

15 ועיין לקמן בהערה 31, בהסבר גדר הבעלות על הממון לדעת המהר"ם שיק והמהרי"א הלוי. על

16 אהע"ז א', סי' ז'.

17 וזו לשונו: "... שאין להם שום דעה בהמסחר... שלא דמי לשותפות במקצת שיש לו דעה כבעלים... ומה שלפי תנאי המכירה יש לבעל השערס [=מניה] דעה לבחירת פרעזידענט [=נשיא] הוא רק פטומי מילי בעלמא, כי למעשה משאירים לעצמן יותר מהרוב שלא שייך שיאמרו דעה... אבל ודאי לקנות מדה מרובה כל כך עד שיתחשבו בדעתו יש לאסור...". וכן כתב בשו"ת האלף לך שלמה (או"ח סי' רלח) שבעל מניה שאין לו זכות לחוות דעה בענייני המסחר אינו צריך למכור את החמץ שבחברה. וכן בקונטרס ברית אברהם (הובא בברית יהודה, פרק ל הערה מג) מצדד לומר שבעל מניה שאין לו דעה בהנהלת החברה אינו נקרא שותף. גם בקונטרס צמיחת דודאים כותב כעין זה: "דאף שהם כשותפים כפי סכום ממונם, מ"מ לא להם הממשלה רק להגבירים הגדולים... אין שואלים אותם כלל, ואין דעתם נשמע". מאידך, במועדים וזמנים (חלק ג, סי' רסט הערה א) ובברית יהודה (פרק ל הערה מד) חולקים וסוברים, שגם בעלי מניות ללא זכות הצבעה הם כשותפים רגילים. חידוש זה של האחרונים המקילים, הוא בעל חשיבות לעצמו, לענין היתר קניית מניה בחברה העוברת על איסורים, אולם אין זה נוגע ישירות לחיבורנו, שהרי אנו עוסקים בשאלה אם מותר לחברה ללוות או להלוות, ולחברה כגוף בוודאי יש בעלי מניות שיוגדרו לדעת הנ"ל כבעלים. ועיין במבוא בהערה 5. ולדעה הראשונה, שרק בעל מניות רציני נחשב לשותף, יש להגדיר מבחינת המציאות מי נחשב בשוק ל"בעל מניות רציני". והנה, כאשר יש לאדם 25% ממניות חברה הוא בוודאי ייחשב לשותף, כיוון שהחלטות מסוימות חייבות – על פי פקודת החברות – לקבל את הסכמתו (אלא אם כן סוכם בתקנות החברה במפורש אחרת). ולגבי בעל מניות שבידו אחוז קטן יותר – הדבר תלוי במצב שאר מניות החברה. אם כל מניות החברה מפוזרות, באופן שאין אף גורם המרכזי בידו אחוז גבוה של מניות, הרי שגם אחוז קטן מהמניות, ולעתים אפילו אחוז קטן מאוד, נחשב לרציני. ובדרך כלל – ככל שהחברה גדולה יותר, כך גדל משקלן של המניות, כולל המניות הקטנות.

העולה מכך – לדרכם של המהרש"ג והמנחת יצחק, החברה אינה אלא שותפות של בעלי המניות, וממילא אין לה היתר ללוות או להלוות בריבית. מה שאין כן לדרך המהר"ם שיק, הסובר שבעלי המניות אינם בעלים על נכסי החברה,¹⁸ וממילא אינם גורמי איסור.¹⁹

לדרך זו נותר לנו לברר, מיהו הבעלים של נכסי החברה לדעת המהר"ם שיק. האחרונים העלו שתי אפשרויות:

* מנהלי החברה (=הדירקטוריון ו/או המנכ"ל).

* החברה עצמה בעלים על נכסיה. אין בעלות על הנכסים לשום גורם אנושי, אלא החברה עצמה היא גוף מלאכותי הנושא את עצמו (= "אישיות משפטית")²⁰.

האפשרות הראשונה: מנהלי החברה הם הבעלים

כך היא דעת הבית יצחק²¹ בביאור המהר"ם שיק. לכאורה יוצא מדבריו, שאף לדרך המהר"ם שיק לא נתיר הלוואה בריבית, עקב בעלות המנהלים.²² אלא שקשה מאוד לקבל ביאור זה, הן מסברא והן מקרא.

18 גם לדעת המהר"ם שיק, לא מסתבר שיאמר כך גם על חברות קטנות, שבעצם אינן אלא בית מסחר רגיל, מכל בחינה מעשית שהיא. כלומר, חיי המסחר מתנהלים בהן בדיוק כמו בעסק שאינו חברה, אלא שהמנהלים הם גם העובדים וגם בעלי מניות: אין ממונים הפועלים כדירקטוריון וכו'. היותו של העסק 'חברה' אינו אלא הליך רשמי שנעשה אצל רשם החברות, על מנת לזכות בהטבות שחברות זכאיות להן. וכעין זה כתב במנחת יצחק (חלק ג' סי' א' אות י'): "הגע עצמך, לפי מה ששכיח הרבה, שכדי לזכות בזכויות של חברת בעלי מניות לפי החוק... על כן בעל העסק מצרף עמו אשתו ובניו הסמוכים על שולחנו לקרוא עליהם שם חברת מניות, דלפי חוקי המדינה יש על זה דין חברה בע"מ כמו בחברה בע"מ גדולה – וכי יש להעלות על הדעת לומר דמשום כן יהיה מותר להם לשהות חמץ בפסח... הייתכן לומר כן ח"ו?! לכן, אין בעל המניה מתכוון להלוות כספו לגורם אחר כלשהו. עיין ברית יהודה, פרק ז' סוף הערה ס"ו.

19 אולם עיין לקמן בחלק ב' של פרק זה, שמצד ה"אחריות" יתכן שאוסרים.

20 עיין בתיאור "חברה בע"מ" במבוא לחיבורנו, סעיף 12.

21 שו"ת בית יצחק (יו"ד חלק ב', קונטרס אחרון סי' ל"ב), וזו לשונו: "... ואמנם מה שמצדד שם [מהר"ם שיק] להתיר גם כן דוקא אם הפערוואלטונג [=ועד ההנהלה] היא מנכרים, **דהאקציאנערע** [=בעלי המניות] לא הוו **רק מלווים** דיש להם שעבוד, אבל **המעוּת של הפערוואלטונג**".

גם בעל שו"ת משנת ר' אליעזר (תשובה ט"ו, אות ט"ז) סובר שהמנהלים נחשבים לוויים, למרות שאינם הבעלים, אך מטעם אחר: מכיוון שבמקרה של תביעה הם העומדים לדין. וזו לשונו: "...בנידון דידן נראה דעדיף טפי מן ממוני הקהל, וכונ"ע מודו **דאין להם להדירעקטארען** [=מנהלים] **תורת שלוחים** אלא תורת לוויים. דהא אין המלווים יכולים לתבוע להשותפים בבאנק [=בעלי המניות]... אלא מהממונים, ואם כן **הממונים הם הלוויים ושותפי הבנק** המה **רק ערבים**...".

22 אלא אם כן הללו יהיו גויים, כמקרה שדן בו מהר"ם שיק.

מסברא – וכי נתכוונו המנהלים לקנות ולקבל לרשותם את הנכסים!²³ ואם תפורק החברה – האם יקבלו מנכסיה?!
 מקרא – במהר"ם שיק גופו²⁴ מבואר, שכל בעל מניה הנו מלווה ולווה. לפי ההסבר שהבאנו בעלי המניות אינם לווים כלל.

אמנם שאלת הסברא מתבארת לאור ההתבוננות בצורת ניהול הבנקים²⁴ בתקופתם של האחרונים הנזכרים, היינו, לפני כמאה שנה. היו מקומות שבהם בעלי המניות השתתפו בניהול הפעיל של הבנק.²⁵ כמו כן היו בנקים שבהם המנהלים היו אחראים לחובות שלא הוחזרו.²⁶ לאור המציאות בתקופתו²⁷ מובנת סברתו של בעל הבית יצחק: הבעלות הוסרה מבעלי המניות [הנחת המהר"ם שיק], ומאידך המנהלים היו אחראים. לא קשה אם כן, לראותם כבעלים. לאור זה, דעת הבית יצחק אינה נוגעת לתקופתנו, כיוון שהיום המנהלים אינם בעלים, שהרי אינם אחראים אישית.²⁸ לכן, אף אם המנהלים הם יהודים, הם לא יהיו גורם איסור.

23 כן תמה מהרי"א הלוי (חלק ב' סי' נ"ד), וזו לשונו: "...ידוע דאין שום אחריות דנפשיה על הדירעקטאר [=מנהל] ולא על הקאסירער [=קופאי], כי אם מחלק את המעות הנמצא בבנק כפי הפנקסאות, הן רב הן מעט, ומעולם לא נעשה אחד מהם לא מלוה ולא לווה כי אם הבנק מקבלת המעות ועושה בהם מו"מ, על פי עצת מנהיגי הבנק... אין למלוה שום טענה ותביעה נגד הלווה [=קופאי, מנהל] כי אם נגד הבנק...", וכעין זה כתב בשו"ת הרי בשמים (מהדורה תנינא סי' קטו). וכן כתב ביד שאול (עמי מ"ה), וזו לשונו: "...אטו הדירקטורים שהם באמת רק פקידי ושליחי החברה פתאום ייעשו לבעלי החמץ...". וכן בשו"ת יש"א אי"ש (יו"ד סי' ג', דף י"א ד"ה ולפי"ז בני"ד).

24 עיין לעיל בציטוט מדבריו.

24 והוא הדין לכל חברה. אנו מזכירים בנק, כיוון שבדרך כלל דנו האחרונים בבנקים.

25 שו"ת מנחת אלעזר (חלק ב' סי' כ"ב), וזו לשונו: "...והנה מה שכתב בתשובת מהרי"א שמעולם לא דיבר המלוה עם הדירעקטור, הנה בגלילות שלנו אינו כן, כי בכל עת בעת ישיבת הצענזאר בכל שבוע וכיוצא, מדבר המלוה – היינו האקצינערען [=בעלי המניות] – עם פקידי הבאנק, למי יתן הלוואה ועל איזה סך יתנו לו, והמה המלוים מדברים עם שלוחם הדירעקטאר והפקידים מהבאנק כדת מה לעשות בכל עת..."

26 מנחת אלעזר (שם), בהתייחסותו לדברי מהרי"א הלוי (ראה ציטוט דבריו לעיל בהערה 23), וזו לשונו: "...אמנם באמת בבאנק שלנו בודאי מקבל הקאסיער האחריות מהמעות, ואם הוא יהודי הרי הוא נעשה מלוה ולווה בריבית... וכפי הנראה דשם בעובדא דידיה שאני הנהגת הבאנק מאשר הם אתנו במדינותינו". וכן בשו"ת שערי צדק (יו"ד סי' קכ"ד) ובשו"ת פני מבין (יו"ד סי' קי"ט) הזכירו כדבר פשוט את אחריות המנהלים.

27 ה'בית יצחק' כתב תשובתו בשנת תרנ"ג, ואחריות המנהלים הוזכרה כעשר שנים לפניו (שו"ת שערי צדק הנ"ל – תרמ"א) וכעשר שנים לאחריו (מנחת אלעזר הנ"ל, ונראה בבירור שכתב תשובתו זו למהרש"ג. השווה לתשובת מהרש"ג סי' ג', שנכתבה בשנת תר"ס). אמנם באותן שנים במקומות אחרים, היו בנקים שבהם לא היתה האחריות על המנהלים (קיצור שו"ע, סי' ס"ה סע' כ"ח – תרכ"ד; מהרי"א הלוי – תרמ"ז; הרי בשמים – תרי"ג (עיין בהערה 23); יש"א אי"ש, יו"ד סי' ג', דף י"א – תרנ"ג).

28 אלא אם כן ימעלו או יתרשלו (כבמשפט הבנקאים, תשנ"ד), שאז למחויבותם אין קשר לבעלות.

האפשרות השנייה: החברה נושאת את עצמה

אפשרות זו היא המקובלת במשפט הכללי [המאומץ גם במדינת ישראל], והדבר מציב בפנינו שאלה כפולה:

א. האם קיימת בדין תורה בעלות של "אישיות משפטית"?
 ב. אם לא נמצא גדר כזה בתורה, האם נוכל לקבלו משום "דינא דמלכותא דינא"?

שאלות אלו נדונו בהרחבה במכון כת"ר ובמקומות נוספים, ועל כן אין לנו עוסקים בהן במפורט במסגרת חיבורנו. נציין רק בקצרה שרבתה בהן המבוכה. רבו השוללים מכל וכל אפשרות זו, ולעומתם יש המצדדים בה.²⁹ על כל פנים, לגבי דעתו של המהר"ם שיק, כאמור לעיל, קשה מאוד להניח שכוונתו כאפשרות הראשונה

29 פירוט דעות האחרונים – לקמן בסיכום חלק א הערות 37, 38. נציין כאן ציטוטים אחדים מדברי המצדדים והשוללים.

מדברי המצדדים:

צפנת פענח (סי' קפ"ד): "...שעבוד צריך דוקא לאדם מסויים... גדר הבנק לא נקרא דבר מסויים, רק דבר של צורה לא חומר... ושוב ליכא למי הוא משועבד... לכן אין זה ריבית בבנק..."

יד שאל (עמ' מ"ז): "...הבעלות של בעלי המניות אינה אינדיוידואלית... בעלותו מוגבלת בחלק שיש לו במניות... וביותר אחראי הוא אותו האחר שנתן לו את החלק, ואותו האחר אינו במציאות כלל, אלא זהו כלל הנכסים השייכים לחברה, וכאלו הנכסים האלה היו אישיות בפני עצמה..."

חלקת יעקב (חלק ג' סי' ק"צ): "...עובדה היא שאין להתווכח דבנק גוף בפ"ע ושמו עליו, ואין שם הבעלים של ראובן או שמעון נקרא עליו כלל..."

מדברי השוללים:

מועדים וזמנים (חלק ג' סי' רס"ט): "...וכאלו הרכוש שייך לגוף מת שמכונה "חברה", וזהו כגולם שנברא ונוצר על ידי חוק ומשפט האומות לטובת ותועלת מסחר... ואין רצוני להאריך כאן... שאינו ראוי להביא בספר דברי שווא דידהו... ואנו עם ישראל אין לנו מושג הזה כלל בדיני ממונות. וגם אי אפשר לנו לייצר, שמשפטי דיני ממונות אצלנו מגבילים זכות קנייני ממון לאדם חי דוקא... ולא חל לדידן חברה בע"מ לפי כוונת ורצון המחוקק..."

הרב קלופט (הנאמן מ"ז): "בחוקות הגוים זה נקרא 'גוף משפטי'... והנה בהלכה אין מושגים כאלה, ואין ממון בלי בעלות מסוימת... בחברה הממון שייך ליחידים... שותפות גמורה ככל השותפויות..."

הרב וסרמן (נועם ג'): "ברור הוא דאין שום אפשרות לחדש גדרי בעלות שלא מצינו בש"ס... ועל הרוצים לחדש דחברה בע"מ הוא מין בעלות חדשה... עליהם הראיה... ועצם אי מציאת הדברים בש"ס אינו נותן מקום כל שהוא להסתפק. ועל כן זו שותפות רגילה..."

הרב בארי (התורה והמדינה י"א עמ' תס"א-תס"ב): "...לא מצינו גוף משפטי בלי בעלים... תמיד יש יחס ידוע של הבעלים... מה שאין כן רשות משפטית בלי כל קשר לבעלים לגמרי לא מצינו... לקבוע בעלות וזיקה של דבר לממון וליצור דבר דמיוני של בעלות... מנלן לחדש דבר כזה..."

(שהמנהלים הם בעלי החברה), לכן לא נותר לכאורה אלא לומר,³⁰ שכוונתו לאישיות המשפטית.³¹

בראייה פשוטה, כל אחת משתי האפשרויות מובילה למסקנה הלכתית שונה בתכלית. לפי האפשרות הראשונה, אם מנהלי החברה יהודים, יאסר על החברה להלוות או ללוות בריבית. מה שאין כן באפשרות השנייה: אם הבעלות על נכסי החברה היא בידי "אישיות משפטית" מופשטת לעולם אין כאן בעלות ישראל, וממילא מותר לחברה לעסוק בריבית³² (עיין בדברי הרשב"א בתחילת הפרק).

נפקא מינה זו מבוססת על ההנחה, שאם האישיות המשפטית היא הבעלים, בעלותה היא בלעדית, ולבעלי המניות אין אלא **זכויות** על נכסי החברה. ואכן כך עולה מדעת האחרונים שהתירו איסורים בחברה על סמך סברת האישיות המשפטית.³³

אולם המנחת יצחק³⁴ חולק על אחרונים אלו, ומחדש שגדרן של זכויות אלו הוא בעלות בעלי המניות – בעלים הם על הנכסים, אלא שבעלותם מוגבלת על פי חלוקת הזכויות בין ההנהלה ובעלי המניות לדרגותיהם. אם כן, אין לאישיות המשפטית

30 כך הבינו את המהר"ם שיק בני החלקת יעקב (שו"ת חלקת יעקב חלק ג', סי' ק"צ, אות ו' הערה 31 לא נמנע מלהעיר שגם דרך זו קשה מאוד להתאים ללשון המהר"ם שיק, שהובאה לעיל. לפי הסבר זה, כל אחד מבעלי המניות הלווה לאותה "אישיות משפטית", ואילו המהר"ם שיק כותב להדיא, שכל אחד הנו מלווה **ולווה**, וכבר הוכחנו לעיל בהערה 9 שהוא אינו לווה אישית, אבל אם "אישיות משפטית" לפנינו – הוא אינו לווה כלל. ועל כן נראה לנו (וכן נראה לנו גם בדעת מהר"א הלוי חלק ב סי' נד, שכן הוא מתייחס לאורך תשובתו לבעל המניה כמלווה, ומאידך סובר שפקעה בעלותו עקב המגבלות החלות עליו) שדרך שלישית עמו. ונקדים לביאורה הקדמה. שותפות רגילה מורכבת מכמה שותפים. אם לדוגמה קנו השותפים נכס יחדיו, כל אחד מהם הוא בעלים על הנכס. אולם, **נוסף לבעלות האישית** של כל אחד ואחד, יש מקום לומר שישנה כאן **בעלות משותפת אחת** של סך כל השותפים. שתי הגדרות אלו קיימות זו לצד זו ואין ביניהן סתירה. ופעמים, שאחת ההגדרות אינה יכולה להתקיים, ועדיין קיימת ההגדרה השניה. לאור זאת ניתן להבין את סברתם של המהר"ם שיק והמהר"א הלוי. בעלות אישית של כל אחד מבעלי המניות אינה קיימת בחברה בע"מ, אולם בעלות משותפת של סך כל בעלי המניות קיימת (עיין בלשון המהר"ם שיק, ותמצא כדברינו). ומדוע אין בעלות אישית? לדעת המהר"ם שיק, בגלל כוונתו של בעל המניות להלוות, ולדעת המהר"א משום שבעלות מוגבלת אינה בעלות. לאור הגדרה זו, יש לבדוק מה דינם של בעלי המניות לעניין איסורי תורה.

לדעת המהר"ם שיק עולה שאין בזה איסור ריבית (לולא בעית האחריות, כדלקמן), שהרי איסור ריבית הינו אישי, וכיון שבאופן אישי לא יעבור אף אחד מבעלי המניות – אין כאן איסור. לעומתו – מוצאים אנו בדברי המהר"א הלוי התחשבות בהפקעת הבעלות האישית רק לעניין חמץ (חלק ב' סי' קכ"ד), ואילו לגבי ריבית – אין הוא מזכיר את הפקעת הבעלות (אמנם הוא מתיר את הריבית, אבל מטעם שונה. עיין לקמן פרק ג' חלק ג'). וניתן לבאר בפשטות, שיש חילוק גדול בין חמץ לריבית. בחמץ רק הבעלים עובר על האיסור, וכיון שכאן אין בעלים, ממילא אין איסור. אולם בריבית עובר גם הלווה, ומבחינתו אין הדבר יכול להיחשב כעיסקא עם גוי, שהרי הממון בבעלות ישראל, וממילא ההלוואה אסורה.

32 ואף הצד השני לעיסקא אינו עובר על איסורי ריבית, דהווי כמלווה או לווה ממנו.

33 עיין בהערות 29, 38.

34 חלק ג' סי' א', אות כ"ב. הוא חולק שם על הרב השואל שרצה לקבל את האישיות המשפטית מטעם דינא דמלכותא (עיין שם בפתיחת התשובה, בהצגת דברי השואל).

בעלות בלעדית, אלא היא נוספת על זו של בעלי המניות. וזו לשונו: "... גם הדינא דמלכותא שנתנו דין אישיות משפטית נפרדת לחברת מניות, לא כווננו לגמרי לזה במלוא מובן המילה, שהרי למעשה לא נטלו מהם הזכויות של בעלות המוגבלת עכ"פ... הגבילו רק הבעלות, אבל לא הפקיעו את הבעלות לגמרי מהם, ואם כן שפיר יש לומר דהוי ממוניה לעניין חמץ בפסח וכיו"ב".³⁵

סיכום חלק א': הבעלות

ראינו שתי אפשרויות מרכזיות לקביעת הבעלים על נכסי החברה:³⁶

א. בעלי המניות.³⁷

35 אף אם לא נקבל פרשנותו לכוונת המשפטנים, נוכל לקבל את שיטתו ולומר שמכיון שלחוק לא אכפת כיצד נגדיר "בעלים" ואת מי נגדיר כך, כל עוד הגדרתנו לא תתנגד לדיני האישיות המשפטית, נוכל לפרש את המציאות הזאת כהבנתנו – כבעלות נוספת על בעלות "האישיות המשפטית".

36 במהלך הדיון הוזכרו שתי אפשרויות נוספות:

א. המנהלים (בית יצחק, יו"ד ח"יב קו"א סי' ל"ב).

ב. השותפות (הבנתנו במהר"ם שיק, יו"ד סי' קנ"ח, ובמהר"א הלוי, חלק ב סי' נ"ד. עיין לעיל בהערה 31).

האפשרות הראשונה – היתה נכונה בעבר (ורק בעבר), כמו שנתבאר.

האפשרות השנייה – נחלקו האחרונים אם לאור הגדרה זו יותר לחברה להלוות בריבית.

37 ואלו הכותבים כן, תוך שלילת האפשרות להתיר מטעם "האישיות המשפטית":

מהר"ש"ג (יו"ד סי' ג'); אגרות משה (או"ח א' סי' צ', או"ח ד' סי' נ"ד); מנחת יצחק (חלק ג' סי' א' אותיות י"ב, כג. חלק ז' סי' כ"ו); הרב קלופט (חוברת "הנאמן" מ"ז); טעם ריבית (קונטרס אחרון, סי' מ"א הערה ד'); הרב ישראל בארי (התורה והמצווה י"א, עמ' תנ"ט); הרב וסרמן (נועם ג'); הרב צימבליסט (פסקי דין רבניים חלק י', מעמ' רע"ג).

יש להעיר, שרבים דנו בשאלת ריבית בחברות, ולא העלו כלל צד להתיר מחמת החסרון שהממון אינו בבעלות ישראל. משמע להדיא, שסוברים הם כי לבעלי המניות יש דין בעלים, וכהערתו של המנחת יצחק (חלק ג סי' א, אותיות א, ו): "וכנראה מרוב גדולי האחרונים במה שפלפו בנידון בנק של חברת מניות, לעניין איסור ריבית, שמע מינה שלא מלאם ליבם להקל מהטעם הניל [=אישיות משפטית]".

ואלו הם אחרונים אלו (אצל רובם עצם הדיון מבוסס על ההנחה שבעל המניה הוא בעלים, אלא שלא כתבו כן במפורש): שואל ומשיב (כרך א', חלק ג' סי' ל"א); קיצור שו"ע (סי' ס"ה סעי' כ"ח, וכן בהגהות לחם הפנים שם); שערי צדק (יו"ד סי' קכ"ד); משנת ר"א (יו"ד סי' ט"ו); בית יצחק (יו"ד חלק ב, קונטרס אחרון סי' ל"ב); משיב דברים (יו"ד סי' ק"ו); פני מבין (יו"ד סי' קי"ט); נטיעה של שמחה (יו"ד סי' נ"ו, תשובות מחמישה רבנים); שו"ת רבי עזריאל (חלק ב' סי' רמ"ח); מלמד להועיל (חלק א' או"ח סי' צ"א, חלק ב' יו"ד סי' נ"ט); יש"א אי"ש (יו"ד סי' ג', תשובות משלושה רבנים); מנחת אלעזר (חלק ב' סי' כ"ב); מהר"ש"ם (חלק א סי' כ); קונטרס צמיחת דודאים (בסוף ספר "אהבת דוד"); מנחת פיתים (יו"ד סי' ק"ס סעי' ט"ז, וכן בספרו אמרי יושר סי' קפ"ט); תרשיש שוהם (יו"ד סי' ל"ד-ל"ו); איזהו נשך (יו"ד סי' קע"ז סעי' ו'); הר צבי (יו"ד סי' קכ"ו); ישכיל עבדי (חלק ה' סי' ט"ז, י"ז); מנחת שלמה (סי' כ"ח); אור לציון (יו"ד, חלק א' סי' ה'); הרב למברגר (נועם ב' ונועם ד'); הרב לעבעס (נועם כ"ג); הרב שטרנבוך (מועדים וזמנים חלק ג' סי' רס"ט, חלק ו' עמ' ע', חלק ח' עמ' ס"ט); קיצור דיני ריבית, פרק י"ג הע' ו'); הרב עובדיה יוסף (אור תורה, שנת תשל"א סי' ט"ו); הרב אלישיב (ריבית לאור ההלכה, פרק כ"ד הערה כ"ו).

ב. האישיות המשפטית³⁸ – החברה.

לדעת הסוברים שבעלי המניות הם הבעלים – אין היתר להלוואה בריבית בחברה. לסוברים שהאישיות המשפטית היא הבעלים – היתר ההלוואה בריבית תלוי במחלוקת האחרונים, אם ל"אישיות" זו בעלות בלעדית.

חלק ב': ה"אחריות" (הזיקה בין בעלי המניות לנכסים)

הצבנו אפשרויות שונות בעניין הבעלות על נכסי החברה. עצם העיסוק בשאלת הבעלות בלבד כגורם הקובע לאיסור הלוואה בריבית אינו מספיק, שהרי מצינו שה"מלוה" לעניין איסור ריבית אינו בעל הממון, אלא ה"אחראי" לממון. דהיינו, האדם או הגורם שיפסיד אם לא תוחזר ההלוואה.³⁹

וכך פוסק השו"ע:⁴⁰ "מעותיו של ישראל מופקדים ביד גוי והלוה אותם לישראל בריבית, אם היו באחריות הגוי מותר ליקח הריבית, ואם היו באחריות ישראל אסור". וכן כתב השו"ע גם בעניין מעות גוי המופקדות ביד ישראל, שהאיסור תלוי במי שעליו האחריות. כן הוא הדין גם באפוטרופוס גוי על נכסי ישראל ולהפך. אם כן מבואר, שגורם האחריות הוא הקובע לגבי איסור ריבית,⁴¹ וכדברי בעל ה"אגרות

38 צפנת פענח (סי' קפ"ד); יד שאול (עמי מ"ח-מ"ט, לענין חמץ); חלקת יעקב (חלק ג', סי' ק"צ אות ו'); הרב רפאל קצנלבוגן (נועם י"ב); הרב דיכובסקי (פסקי דין רבניים, חלק י' מעמי רע"ג). ומסופקים אנו בהבנת דבריהם של מהר"ם שיק (יו"ד סי' קנ"ח) ומהר"א הלוי (חלק ב' סי' נ"ד). עיין לעיל בהערות 31, 30. ובהערה 29 – צוטטו חלק מדעות אלו.

39 כשנבדוק נמצא שבדרך כלל למלוה ארבעה מאפיינים:
א. בעלות על הממון.

ב. אחריות על הממון – אם לא תוחזר ההלוואה הוא המפסיד.

ג. הוא הגורם אליו משתעבד הלוה.

ד. הוא המבצע את פעולת ההלוואה. ולא בביצוע טכני עסקי, אלא בהחלטה על ההלוואה ועל תנאיה.

40 יו"ד סי' קס"ח סעי' כ"א-כ"ד. מקור דין זה בתוספתא בבא מציעא פרק ה'. ובתוספות (ע"א ע"ב) מביאו מהירושלמי (סוף הלכה ז').

האחריות כגורם הלכתי מצויה בעוד מקומות בהלכה:

א. אחריות על חמצו של גוי – שם מצינו שאחריות כבעלות, אולם רק אם החמץ ברשות המחזיק בפקדון. וכן מצינו שם שגוי האחראי על חמץ של ישראל אין אחריות זו גורעת מחיובו של המפקיד (שו"ע או"ח, סי' ת"מ סעי' א', ד').

ב. גוי השוכר בהמה מישראל ומקבל אחריות (ברמה גבוהה: אונסין ויוקרא וזולא) – יש שתי דעות בשו"ע (או"ח סי' רמ"ו סעי' ד', ה') בשאלה אם קיים כאן דין שביתת בהמתו בשבת.

41 מבואר שם בט"ז ובש"ך שעסקינן באחריות מלאה, דהיינו שאם הלוה לא יפרע האחראי הוא המפסיד, ולא באחריות כשומר גרידא.

עוד הביאו הט"ז והש"ך מהריב"ש שהריבית כאן היא ריבית קצוצה. אולם בשו"ת הר המור (סי' י"ז) ובשער דעה (סי' קס"ח ס"ק ט') הובאו ראשונים חולקים.

משה":⁴² "דאיסור ריבית תלוי במי שאחריות ההלוואה עליו, שרק זהו הבעלים ממש דההלוואה – מי שמפסיד כשיהיה הפסד". אם כן, ישנה הבחנה בין בעלים על הממון לבין בעלים על מעשה ההלוואה (= האחראי).^{42א}

כאשר לווה אינו מחזיר לחברה את הכסף שלוה, נכסי החברה מתמעטים, ויש לדבר השלכה על רווחיהם והפסדיהם של בעלי המניות. ובהגדרה ההלכתית: בעלי המניות הם האחראים. אם כן, ללא תלות בשאלה מי הוא בעל הממון, אחריות בעלי המניות אוסרת לכאורה על החברה להלוות בריבית,⁴³ **אפילו אם נגזירה כ"אישיות משפטית"**.

אלא שיש לבדוק היטב את מהות האחריות, את השפעתה ההלכתית, ואת השלכותיה על בעלי מניות.

בדיקה זאת כוללת שלושה נושאים:

א. "אחריות" כגורם לאיסור:

הבאנו לעיל את דעת השו"ע התולה את איסור הריבית באחראי. אם הגוי אחראי – מותרת ההלוואה. אם הישראל אחראי – ההלוואה אסורה. הבנה אחרת בדברי התוספתא (מקור השו"ע) מחדש המהרש"ג.⁴⁴ לדבריו, סיבת חיובו של המחזיק בפיקדון כאשר הממון באחריות אינה האחריות מצד עצמה, אלא השינוי במעמדו של המחזיק בפיקדון ביחס לממון שהופקד בידו: אנו רואים את המחזיק בפיקדון כלווה, ובאמת המפקיד אינו יכול לתבוע אלא אותו. המחזיק בפיקדון הוא הבעלים על הממון כעת, והוא המלווה ללווה.⁴⁵ כלומר, טענה זו

42 יו"ד ב, סי' ס"ד.

42א עיין לקמן בפרק ד הערה 5, ביאור של האחריות, כגורם קובע באיסור ריבית.

43 אלו הם האחרונים שדנו לאיסור ריבית בחברות, מטעם האחריות: מהר"ם שיק (יו"ד סי' קנ"ח, ד"ה איברא); מלמד להועיל (חלק א', או"ח סי' צ"א); השואל בשו"ת יש"א אי"ש [יו"ד סי' ג', דף י"א ד"ה ויש, וזו לשונו: "איסור ריבית תלוי במי שאחריות עליו... ובנידון הבנק אחריות הכסף אשר ילוה לאחרים הוא על תופסי השטרות" (= בעלי מניות)].

44 יו"ד סי' ג'.

45 אף מהר"ם שיק (שם) טוען כמהרש"ג בדברו על האחריות המופיעה בהלכות ריבית. אולם לדעתו האחריות דווקא מהווה גורם הלכתי, לפי דעה אחת בשו"ע בהל' שבת שאחריות כבעלות, לעניין דין שביתת בהמתו (עיין לעיל בסוף הערה 40). וכך הוא הדין גם בריבית, כבכל איסור אחר בתורה. ובכל זאת את הקושי בדברי השו"ע בהל' ריבית – מדוע שם לא הביא השו"ע את שתי הדעות – הוא מיישב כמהרש"ג, ואומר שמדובר שם במקרה שהנפקד לווה את הכסף. מקור ביאורו זה הוא דברי השיטה מקובצת (בבא מציעא ע"א). לצד הביאור הוא מעיר בעצמו, כי השו"ע סותם דבריו, ואפשר לומר שאינו סובר כשיטה מקובצת. אולם הוא מוסיף שמכל מקום נראה דמסתמא, כיון שקיבל עליו אחריות לחוב, הרי הוא כמפרש שלוה מן הראשון והלווה לשני.

יש לשים לב שדעת מהר"ם שיק היא שאפשר לדמות אחריות של בעלי מניות לאחריות בהל' שבת, למרות ששם אין זו אחריות גרידא. עיין לקמן במחלוקת האחרונים באחריות העומדת בפני עצמה.

חולקת על עצם ההנחה שלאחריות יש תפקיד עצמי בהגדרת הבעלות. זהו חידוש, שכן בפשט השו"ע לא משמע כן, ובוודאי שאין זה הסבר מוסכם.⁴⁶

ב. אחריות העומדת בפני עצמה:

השו"ע דן במצב שבו הממון נמצא בידי שומר הפיקדון, והוא המלווה אותו, אולם הבעלות היא של המפקיד. לגבי מקרה זה נפסק שהאחראי הוא הבעלים על ההלוואה, למרות שאינו בעל הממון. אם כן, האחריות איננה גורם עצמאי, ההופך את האחראי לבעלים. האחריות כאן מצטרפת לגורם הבעלות או לגורם המלווה.

ומה באמת מעמדה של האחריות כאשר היא עומדת בפני עצמה? נראה שנחלקו בעניין זה האחרונים. דעת המהרי"א הלוי,⁴⁷ המהרש"ג,⁴⁴ המנחת יצחק⁴⁸ (שלושתם דנים באופן ישיר באחריות בעלי המניות, ועיין בהערה)⁴⁹ והאגרות משה⁵⁰ היא שאכן אין דינה כבעלות. לעומתם מדברי המהר"ם שיק⁵¹ מוכח שהדיון על אחריות הוא באחריות גרידא ללא צירוף כלשהו. וכן נראה מדברי רבו החתם סופר,⁵² הסובר שאף אחריות גרידא דינה כבעלות.

אם כן, בהשלכה לבעלי מניות רגילים – השאלה אם אחריותם אוסרת הלוואות בריבית תלויה במחלוקת האחרונים הנזכרת. אולם, כאשר בעלי מניות הם גם מנהלים – מצב שכיח מאוד בחברות – אין להתיר גם לפי המהרי"א הלוי, המהרש"ג, המנחת יצחק ובעל אגרות משה, שהרי אותם בעלי מניות הם גם אחראים וגם אפוטרופוסים.⁵³

46 בעל האגרות משה, שהובא לעיל, ודאי אינו לומד כן. ונראה שאף הש"ך (סי' קס"ט ס"ק ס"ח) והט"ז (שם ס"ק ל"א) מסכימים לדעת בעל אגרות משה. למרות לשונם, עיין שם.

47 חלק ב' סי' קכ"ד.

48 חלק ג' סי' א', אות י"א.

49 יש להעיר שדברי אחרונים אלו האומרים שאחריות גרידא אינה כבעלות, ומחילים דין זה על בעלי מניות, אינם פשוטים בסברא. שכן, ברור הוא שבידי בעלי המניות מצויים זכויות שהן מעבר לאחריות עצמה (כוח הניהול באמצעות אסיפת בעלי המניות, מינויים, תקנות, פירוק וכד' – בפרט אצל בעלי המניות ה"כבדים"). ועיין בהערה 17). ויתכן דלא גרע מצב זה מהאחריות שמצינו בה' ריבית, וצ"ע.

50 יו"ד ב', סי' ס"ד. שם הוא כותב על גוי שמקבל אחריות על הלוואת ישראל לישראל, ואינו מתיר על סמך זה הלוואה בריבית, דפשיטא שהבעלות על ההלוואה היא של ישראל. וראיתו מדין חמץ, שגם בו אחראי על חמץ עובר בבל יראה ובבל ימצא, אולם אם הוא מקבל אחריות על חמץ שאינו ברשותו – אינו עובר. מכאן רואים שאחריות גרידא אינה כבעלות. ויש לעיין בראיתו – שם עסקין באחריות כשומר חנם או כשומר שכן, ואחריות זו אינה כבעלות אם היא עומדת בפני עצמה, אולם אחריות מקיפה יותר-מנלן שלא תחשב כבעלות?

51 עיין בהערה 45, ובפרט בסופה.

52 שו"ת, או"ח סי' ס"ב.

53 כך נראה להגדיר את המנהלים. על כל פנים הם לפחות המחזיקים בפיקדון.

ג. מהות האחריות האוסרת:

הנחנו כדבר פשוט שבעלי המניות מוגדרים כאחראים, ואכן יש אחרונים שהבינו כך – מהרי"א הלוי,⁵⁴ מהר"ם שיק⁵⁵ ובעל שו"ת מלמד להועיל.⁵⁶ חלקו עליהם המהרש"ג⁵⁷ והמנחת יצחק.⁵⁸ לדעתם, בעלי המניות אינם מוגדרים כלל כ"אחראים", משום שלא מצינו את מושג ה"אחריות" אלא כאשר האחריות מתבטאת בהפסד כספי בפועל (הפסד ממון או לחילופין חיוב תשלום). אולם האחריות של בעלי המניות, כאשר היא אחריות גרידא ללא בעלות, תביא לכל היותר לירידת ערך המניות – בעלי המניות יפסידו חלק מן הסכום שמסרו לידי החברה. הפסד כזה אינו אלא הפסד שעבוד, ואין אחריות כזו נחשבת כבעלות.

אפשר להוסיף על דברי המהרש"ג והמנחת יצחק. אם נגדיר את החברה כ"אישיות משפטית", יוצא שהגורם המפסיד הפסד ישיר מאי החזרת חוב הוא החברה עצמה. לבעלי המניות נגרם הפסד עקיף בשני תחומים:

- א. אם וכאשר יחולקו הרווחים, הם יקבלו פחות מהרווחים שהיו יכולים לקבל.
- ב. בשעת פירוק החברה, אם תגיע שעה כזו, יקבלו פחות.

נראה שהפסדים עקיפים אלו אינם יוצרים אפילו גדר של שעבוד, שהרי – בניגוד למקרה של הלוואה – אין כל חוב שהחברה חייבת לבעל המניה. אין כאן אלא זכות לקבלת נכסים, אם יהיו רווחים והדירקטוריון יחליט על חלוקתם, או אם יהיה פירוק [ויהיו אז נכסים]. אם אדם לווה מחברה ולא החזיר את חובו, לא נלקח מבעל המניה דבר ולא נגרם לו כל הפסד, אלא נמנע מצב שיכול היה להרויח בו. עמדה זו של האחרונים, שלפיה אין לראות את בעלי המניות כ"אחראים", אינה נאמרת אלא כאשר הללו אינם בעלים.⁵⁹ אולם אם בעלי המניות הם בעלים, ודאי שהם "אחראים",⁶⁰ אם אין גורם שישלם להם במקרה של הפסד. ולדעת המנח"י,

54 חלק ב' ס"י קכ"ד. אמנם למעשה הוא סובר שאין לאסור, מהטעם האמור לעיל – שאחריות בפני עצמה אינה אוסרת.

55 יו"ד ס"י קנ"ח.

56 חלק א', או"ח ס"י צ"א. הוא מעיר שם על דברי רבו רבי עזריאל הילדסהיימר (עיין גם בשו"ת רבי עזריאל, חלק ב' ס"י רמ"ח) שכתב שאין אחריות על בעלי מניות (לא מוזכר שם מאיזה טעם מן השלושה הנידונים כאן) – "... הא אחריותו עליו, אם יאבד החמץ לא יקבל הישראל [= בעל המניה] דיפידענדען [=דיבידנדים, רווחים]".

57 יו"ד ס"י ג'.

58 חלק ג' ס"י א' (אות י"א) בשם הזית רענן. המנחת יצחק כותב זאת ביחס לבעל מניה שאין לו זכות הצבעה ולכן אינו כבעלים, ומביא סברא זאת רק כצרוף לדחיה נוספת.

59 ואף שסוברים המהרש"ג והמנח"י שבעלי מניות הם בעלים (עיין לעיל בחלק הבעלות), דבריהם כאן במצב שאינם בעלים. המהרש"ג – במציאות שהכסף שבידי הפקיד הגוי לא נקנה עדיין לבעל המניה (עיין לקמן פרק ד', סוף דין ה'). המנח"י – במניה שאין בה זכות הצבעה.

60 מהרש"ם חלק א', מפתחות (בסוף הספר) אות לא. בזאת הוא דוחה את היתר מהרי"א הלוי. עיין לקמן בסוף פרק ג' חלק ג'. וכן כתב הרב שלמה גאנצפריד (מובא בשואל ומשיב, כרך א' חלק ג' ס"י ל"א).

שכאמור לעיל, רואה את בעלי המניות (אם יש להם זכות הצבעה) כבעלים לצד ה"אישיות המשפטית", שלעולם הם "אחראים".

סיכום חלק ב': "האחריות"

ראינו את מקומה של ה"אחריות" כגורם בהלכות ריבית, ואת השלכותיה של האחריות על בעלי המניות. העולה מהדיון, שה"אחריות" של בעלי המניות היא גורם אוסר רק אם מתקיים אחד מהתנאים הבאים:

- א. בעלי המניות מוגדרים כבעלים.⁶¹
- ב. בשלושת⁶² נושאי הדיון שבחלק זה נפסוק בחיוב:⁶³ אחריות אכן אוסרת גביית ריבית ותשלום ריבית; אחריות העומדת בפני עצמה דינה כבעלות; בעלי המניות מוגדרים כ"אחראים".

חלק ג': בעלות בחברה ממשלתית⁶⁴

האחרונים דנים בהלוואות הנערכות בין אדם פרטי לבין חברה ממשלתית. המיוחד בחברה כזו הוא שיש מקום לומר, שאין אנשים פרטיים שהם בעלי הממון, אלא כלל האוכלוסייה היא הבעלים. אפשר לומר כך אפילו אם נניח שחברה בע"מ רגילה היא שותפות לכל דבר. יש שהתירו,⁶⁵ בסוברם שאין בהלוואה זו איסור כלל, והיא מותרת לכתחילה. טעמם הוא, שכיוון שהמלווה אינו אדם פרטי, אין זה נקרא ריבית הבאה מלווה למלווה. בעלי דעה זו הוסיפו שאפשר ללמוד כן מדברי

61 זו דעת רוב הפוסקים. עיין לעיל בסיכום חלק א של פרק זה.

62 אולם, לגבי האחריות כעומדת בפני עצמה, אין זה פשוט שצריך לפסוק בחיוב, על פי הערה 49 לעיל, שלפיה אחריותם של בעלי המניות מצורפת לסמכויות נוספות. כמו כן, אם בעלי המניות הם גם מנהלים ודאי שאין זו אחריות גרידא.

63 הדעה הסוברת שאין האחריות גורם הלכתי בריבית היא דעת המהרש"ג. ולדעת מהר"ם שיק, הדבר תלוי בהכרעה בין שתי הדעות בשו"ע, או"ח סי' רמ"ו.

הדעות הסוברות שאחריות בפני עצמה אינה מספקת – המהרש"ג, המנחת יצחק, האגרות משה, מהרי"א הלוי. החולקים הם – מהר"ם שייק וחת"ס.

הדעות הסוברות שאין לראות בבעלי המניות אחראים, מפני שהפסד עקיף – המהרש"ג, המנחת יצחק (הוא מזכיר סברא זאת כסניף המצטרף לסברא אחרת). החולקים הם – מהר"ם שיק, מהרי"א הלוי ומלמד להועיל.

לאור זאת רק מהר"ם שיק – לדעה אחת בשו"ע – עונה בחיוב על שלוש השאלות לבדיקה. גם המלמד להועיל אסר מצד האחריות.

64 איננו דנים בהרחבה בנושא זה, אלא רק בהתייחסות ישירה לריבית.

65 הר צבי (יו"ד סי' קכ"ו) – כשהחברה מלווה, הרב עובדיה יוסף (בי"אור תורה" שנת תשל"א, סי' ט"ו) – כשהחברה לווה. נראה שאין נפקא מינא בין שני המצבים. בתורת ריבית (פרק י"ז הערה ק"ח) נקט כדעתם. ועיין לקמן בסוף הערה 67. גם בעל מועדים וזמנים (חלק ו', סי' מ"א עמ' ע') סובר שבחברה ממשלתית אין איסור תורה, ומסתפק שמא גם מדרבנן מותר (מועדים וזמנים סטנסיל, סי' ס"ו, דף ר"ד).

המהרי"ט.⁶⁶ אחרונים אחרים⁶⁷ חלקו וסברו שיש איסור בדבר. בשאלת תקפו של האיסור נחלקו ביניהם האם הוא מדרבנן⁶⁸ או שמא יש כאן ספק איסור דאורייתא.⁶⁹ לדעות אלו דין חברה ממשלתית זהה לדין מעות עניים אשר נחלקו הראשונים⁷⁰ אם מותר להלוותן בריבית האסורה מדאורייתא, ובשו"ע⁷¹ פסק כדעת המחמירים.⁷²

66 חלק ב' יו"ד סי' מ"ה, וזו לשונו: "על דבר ההקדשות שמקדישים אותם בעליהם, שיהיה הקרן קיים לעולם והפירות יתחלקו לעניים... והנה בהקדש עניים מצינו מחלוקת בין גדולי האחרונים – הרשב"א (שו"ת, חלק א' סי' תרס"ט, חלק ד' סי' ס"ג) והרא"ש (שו"ת, כלל י"ג אותיות ח', י, י"ז) ז"ל. שהרשב"א ז"ל התיר אף בריבית קצוצה, כל שאין שם בעלים מיוחדים, שלא אסרה תורה אלא רבית הבאה מלווה למלוה. והרא"ש לא התיר אלא באבק רבית של דבריהם, אבל בריבית קצוצה אסר... ראיתי שנהגו היתר בארץ ישראל בפני רבותינו זכרם לחיי עד, ולא מטעם דממון עניים הוא, אלא דהני עניים לאו בעלי הממון מיקרו, כיון שאין להם בגוף הקרן כלום, ואינן זוכים אלא בפירות העתידים לבוא אחר שיבואו לעולם. והפקיד שהופקד להשגיח בזה לאו שלוחו של בעל המעות, אלא לזכות העניים הוא משגיח, ואילו אמר ללווה אני אתן לך מנה של פלוני שילווה לך, ותתן לי עשרים דינרים, היה מותר. כי הא דאמר'י בגמ' (בבא מציעא ס"ט ע"ב) גבי בריה דרב פפא, דאמר רב פפא: כל כי הא נשקול, לא אסרה אלא רבית הבאה מלווה למלוה. אף כשאמר תנהו לעניים שפיר דמי, דהני עניים לאו בעלים מיקרו, ואף הרא"ש ז"ל יודה בזה... אבל זו אפילו בהדיוט כהאי גוונא שרי, שהמעות לאחד והפירות לאחר. נהי דאי הוה אמר בעל המעות אני אלוה לך ותן לעניים כך וכך אסור... אבל פקיד זה לא שליח דבעל המעות הוא, אלא שלוחא דעניים הוא, וזוכה להם ועל ידו מותר". ועיין לקמן בסוף הערה 71, שההסתמכות על דברי המהרי"ט בענייננו תמוהה מאוד.

67 ישכיל עבדי (חלק ה', יו"ד סי' ט"ז, י"ז); הרב קלופט ("הנאמן" חוברת מ"ז); הרש"י אויערבך ("ישנה בשנה" שנת תשכ"ו); הרב אבא שאול והרב אלישיב (ריבית לאור ההלכה, פרק כ"ד הערה כ"ו. עם זאת, כתב בשם הרב אלישיב: "גם מי שמחמיר שלא לסמוך על היתר עסקא בבנקים, בבנק ממשלתי רשאי להקל"); ברית יהודה (פרק ז' סעי' כ"ז). וקצת צ"ע על התורת ריבית (שם), שסתם כדעת הרש"י אויערבך (שם). ולא ביאר מדוע האיסור הוא רק מדרבנן.

68 הרב קלופט (שם).
69 והובאו דבריהם לעיל בהערה 66, בתשובת המהרי"ט. ועיין בפתיחת הפרק, בציטוט חלקי מהרשב"א.

70 יו"ד סי' ק"ס סעי' י"ח – רק ריבית מדרבנן מותרת. ולדעת המתירים (לעיל הערה 65) צריך לומר שאין לדמות בין ענייננו למעות עניים, שבהן עסק הרא"ש. במעות עניים יש בעלים מסוימים למעות (כל העניים בשותפות, או העניים העתידים לקבל בפועל את הממון), אולם בחברה ממשלתית אין אף בעל מסוים. וכן כתב הרב ישראל בארי (בצומת התורה והמדינה, כרך ב' עמ' 378). הרב בארי דן במלווה ממשלתי, ומוצא כמה צדדים לקולא. ואף ריבית האסורה מדרבנן, שהותרה במעות עניים, נראה שלא תותר בנידוננו, משום שבעניים לא התירו אלא מצד היות המעות – מעות של צדקה. עוד תמה הרב קלופט (שם) על ההסתמכות על דברי המהרי"ט: "והדמיון הוא כעוכלא לדנא... כי שמה הקרן לאחד והפירות לאחר, אבל בבנק לאן שהפירות מהלך שם הקרן מהלך". ויש לעיין בראית המתירים.

72 נזכיר כאן סברא נוספת לקולא, שהובאה באחרונים. בעל שו"ת הרי בשמים (תנינא, סי' קט"ו, ד"ה נחזור) רוצה לומר, שהלוואה לחברה כזו אין בה איסור, כיוון שהמלווה מושתת לקבוצה הלווה, והרי הוא כמלווה לעצמו (בעל שו"ת הרי בשמים אינו עוסק בחברה ממשלתית, אלא בקופת חיסכון, שאינה מלווה אלא לשותפים בהשקעות לקופה. נראה שאפשר להקיש מדבריו לנושא דיוננו). חלקו עליו אחרונים – משנת ר"א יו"ד סי' ט, ט, אות י"ט), מנחת אלעזר (חלק ב' סי' כ"ב), מהרש"ם (חלק א', סי' כ', ד"ה והנה) – כי אמנם המלווה נכלל בין הלווים, אבל סוף סוף הוא מלווה גם ללווים אחרים, ואם כן האיסור במקומו עומד! וכן כתב הרב הדאיה בשו"ת ישכיל עבדי (שם).

סיכום הפרק

בפרק זה דנו בשני נושאים מרכזיים:

א. הבעלות על נכסי החברה.

ב. אחריות בעלי המניות.

המסקנה היוצאת מן הפרק היא שנוכל להתיר הלוואה בריבית בחברה, רק אם נצרף את הדעות הבאות:

א. דין תורה מכיר בחברה כ"אישיות משפטית".⁷³

ב. ל"אישיות" זו בעלות בלעדית על החברה, ולבעלי המניות אין כלל בעלות.⁷⁴

ג. אחריותם של בעלי המניות אינה גורם אוסר.⁷⁵

כמו כן נמצאנו למדים, שיש בין הפוסקים דעות, שלפיהן אין איסורי ריבית חלים בחברה ממשלתית.⁷⁶

73 דעת מיעוט הפוסקים. עיין לעיל בסיכום חלק א של פרק זה, ובהערות שם.

74 זו דעת רוב הפוסקים שהתירו מצד האישיות המשפטית (המנחת יצחק חולק).

75 דעת רוב הפוסקים, בגלל אחת משלוש הסיבות:

א. היותה אחריות לשעבוד בלבד.

ב. היותה אחריות העומדת בפני עצמה.

ג. אחריות אינה משפיעה כלל על איסור ריבית. האוסרים: מהר"ם שיק (לדעה אחת בשו"ע), מלמד להועיל.

76 דעת מיעוט הפוסקים. עיין בהערות 65, 67, 72.

פרק שני

הערבון המוגבל*

הלוואה הניתנת לחברה בע"מ שונה היא מהלוואה רגילה. השוני החשוב לעניינו נובע מ"הערבון המוגבל". בהלוואה רגילה מתחייב הלווה לפרוע אישית: משועבד הוא לחובה זו, ומצווה מוטלת עליו לפרוע את החוב. אף אם אין לו נכסים, הוא חייב לעמול להשבת החוב. לעומת זאת, בהלוואה לחברה [אך לא בהלוואה ממנה!] לא מוטל על בעלי החברה חיוב אישי לפרוע את חובה של החברה. הפרעון כולו נעשה מתוך נכסי החברה בלבד. אם החברה מתפרקת מסיבה כלשהי, ואין די בנכסיה כדי פרעון החוב, אין למלווה יכולת לתבוע מאיש את השבת כספו,¹ ואין איש החייב לטרוח להשבת החוב. שוני זה, שהצגנו בצורה כללית, מתפרט לארבעה גורמים, והם:

- א. היעדר חיוב אישי.
- ב. אפשרות להפסד החוב.
- ג. קבלת אחריות מצד המלווה.
- ד. שותפות.

נבחר עתה את הגורמים האלו לסברותיהם, ונראה האם יש בכוחם להתיר להלוות לחברה בריבית.

היעדר חיוב אישי

בהלוואה רגילה משתעבד הלווה שני שעבודים. האחד – שעבוד גוף, והשני – שעבוד נכסים. עיקרו של החיוב מתבטא בשעבוד הגוף ובמצווה² המוטלת עליו לפרוע, ואילו שעבוד הנכסים טפל לשעבוד הגוף. משמעותו היא, שהנכסים נעשים ערבים לחוב, כמבואר בגמרא.³ בהלוואה לחברה חסר מרכיב זה של שעבוד הגוף.

* לשם הצגת הנושא בבהירות, חילקנו נושא זה לשני חלקים. האחד – גוף הפרק – מציג את הנקודות לדיון, את הסברות הנוגעות אליהן, ואת הדעות השונות שנאמרו בעניין. השני – נספח א – הוא נספח המציג את הסוגיות המרכזיות בש"ס, שהן המקור לפסיקתם של האחרונים. 1 אלא אם כן אחד מהמנהלים או מהפקידים פשע או התרשל במילוי תפקידו, שאז אפשר לתובעו, אבל תביעה זו היא מדין מזיק ולא מדין לווה. 2 שעבוד הגוף הוא מושג שאינו נזכר במפורש בגמרא, אלא בראשונים (רא"ש בכתובות פרק הכותב סי' י', ובמקומות נוספים). לעומת זאת, מצוות הפרעון לבעל חוב נזכרת בגמרא (כתובות פ"ו ע"א). יש לדון על היחס בין שני המושגים, ואין כאן מקומו. 3 בבא בתרא קע"ד ע"א.

אמנם יש לדון אם הוא אינו קיים כלל, או שמא הוא קיים בצורה חלקית, והדיון על כך מופיע בחלק א' של הנספח לפרק זה. על כל פנים, יוצא שמרכיב מרכזי ועיקרי חסר בהלוואה לחברה. בזה נפתח הפתח לומר, שאין בהלוואה זו איסור ריבית. אפשר לטעון, שנתנית מעות כזו **אינה מוגדרת כלל כהלוואה**, בגלל חסרונו של המרכיב הנזכר, וממילא לא חל בה איסור ריבית.⁴

באופן אחר ניתן לבאר שמקבל המעות [דהיינו בעל המניה, לדעת רוב האחרונים] **אינו מוגדר כלוה**, שהרי לא חלים עליו כל שעבודי הלווה, וכאילו הנכסים הם החייבים ולא הגברא.⁵ כיון שההתייחסות היא כאילו הנכסים הם הלווים – אין איסור, שהרי הם אינם בני חיוב.⁶ אפשר להוסיף ביאור לאופן הזה ולומר, שכיון שהמקבל אינו מוגדר כלוה, הריבית אינה "נושכת" את האדם, אלא את הנכסים, ואילו איסור הריבית בתורה נאמר לגבי נשיכת הגברא: "לא תשיך לאחיך".⁷

האחרונים נחלקים בעניין זה: יש פוסקים⁸ שאכן מתירים הלוואה בריבית לחברה על-סמך הסברא הזאת. חלקם⁹ מתירים תוך הבאת סימוכין לדבריהם מהש"ס, אך לחלק אחר¹⁰ סברא זו כל כך נהירה וברורה, עד שהם פוסקים למעשה על פיה ללא כל ראיות. אולם, פוסקים אחרים¹¹ מתייצבים כנגדם, ואוסרים לחלוטין ריבית זו, בסוברים שהאיסור כאן מדאורייתא, כבכל הלוואה. בנתיב ביניים צועדים פוסקים אחרים:¹² הם מקבלים סברא זו, וממילא פוקע לדעתם איסור התורה, אולם עם זאת מביאים הם ראיות, שאיסור הריבית בכל זאת תקף כאן מדרבנן.¹³

- 4 אגרות משה (יו"ד ב' סוף סי' ס"ב; סי' ס"ג; יו"ד ג' סי' מ"א) והמהרש"ג בנועם ב'. מהמהרש"ג יש מקורות שונים, וגם מסקנות שונות למעשה. עיין בנספח לפרק זה, חלק ב' הערות 1, 13.
- 5 כן כותב המהרש"ג (יו"ד סי' ה', ד"ה אמנם ההיתר), וזו לשונו: "כאילו אין הגוף לוה כלל, אלא הנכסים הם החייבים", וכן בדבריו המובאים בנועם ב'. ובאגרות משה (שם סי' ס"ב) כותב: "נמצא שאין כאן לוה כלל, אלא הביזנעס הוא הלווה, שאינו שייך לחיובים – מסתבר דלא נאמר על זה איסור ריבית... אבל כשהלווה הוא סתם אדם שהוא חייב בשעבוד הגוף, אף שהמלווה הוא קארפאריישאן, יש בזה איסור ריבית".
- 6 אגרות משה (שם, סי' ס"ב). סברא זו בנועם (שם).
- 7 דברים כ"ג, כ'.
- 8 מהרש"ג (נועם ב'), אגרות משה (שם).
- 9 מהרש"ג הנ"ל.
- 10 אגרות משה (שם).
- 11 אור לציון (חלק א', יו"ד סי' ה'), הרב קלופט (הנאמן חוברת מ"ז). גם הרב וסרמן (נועם ג') נוטה לומר שהאיסור מדאורייתא.
- 12 מנחת יצחק (חלק ו' סי' ע"ז) וחלקת יעקב (חלק ג' סי' ק"צ). גם במנחת שלמה (סי' כ"ח) אוסר, וכותב שיתכן שאינו מדאורייתא. וכן הרב אלישיב (הובא בשמו בספר ריבית לאור ההלכה, פרק כ"ד הערה כ"ו) אוסר, אך בכל זאת מתחשב בסברת היעדר שעבוד הגוף כצירוף לקולא.
- 13 נראה שהמחלוקת אינה נובעת מניתוח שונה של המצב או מהבנה הלכתית שונה. **האפשרות** להתיר בעקבות הסברא ברורה לכולם. השאלה היא האם סברא זו נכונה למעשה. על כך נחלקו בשל הראיות השונות (פרט לאגרות משה, שדן בסברא גרידא ללא ראיות).

אפשרות ההפסד

כאמור לעיל, אם חברה תתפרק ולא יהיה בנכסיה כדי פרעון חובותיה, לא תהיה לנושים יכולת לקבל את הממון המגיע להם. יותר מכך – במצב זה **יבוטל** החוב, כיוון שאין על אף אחד חיוב להשבת החוב.

יש מקום להבין, שאין במצב זה איסור ריבית. ההגדרה הבסיסית של איסור הריבית היא "אגר נטר". אסרה התורה לקבל תשלום עבור המתנת המעות, אם המלווה מקבל תוספת לקרן, אולם אם תוספת זו אינה מוגדרת כ"אגר נטר" אין איסור ריבית חל.¹⁴ גם בנידוננו אפשר לומר בסברא ש"לא הווי אגר נטר", שהרי מצד המתנת המעות עלול להיגרם הפסד במקום רווח. ממילא, אין במהותה של ההמתנה צבירת רווח. לבסוף, כאשר בכל זאת יהיה רווח, לא נראה אותו כ"אגר נטר" אלא כעין "מתנה" גרידא,¹⁵ או כתשלום אחר.¹⁶

מהסוגיות מתברר,¹⁷ שיש לחלק בין דרגות שונות של פסידא. יש פסידא המוגדרת כ"שכיחא", ויש שאינה שכיחא. ולחלק מדעות הראשונים¹⁸ (לפחות), יש מצבים שעקב שכיחותם הנמוכה אינם מוגדרים כלל כמצבי פסידא. כמו כן, קיימת הבחנה בין איסור תורה לבין איסור דרבנן. לאור זה מתבררת החלוקה הבאה:

מצב א': פסידא דשכיחא באיסור דרבנן – מבואר בגמרא¹⁹ שריבית מותרת במקרה זה.

מצב ב': פסידא דלא שכיחא באיסור דרבנן – נחלקו הראשונים. יש האוסרים,²⁰ יש המתירים,²¹ ויש המחלקים בין מצבים שונים.²²

מצב ג': פסידא דלא שכיחא באיסור דאורייתא – לדעת המתירים במצב ב' (לפחות חלקם) נראה שגם כאן ההיתר חל.²³ **למעשה**, נפסק בשו"ע²⁴ כדעת האוסרים אפילו

14 כגון, קנס על אי עמידה בזמן הפרעון (דוגמא זו היא להלכה ולא למעשה, כיוון שיש בה פרטים רבים, ואין כאן מקומם).

15 עיין ברש"י ב"מ ס"ד ע"א ד"ה מותר, וזו לשונו: "שהרי קיבל עליו הפסד ושכר, הילכך אפילו ימצא יותר משהו הדמים אין כאן אגר נטר ליה, דאי הוה בציר מדמים נמי הוה שקיל".

16 ישנה אפשרות נוספת לבאר את הסברה – ה"ריבית" שהמלווה נוטל אינה "אגר נטר", אלא תשלום עבור הסיכון שהמלווה נוטל על עצמו – הוא עלול להפסיד את כל סכום ההלוואה.

17 עיין בנספח א', חלק ג'.

18 תוס' בבא מציעא ס"ד ע"ב, ד"ה ולא ישכור, לדעת רש"י.

19 בבא מציעא ע"ג ע"א, לדעת רב שהלכה כמותו (שו"ע יו"ד, סי' קע"ג סעי' י'). ומדובר בדרך מקח שאיסורו מדרבנן.

20 תוס' בבא מציעא ס"ד ע"א, ד"ה מה שעזי.

21 רמב"ן גיטין ל' ע"א ד"ה כיון, ובבבא מציעא ע"ג ע"א ד"ה פרדיסא.

22 רמב"ן בבא מציעא שם לדעת רש"י, שיטה מקובצת בשם הריטב"א בבא מציעא ס"ד ע"א, ד"ה מה שעזי.

23 הרמב"ן בגיטין שם (עיין בנספח א' חלק ב', שם מבוררת שיטתו באריכות).

24 יו"ד סי' קע"ג סעי' א'.

בריבית דרבנן, וקל וחומר שבריבית האסורה מדאורייתא יש איסור.²⁵ אלא שצריך ביאור, האם האיסור נשאר מדאורייתא, או אינו אלא מדרבנן. לפי דברי רש"י,²⁶ נראה שהאיסור הוא מדרבנן. אולם בשו"ע²⁷ נפסק שהאיסור מדאורייתא, ולדעת הרמ"א²⁸ יש ספק בדבר.

מצב ד': פסיידא דשכיחא באיסור דאורייתא – לא נכתב במפורש בשו"ע אם אפשר להתיר.²⁹

אולם ישנה דעה באחרונים³⁰ שאין לדמות את נושא דיוננו לסברת הפסיידא הנזכרת. פסיידא היא גורם מיקל כאשר החסרון הוא בעצם השימה, דאז ישנו חסרון ב"לא תשימון עליו נשך".³¹ אך במקום שהקציצה ברורה אלא שיש ספק ביכולת הגבייה – אין היתר.³²

לגבי שכיחות ההפסד בחברות:

נראה שיש לחלק בין סוגים שונים של חברות. אינו דומה מצב של חברה בעלת בסיס כלכלי איתן, רזרבות הון מספיקות, פיקוח חיצוני יעיל וכו', לחברה שאין בה נתונים אלו. יתכן שחלוקה זו יכולה להעמיד את החברות שקיים בהן סיכון יחסי גבוה בגדר של "פסיידא דלא שכיחא", שכאמור נאסר להלכה. אבל אין מסתבר כלל, שנגדיר את אפשרות ההפסד, כ"שכיחא"³³ [אלא אם כן מדובר בחברה שמצבה הכלכלי רעוע,

25 שם סי' קע"ד סעי' א'.

26 בבא מציעא ס"ב ע"ב ד"ה ובדיננו (ויש המסבירים את דברי רש"י באופן שונה. עיין בנספח א' בסוף חלק ד', ובהערה 18 שם).

27 שם.

28 שם, ועיין שם בש"ך. ונקודת הספק מוסברת בסוף חלק ד' שבנספח.

29 ואולי כדי לצמצם את מחלוקת הראשונים, נוכל להניח שכיוון שהרמב"ן מתיר, ובזה לא שמענו ששאר הראשונים חולקים עליו – לכן בזה מותר לכולי עלמא. אולם בריב"ש (סי' ש"ח) אוסר במפורש בהלוואה אפילו בפסיידא דשכיחא. עצם דינו של הריב"ש מובא בשו"ע (סי' קע"ג סעי' י"ח), ואף ששם לא נזכר במפורש שמדובר בפסיידא דשכיחא, בכל זאת נראה, שגם בפסיידא דשכיחא אוסר השו"ע, שהרי בריב"ש הדברים מפורשים, והשו"ע הביא את דינו בלי לבאר אחרת.

30 הרב וסרמן (נועם ג').

31 שמות כ"ב, כ"ד.

32 ונראה שיש מקום לדחות דברים אלו. שכן בכל הלוואה יש סיכון לאי פרעון, וודאי שאין זה בגדר "פסיידא" לעניין היתר ריבית. והסיבה היא ששם אין ביטול החוב, מה שאין כן בחברה ששם החוב בטל, ולכן הוי כחסרון בקציצה עצמה.

33 וכן כתבו כמה אחרונים, שאין להחשיב את הסיכון הקיים בבנקים (וכן הוא בחברות גדולות), כ"פסיידא" הגורם להתיר: חלקת יעקב (חלק ג' סי' ק"צ אות ד'), הרב וסרמן (נועם ג', עמ' ר', ר"ב), מנחת שלמה (סוף סי' כ"ח), מועדים וזמנים (חלק ו' סי' מ"א, עמ' ע'). חלקם חידדו זאת, בציינם שהדרך לשמירת המעות היא לתיתם בבנק (מנחת שלמה). ועיין בציטוטו של האור לציון, המובא בנספח לפרק זה, חלק ב' הערה 38.

ובכל זאת מישהו "מעז" להמשיך לסחור איתה ולהלוות לה].³³ **לאור זאת**, אין בגורם הפסידיא להתיר את איסור הריבית בחברות מצויות.

קבלת אחריות מצד המלווה

היבט נוסף יש למציאות זו של הערבון המוגבל. נקדים ונאמר, שהגורם המאפיין הלוואה הוא, שהכסף שניתן ללווה שייך לו מן הרגע שקיבלו, אפילו לפני שהוציאם, כדברי הכלל³⁴ "מלווה להוצאה ניתנה". תוצאת מצב זה היא, שהלווה מתחייב להשיב את החוב ברגע קבלת המעות, ואפילו אם ייאנסו המעות, החיוב נשאר במקומו, שהרי המעות שלו הן שנאנסו, ולא מעות המלווה. מה יהיה הדין בהלוואה שניתנה על תנאי, שאם ייאנסו מעות ההלוואה יהא הלווה פטור מלהשיב? יתכן שפקע שם הלוואה מן העיסקא, ואנו נתייחס לנתינת מעות זו כאל "השכרת ממון" ולא כהלוואה, וממילא לא יחול איסור ריבית. אפילו אם נאמר שבמקרה זה אסור ליטול ריבית, מה יהיה הדין במקרה שהמלווה מוסיף ומקבל על עצמו, מלבד אחריות אונסין, גם אחריות גניבה ואבידה? כאן כבר סביר מאוד לטעון שאין זו הלוואה, ואיסור ריבית אינו חל.

כאשר מלווים לחברה, המצב דומה לכאורה למציאות זו, שהרי אם ייאנסו או ייגנבו כל נכסי החברה הלווה והיא תפורק, היא תהיה פטורה מלהשיב את החוב בגלל שאלו הם תנאי העיסקאות עם חברה. אם כן, המלווה מקבל על עצמו אחריות. אמנם, חילוק בולט לעין מפריד בין שתי המציאויות המתוארות לעיל. בהלוואה, שהמלווה קיבל אחריות עליה, תיארונו תנאי שתוכנו הוא, כי אם יארע דבר מה **למעות ההלוואה** ייפטר הלווה, ולכן באמת הגיוני מאוד לסבור, שהשכרה לפנינו ולא הלוואה. ואילו בחברה, אם יארע דבר מה למעות ההלוואה, עדיין תהא זו חייבת. הפטור הוא רק אם ייאנסו כל נכסי החברה, ואולי תנאי זה דומה לתנאי רגיל – כגון, שאם ירד גשם תהא פטור מהשבת החוב – ששם בוודאי אין גדר נתינת המעות משתנה לגדר של "השכרה".

אם כן, מוטל עלינו לבדוק שני נושאים:

- א. האם פוקע איסור ריבית, כאשר מלווה מקבל על עצמו אחריות?
- ב. אם נאמר שכן, האם יחול היתר זה גם בחברות, למרות ששם האחריות אינה על מעות ההלוואה עצמן?

בשני נושאים אלו הדעות חלוקות.

³³ עיין לקמן בסיכום ומסקנות, אות ז'.

³⁴ שו"ע חו"מ סי' ר"א.

כאשר מלווה מקבל על עצמו אחריות אונסין בלבד – מסכימים הכול שאיסור ריבית חל,³⁵ אלא שהריב"ש³⁶ מסביר כי לדעת הרמב"ם³⁷ האיסור אינו אלא מדרבנן, וכן מפורשים הדברים ברמ"א³⁸ ולא נמצא שם חולק. אם המלווה מקבל על עצמו גם אחריות של גניבה ואבידה – הש"ך³⁹ מתיר לכתחילה, אפילו ריבית האסורה מדאורייתא. הרמ"א⁴⁰ מתיר רק ריבית האסורה מדרבנן,⁴¹ והגר"א⁴² אוסר אפילו ריבית זו.

לגבי חברה בע"מ, למרות ששם האחריות אינה על מעות ההלוואה – נראה שלדעת הריב"ש,⁴³ המב"ט⁴⁴ והמהרי"ט⁴⁵ היא מותר. הריב"ש – מצינו שישם דין קבלת אונסין גם למקרה מעין זה, והמב"ט – כותב במפורש לגבי קבלת אחריות על משכון: "מה לי הן, מה לי דמיהן". נראה, שאף נכסים המיועדים לפרעון לא נגרעו ממשכון לעניין זה. לכן נכסי חברה, שהם נכסי בעל המניה שמהם יגבה החוב, דינם כמעות עצמן, לדעתו. אלא שהמשנה למלך⁴⁶ חולק על דעת המב"ט. אמנם לא ביאר במפורש במה הוא חולק, אבל נראה שאינו מקבל את הסברא, שאחריות על המשכון תיחשב כאחריות על המעות עצמן.⁴⁷

העולה מן הדברים הוא, שנחלקו האחרונים אם בהלוואה לחברה המלווה אכן מקבל אחריות. אם כן, לדעת הש"ך היא מותר להלוות לחברה בריבית, לדעת הרמ"א תותר רק ריבית דרבנן,⁴⁸ ולגר"א לא היא היתר כלל. אולם, אף לדידה האיסור היא מדרבנן.

[ועיין בנספח לפרק זה חלק ו', שם הורחב עניין זה של קבלת אחריות. ושם הוספנו עוד התלבטות לגבי החלת עניין זה על חברות].

35 עיין בבא מציעא ס"ט ע"ב, בסוגית רב חמא, ובתוס' שם ד"ה אוגר.

36 שו"ת הריב"ש סי' ש"ה.

37 הלי מלווה ולווה, פרק ה' הלי ט"ז.

38 סי' קע"ו סעי' א'.

39 סי' קע"ז ס"ק כ'.

40 סי' קע"ז סעי' ו'.

41 לדעת החוות דעת (סי' קע"ז ס"ק ט') מתיר הרמ"א גם בדאורייתא, אם נותן המעות "ישכיר" את המעות ולא ילום, ועיין שם בביאורו.

42 סי' קע"ו ס"ק ב' וסי' קע"ז ס"ק כ"ה.

43 סי' ש"ח. וכן בנה המהרש"ג (יו"ד סי' ה') יסוד להתיר על פי הריב"ש. אלא שהוא מסופק בתקפות ההיתר, בגלל לשון ההלוואה הנוכרת בריב"ש (עיין בנספח חלק ו' הערה 7, בשם החוות דעת). וכן הוא מעלה ספק שמא יש לחלק בין מצב בו ייחדו לאחריות נכס קטן לבין מצב בו ייחדו נכסים רבים, כי באופן השני אפשר שאסור מדרבנן.

44 שו"ת המב"ט, חלק א' סי' ו'.

45 שו"ת מהרי"ט, חלק א' סי' קי"ז.

46 הלי מלווה ולווה פרק ה' הלי ט"ז. וכן סובר המנחת שלמה (סי' כ"ח) בהתייחסות ישירה לחברות.

47 וכן כותב בספר ויחי יוסף, תשובה ט'.

48 השלכה ישירה של דעות אלו על חברות מצאנו באיזהו נשך (על הלי ריבית, סי' קע"ז סעי' ו') ובמועדים וזמנים (סטנסיל, סי' ס"ו, עמ' ר"ד).

שותפות

ה"מנחת שלמה"⁴⁹ מחדש אפשרות מעניינת להתבוננות על הלוואה לחברה בע"מ. על פי הצעתו, אין זו הלוואה אלא שותפות. נותן המעות משתתף עם בעלי המניות בהשקעה, וה"ריבית" שהוא מקבל אינה אלא פירות השקעתו. ממילא, אין איסור ריבית ב"הלוואה" זו.

התבוננות זו נובעת מצירוף של שני נתונים, שאינם קיימים בהלוואה רגילה:
א. ה"הלוואה" לחברה, שהיא בעצם הלוואה לבעלי המניות, מיועדת לעסק בלבד, ולא לשאר הצרכים של בעלי המניות.

ב. חובת גברא של פרעון אינה מוטלת על איש.

מובן, שזוהי שותפות מיוחדת. נקבע בה שחלוקת רווחים בין השותפים השונים לא תהא שווה, אלא ה"מלווה" יקבל אחוז מסוים, והשאר יהא לבעלי המניות. אין בכך חסרון בהגדרת שותפות. אולם קיימת בעיה אחרת: לפי הגדרה זו, המלווה אינו צריך לקבל "ריבית" אם לא יהיו רווחים לחברה, אך המציאות בחברות היא שקבלת הריבית אינה מותנית ברווחים. למרות הקושי הזה מוכן בעל ה"מנחת שלמה" להישאר בסברתו, ולכלול גם עובדה זו במסגרת תנאי השותפות.⁵⁰

למעשה גם הוא אינו מתיר מכוח סברא זו: שכן לדעתו מוכח מסוגיא מפורשת,⁵¹ שקיים איסור ריבית בכעין זה.⁵¹

סיכום הפרק

הגורם המרכזי המהווה נקודת משען לקולא בהלוואה בריבית לחברה [ולא בהלוואה ממנה] הוא היעדר השעבוד האישי. למרות הדעות שלפיהן האיסור נשאר בתוקפו,

49 ס"י כ"ח.

50 וזו לשונו שם: "יתכן דחשיב יותר כשותף על תנאי, שיהיה לו זכות קדימה לקבל את הקרן והריבית מההון המשותף של הבנק". ולאחרונה החל אחד הבנקים בשיתוף אמיתי של הלקוחות עם בעלי המניות. שיתוף זה מתבטא בחלוקת אחוז מסוים מרווחי הבנק ללקוחות.

51 סוגיית "מלווה אדם את אריסיו חטים בחטים" – בבא מציעא ע"ד ע"ב. מבואר שם, שמותר לבעל השדה להלוות לאריסו סאה, על מנת לקבל סאה בשעת הקציר. לא חל כאן איסור סאה בסאה כיוון שאין זו הלוואה, אלא תנאי שהתנו ביניהם שיטול בעל הבית את הסאה הראשונה משדהו (ט"ז ס"י קס"ב סק"ו). אולם לאדם זר איסור סאה בסאה תקף, ומכאן מוכח שאין רואים במלווה שותף.

ויש לדון מעט בדבריו. לפי דרכו בהבנת הסוגיה נוכל להוכיח מכאן גם שהיעדר שעבוד גוף אינו מתיר (על בעל ה"מנחת שלמה" לא קשיא, שהרי הוא באמת אינו מתיר), ונקשה על בעל האגרות משה (עיין בהערה 4). אלא שיש לדחות טענה זו, משום ששם ההלוואה היא כאפותיקי מפורש, ואינה דומה לנידונו (והעניין מבואר באריכות בנספח לפרק זה, חלק א'). לפי זה, אפשר שגם אין מכאן ראיה לדחות את סברת השותפות.

יש פוסקים המתירים בגינו, ויש הסוברים שהאיסור רק מדרבנן [אולם, במקרה רגיל של אפותיקי מפורש באמת חל איסור ריבית, כמבואר בנספח לפרק זה]. גורם נוסף שיכול להצטרף לקולא הוא ה"אחריות" שהמלווה מקבל על עצמו. כפי שראינו לעיל, לדעות מסוימות מותרת הלוואה בריבית לחברה עקב אחריות זו. גורם ה**פסידא** אינו מיקל את האיסור [לפחות לדעת השו"ע] בחברות מצויות. סברת ה**שותפות** – קשה לקבלה למעשה, שכן המחדש אותה עצמו אינו מקבלה למעשה.⁵²

52 להלן דעות האחרונים, שעסקו בהשלכות הערבון המוגבל על האיסור ב**הלואה** לחברה. **האוסרים**: אור לציון (חלק א', יו"ד סי' ה') – האיסור מדאורייתא, הרב קלופט ("הנאמן" מ"ז) – פשטות דבריו שהאיסור מדאורייתא, הרב וסרמן (נועם ג') – נוטה לומר שהאיסור מדאורייתא, מנחת שלמה (סי' כ"ח) – מסתפק אם האיסור מדאורייתא. המהרשי"ג (יו"ד סי' ה') – האיסור מדרבנן [למרות שלכאורה הוא חוזר בו בתשובה המופיעה בנועם ב', אנו מציינים את תשובתו זו, לאור טענת המנחת יצחק (חלק ג' סי' א') שהמהרשי"ג לא פרסם את התשובה השנייה במתכוון], מנחת יצחק (חלק ו' סי' ע"ז) – דרבנן, חלקת יעקב (חלק ג' סי' ק"צ) – דרבנן, ויחי יוסף (סי' ח' וט'), הרב אלישיב (ריבית לאור ההלכה, פרק כ"ד הערה כ"ו). **המתירים**: מהרשי"ג (נועם ב'), אגרות משה (יו"ד ב' סי' ס"ג), הרב רפאל קצנלבוגן (נועם י"ב), איזהו נשך (על שו"ע יו"ד סי' קע"ז סעי' ו') – מדאורייתא מותר לכל הדעות, ומדרבנן תלוי הדבר במחלוקת אחרונים, מועדים וזמנים (סטנסיל סי' ס"ו) – כדברי זקנו בעל "איזהו נשך".

פרק שלישי

הלוואה על ידי שליח

רבות מן העסקאות של חברות נעשות באמצעות פקידים בדרגות שונות. יוצא איפוא, שעסקאות אלו אינן נעשות ישירות על ידי הבעלים, אלא באמצעות שליחים הפקידים. האם יש לעובדה זו השפעה על הלכות ריבית?

שיטת רש"י כפי שהובאה במרדכי¹, ונפסקה להלכה על ידי הרמ"א² היא שריבית על ידי שליח מותרת. לכאורה, היתר גדול לפנינו להלוות ולסחור ללא חשש ריבית, על סמך הלכה זו. ואכן, אחרונים רבים עסקו בהיתר זה בדיונים על ריבית בחברות.³

מוטל עלינו לבחון את העניין משני היבטים:

- א. עצם הדין, מגבלותיו, וההשלכה מכך על חברות.
- ב. מרכיבי הדין, הגבלותיהם, וההשלכה מכך על חברות.

חלק א': עצם הדין

כותב הרמ"א²: "יש אומרים דמותר לישראל לומר לחבירו ישראל, לך ולוה לי מעות מפלוני ישראל בריבית, ומותר לתת אחר כך הריבית לשליח להביאו לו, דלא אסרה תורה אלא ריבית הבא מיד לוה למלווה. והשליח אינו עושה שום איסור, דהאי ריבית לאו דידיה הוא. ואי משום ששלוחו של אדם כמותו – אין שליח לדבר עבירה. ואין לפרסם הדבר בפני עם הארץ. וכן עיקר. אף על גב דיש מפקפקין בהיתר זה ומחמירים לאסרו, יש לסמוך עליו לעת הצורך..."

על דין זה הרבו להקשות, הן מסוגיות ומהלכות אחרות הסותרות אותו לכאורה⁴ והן

- 1 בי"מ פרק איזהו נשך אות שלי"ח, ע' תשובות רש"י סי' קע"ז (מהדורת אלפנביין).
- 2 יו"ד סי' ק"ס סעי' ט"ז. (כל מקור בשו"ע בהמשך פרק זה, המופיע ללא ציון מקומו, הינו סעיף זה).
- 3 להלן רשימת אחרונים, שעסקו באפשרות להיתר ריבית בחברות מצד השליחות: שואל ומשיב (כרך א', חלק ג' סי' ל"א), לחם הפנים (הגהות על קיצור שו"ע, סי' ס"ה סעי' כ"ח), מהר"ם שיק (יו"ד סי' קנ"ז), מהרי"א הלוי (חלק ב' סי' נ"ד), נטיעה של שמחה (יו"ד סי' נ"ו בהערה, תשובת הרב פייכנפלד), משנת ר"א (יו"ד סי' ט"ו), ישי"א אי"ש (יו"ד סי' ג' עמ' י"א, תשובת הרב הדאיה), מהרש"ג (יו"ד סי' ה'), קונטרס צמיחת דודאים, תרשיש שוהם (יו"ד סי' ל"ד-ל"ו), פני מבין (יו"ד סי' קי"ט), מנחת פתים (על השו"ע שם), הרב בארי (בצומת התורה והמדינה, כרך ב' עמ' 374).
- 4 אין כאן המקום להיכנס לעצם הקושיות – עיין בבית יוסף (סי' ק"ס על סעי' י"ג, ד"ה ומיהו), ט"ז (סי' י"א), שו"ת חינוך בית יהודה (סי' ס"ג). לישובן של הקושיות – עיין דרכי משה (ז'), משנה למלך (הל' מלווה ולוה, פרק ה' הל' י"ד), ש"ך (סי' כ"ב) ובנקודות הכסף, חוות דעת (ביאורים סי' ח'), שו"ת חתם סופר חלק ו' (סי' כ"ו), שו"ת יהודה יעלה (חלק ב', חו"מ סי' קפ"ב).

מסברא.⁵ בעקבות קושיות אלו סוברים אחדים מגדולי האחרונים,⁶ שאין לסמוך על היתר זה כלל. הגדיל לעשות הבית יוסף בכותבו: "ומשמע לי דלא היתר רש"י דבר זה מעולם, אלא איזה תלמיד טועה כתבו, ותלה עצמו באילן גדולי".⁷

חלקו עליהם גדולים אחרים,⁸ המיישבים את רש"י ומקבלים אותו לדינא. אלא שהמקבלים מבארים את הדין בדרכים שונות, ונציג כאן שלוש מהן.

5 הקושיא המרכזית: מה ההבדל בין ריבית על ידי שליח ובין הלוואה, שאינה ניתנת ישירות מיד המלווה ליד הלווה, אלא המלווה מניח מעותיו על גבי הקרקע והלווה נוטלן, דפשיטא שבמקרה זה איסור גמור הוא?! (וכן כתב השואל בשו"ת הרא"ש, כלל ק"ח ס"י י"א). ועיין בחוות דעת, שם; פרשת מרדכי, יו"ד ס"י ח'; חידושי מהרא"ל (על השו"ע שם). דנו בקושיא זו המנחת פתים על השו"ע שם והמהרש"ג.

קושיא נוספת שואלים כמה אחרונים [הט"ז (שם), גליון מהרש"א (על שו"ע שם), שו"ת מהרש"ם (חלק ב'), מפתחות לסי' קמ"ה], שו"ת דובב מישרים (חלק א', ס"י ס' אות ה'): מה בכך שאין שליח לדבר עבירה? הרי קיים איסור לשלוח לדבר עבירה, והמשלח חייב בדיני שמים (קידושין מ"ג), ואם כן, כאשר אין דנים על חלויות אלא על איסורים – המשלח עובר על איסור ריבית, ומה הרוויח רש"י בזה ש"אין שליח לדבר עבירה"? [מהרש"ם (שם), ובחלק ו' ס"י צ"ה] והפירח מטה אהרון (חלק א' ס"י כ"א) הוסיפו לטעון שזוהי סיבת החולקים על רש"י. ועיין גם במהרי"א הלוי חלק ב' ס"י נ"ד].

על פי השיטות השונות בביאור רש"י, מיושבת שאלה אחרונה זו באופן פשוט. בדרך כלל אף אם אין שליחות לעבירה מכל מקום **נעשתה עבירה** ולכן יש איסור, אך כאן התהווה מצב שלא נעשתה כלל עבירה. כן ביארו ברכי יוסף (על השו"ע שם), שער המלך (ה' מלווה ולוה פרק ה'), הגהה באבני מילואים (ס"י ע'), בהגהה שבסוף ס"ק י', ד"ה ועוד נלע"ד, ויבע אומר (חלק ה', יו"ד סוף ס"י י"ג). ועיין בחתם סופר חלק ו' ס"י כ"ו.

6 בית יוסף שם, לבוש [על השו"ע שם סעי' י"ג]: "אי בדינא דידי ואיישר חילי, הייתי מצווה ומחרים למוחקו בכל הספרים", ט"ז (שם), הגר"א [ס"ק ל"ה]: "ואף שדי"מ ובי"ח וש"ך קיימוהו, לא נראה וטעות גמור הוא". ונוספו עליהם – שו"ת פרח מטה אהרן (ס"י כ"א ד"ה כלל), שו"ת חינוך בית יהודה (ס"י ס"ג וס"ד), בית מאיר (על השו"ע שם), שו"ת חנוך בית יהודה (ס"י ס"ג, ס"ד) שו"ת תרשיש שהם (יו"ד ס"י ל"ד-ל"ו), יבע אומר (חלק ה', יו"ד סוף ס"י י"ג) בפשטות נראה, שלדעת החולקים על היתר זה, הריבית על ידי שליח אסורה מדאורייתא. וכן מפורש בלבוש, ובשו"ת תרשיש שהם, יו"ד סוף ס"י ל"ו. אמנם, יש שכתבו שהאיסור רק מדרבנן. וזו לשון שו"ת חינוך בית יהודה (ס"י ס"ד). הובא גם בפתחי תשובה שם, ס"ק י"ז: "...דכל מה דאפשר לקרב הלבבות עושים, ולא נעמיד הדבר בפלוגתא רחוקה, דלמר מותר לכתחילה, ולמר הוי ריבית קצוצה". וכתב כך, למרות שחלק (בס"י ס"ג) בחרפות על היתרו של רש"י ואמר: "נשתקע הדבר ולא יעלה על לבי". וכן כתב בבית לחם יהודה (סביב השו"ע שם).

7 גם החוות דעת סובר לגבי שליח לווה דהוי איסור רק מדרבנן, אבל מסיבה שונה (עיין לקמן הערה 12). ובקונטרס צמיחת דודאים, ובשו"ת יש"א אי"ש (יו"ד ס"י ג'), דף י"ד ד"ה ובעיקר) הזכירו סברא זו – שהאיסור מדרבנן – כצירוף להיתר ריבית על ידי שליח בבנקים.

8 מהרי"ק (ס"י י"ז), רמ"א (שם), סמ"ע (קונטרס הריבית אות כ"ד, דרישה ו'), בי"ח (ס"י קס"ט על סעי' י"ג), ש"ך (ס"ק כ"ב), משנה למלך (ה' מלווה ולוה, פרק ה' הל' י"ד), חכמת אדם (כלל קלי"ב סעי' ו') חתם סופר (שם), וזו לשונו בתורת משה פרשת חוקת דף ל"ז: "ומצוה רבה לפרסם ההיתר בפני עם, והלוואי שישמעו לבחור הרע במיעוטו עכ"פ", שואל ומשיב (כרך א' – חלק ב' ס"י קל"ו, ד"ה ודרך אגב; חלק ג' ס"י ל"א), מהר"ם שיק (יו"ד ס"י קנ"ז), מנחת פתים (על השו"ע שם) ועוד.

שיטת החוות דעת⁹

בעקבות הקושיות השונות על היתרו של רש"י, סבר החוות דעת כי רש"י מתיר אך ורק במקרה ששליחו של הלווה ציין בעת דברו עם המלווה שההלוואה עצמה היא עבור משלחו, אולם הריבית היא התחייבות אישית שלו ולא של הלווה.¹⁰ באופן זה, השולח הוא הלווה. בפשטות היה נראה לייחס אליו גם את חיוב הריבית אף שהשליח התחייב אישית, כי כל מהות מינוי השליח היא הסמכתו לפעול עבור משלחו. אבל כיוון שאין שליח לדבר עבירה, אין החיוב מתייחס אליו, אלא השליח הוא החייב בריבית. יוצא, אם כן, שאין הלווה מתחייב בריבית, אלא אדם אחר (=השליח) נותן למלווה כסף כדי שיסכים להלוות לפלוני. אם כך, אין איסור בהלוואה זו, כי חסר בה תנאי בסיסי לאיסור ריבית, שלפיו האיסור חל רק כשהריבית באה "מיד לווה ליד מלווה".¹¹

לדעתו, רש"י לא התיר ריבית במצבים השכיחים יותר, שבהם השליח בעת דברו עם המלווה לא יצר הפרדה בין חיוב ההלוואה לחיוב הריבית, וזאת בין אם ייחס את

9 ביאורים ס"ק ח'.

10 ברור שאין זו פשטות לשון הרמ"א, וחידוש הוא להחיל את ביאורו, שהשליח מחייב עצמו בריבית, במקרה המתואר ברמ"א – "לך ולוה לי מעות מפלוני ישראל בריבית" (משנת רבי אליעזר, יו"ד סי' ט"ו אות ז').

11 גמ' בבא מציעא ס"ט ע"ב, וכך נפסק בשו"ע יו"ד סי' ק"ס סעי' י"ג, וזו לשונו: "מותר לומר לחבירו הילך ז"ו והלוה עשרה דינרים לפלוני".

אלא שלכאורה קשה ליישם הלכה זו כאן, שהרי השולח חוזר ונותן את הריבית לשליח, והשו"ע (שם) הגביל את הדין הנ"ל – "והוא שלא יחזור ויקחנו מהלווה!" כשהמתווך – השליח – מקבל החזר עבור הריבית ששילם, נראה שאינו אלא שליח גרידא לנתינת הריבית. אמנם, החוות דעת מיישב זאת – באומרו כי לאחר שניתנה ההלוואה מותר לחזור וליטול את המעות. אך עדיין יש להעיר שתי הערות:

א חידוש זה, שלאחר שנעשית ההלוואה מותר, כתב החוות דעת לעיל (ביאורים ס"ק ו') מסברתו, וזו לשונו: "...אם קיבל ההלוואה ואחר כך מחזיר הדינר **מרצונו** למי שנתן, נראה דמותר, כיוון דבשעת הלוואה לא היה סרך ריבית". חידושו מובן מאד בסברא, אך קשה מאד לשייך אותו לכאן, שהרי לא מרצונו מחליט הלווה=השולח לפצות את השליח על הוצאתו, אלא **מראש התחייב** לתת לו את הריבית.

ב בגמ' ובשו"ע מדובר במקרה **שאדם שלישי יוזם מעצמו** תשלום למלווה כדי שיסכים להלוות לאחר. נחלקו הפוסקים אם מותר ללווה **לבקש** מאדם זה שייתן תשלום למלווה (שו"ע שם, ושי"ד ס"ק י"ח). ואילו אצלנו הלווה לא רק מבקש שייתן, אלא אף נותן לשליח את הכסף, שאותו יעביר למלווה (אף שהמלווה חושב שהשליח יזם את התשלום), וזה לכולי עלמא אסור (עיין שם בט"ז ס"ק ז' וברמ"א סעי' ט"ז). כך הקשה בספר תורי זהב (על השו"ע שם). ובכל זאת יש אחרונים שפסקו כחוות דעת – בינת אדם (כלל קל"ב, ד') וחקר הלכה (על שו"ע שם, שער הציון צ"ט).

שתי ההתחייבויות למשלחו, ובין אם ייחס את שתייהן לעצמו.¹²

לפי שיטה זו מוגבל היתרו של רש"י בשלוש הגבלות:

א. עצם ההיתר חל רק במקרה המיוחד המתואר – כשהשליח מתחייב אישית בריבית.

ב. גם פרעון הריבית חייב להיות באמצעות שליח [ולא רק ההלוואה].¹³

ג. ההיתר הוא רק בשליחו של לווה, אולם אין שום היתר למלווה לשלוח שליח להלוות בריבית.¹⁴

ראוי לציין, שביאורו של החוות דעת אינו מתיישב בדברי הרמ"א,¹⁵ שכן מפורש ברמ"א [בשם המהרי"ק] שאף בשליח מלווה מתיר רש"י. וזו לשונו: "...אבל אם שליח המלווה הלווה ללווה בריבית ועשה (=הלווה) שטר על שם המלווה, הוה כאילו הלווה לו המלווה עצמו ואסור..." מבואר בדבריו שהאיסור כאן נובע מכתבת השטר. לולא הכתיבה היה מותר למרות שבשליחו של מלווה עסקינן!¹⁶ אולם, השער דעה¹⁷ באמת מעיר שדברי המהרי"ק והרמ"א, המייחסים לרש"י היתר גם בשליח מלווה קשים, משום שרש"י הזכיר בפירושו רק שליח לווה, ואי אפשר להשוותו לשליח מלווה על פי סברא בלבד.¹⁸ [והוא מסיים את דבריו בצע"ג].

12 לשיטתו, אם השליח לא הזכיר כלל למלווה שהוא שליח, הוא נחשב ללווה גמור בריבית, ועובר על איסור דאורייתא. אולם, כשהזכיר את שם משלחו על הקרן וגם על הריבית, האיסור רק דרבנן. וסברתו היא שבקרן זוכה השולח מיד כשהמלווה נותן אותה לשליח, ואילו בריבית אינו מתחייב אלא כאשר המעות מגיעות לידו, שהרי "אין שליח לדבר עבירה", ואם כן אין זו ריבית קצוצה. על החילוק הזה חולקים המהרש"ם (חלק ב' סי' קמ"ה, ד"ה אבל) והאמרי ברוך (על החוות דעת). יש לציין, שרואים במפורש בדבריו אלו, על הפרדה בין הקרן לריבית, שרק לגבי הריבית אנו אומרים "אין שליח לדבר עבירה" ולא לגבי הקרן (וכן למד הבית מאיר על שו"ע שם). ועיין לקמן בבאור המשנה למלך, החולק וסובר שאף לגבי הקרן אין השליחות חלה.

13 שאם לא כן, מה בכך שהלווה לא התחייב מתחילה בריבית? סוף סוף הוא נותן ריבית בשעת הפרעון, וזה אסור מדרבנן (שו"ע סי' ק"ס סעי' ד').

14 כך מבואר בפירושו בדבריו. וסברתו היא שהריבית היא השכר שדרש המלווה עבור השכרת מעותיו, ככל דבר העומד להשכרה (שו"ע חו"מ, סי' ר' סעי' י"א), ואם כן אף אם השליח לא ציין שחייב הריבית הוא כלפי המלווה, בכל זאת הלווה מתחייב בתשלום הריבית לבעל המעות, דהיינו למלווה ולא לשליח. הוא מוכיח זאת גם מן ההלכה בעניין יהודי ששלח גוי להלוואה בריבית. אם שלחו הלווה – מותרת (סי' קס"ט סעי' ט'), אך אם שלחו המלווה – הדבר אסור מדאורייתא (שם סעי' כ"א וט"ז שם). סברא זו נוספת לעצם ביאורו ואינה נובעת ממנו, אולם היא הכרחית לביסוס דעתו. מובן שהסברא אינה רלוונטית לענייננו אלא על פי ביאורו של החוות דעת, אך לא על פי הביאורים האחרים בדעת רש"י.

15 למרות שמפורש בדבריו, שבא לבאר לא רק את רש"י אלא גם את הרמ"א.

16 העירו כן הפני מבין (יו"ד סי' קי"ט) והמשנת ר"א (יו"ד סי' ט"ו אות י').

17 ה' ריבית, סי' ק"ס ס"ק ה' (מודפס בסוף ספר שער משפט).

18 על פי הסברא לקמן בהערה 26. והשער דעה מבסס דבריו על השו"ע (סי' קס"ט, סעי' כ"ד).

שיטת המשנה למלך¹⁹ [ועמו רבים מגדולי האחרונים²⁰]

כאשר לווה שולח שליח ללוות בריבית אין השליחות חלה, מפני שאין שליח לדבר עבירה. לכן, כאשר השליח מקבל את הכסף מאת המלווה, אין השולח זוכה בכסף. ממילא השליח עצמו [המחזיק במעות] הוא הלווה, למרות שכלל לא התכוון ללוות באופן אישי,²¹ כיוון שסוף סוף המעות הגיעו לידי, וחל עליו חיוב להחזיר. אולם כל חיובו הוא להחזיר את הקרן בלבד; לגבי הריבית לא נוצר שום חיוב, כיוון שאין כאן שום כוונת התחייבות, ובריבית, כוונת ההתחייבות היא הגורם היחיד המחייב. לאחר מכן, כשה"שליח" [שהוא בעצם הלווה] מוסר את הכסף לשולחו, מתרחשת פעולת הלוואה שנייה. אם כן, בתחילה לווה השליח מהמלווה, ואחר כך הוא מלווה לשולחו, והלה מתכוון בעת קבלת המעות לתת ריבית למלווה הראשון.²² באופן זה אין איסור ריבית, כי המלווה לשולחו הוא השליח, ואילו הריבית ניתנת לאדם אחר [המלווה הראשון], ולא אסרה תורה אלא כשהריבית באה מיד לווה ליד מלווה.²³

שלוש ההגבלות שסייגו את היתרו של רש"י לפי פירושו של החוות דעת, אינן קיימות לפי שיטת המשנה למלך [לפחות לחלק מהדעות, וכדלקמן]:

- א. חלות ההיתר כללית, ואינה מוגבלת למקרה מיוחד.
- ב. בשעת הפרעון, אין הבדל אם יתן הלווה את הריבית באמצעות השליח או יתן אותה ישירות למלווה הראשון.²⁴ (ויש חולקים).²⁵

19 הלי מלווה ולווה, פרק ה' הלי י"ד.

20 נקודות הכסף (על השו"ע שם), הגהה באבני מילואים (סי"ע), ההגהה שבסוף ס"ק י', ד"ה ועוד נלע"ד), חכמת אדם (כלל קלי"ב סעי' ו'), שער דעה (סי' ק"י ה'), שו"ת מהר"ם שיק (יו"ד סי' קנ"ז וסי' קנ"ח), שו"ת פרשת מרדכי (יו"ד סי' ח'), חידושי מהרא"ל (על שו"ע שם), הרב יעקב מייזליש (הובא בשו"ת תרשיש שוהם סי' ל"ה), שו"ת גור אריה יהודא (יו"ד סי' ק"ה), שו"ת פני מבין (יו"ד סי' ק"ט).

21 עניין זה מוקשה מאוד – וכי איך יהפוך השליח ללווה? ובלשון הבית מאיר (יו"ד סי' ק"י): "מאין יבוא על השליח שם לווה, וכי משתעבד הוא לשלם על ידי זה מפני שאין שליחות בהלוואה זו... והמלווה מסר המעות לידו כדי ליתנו להמשלח, ולא שיזכה בהן לעצמו וממילא אסור לו לזכות בהן לעצמו..." [הבית מאיר שם מתלבט אם התכוון המשנה למלך לשליח שהזכיר שהוא שליח או לשליח שלא הזכיר זאת]. בעל משנת ר"א (יו"ד סי' ט"ו אות ד') כותב שתי אפשרויות להסביר כיצד הופך השליח ללווה.

22 אולם אין חיוב לתת ריבית, שהרי למלווה הראשון אין שום קשר ללווה, והשליח לא הלווה על דעת לחייב את הלווה בריבית (מהר"ם שיק יו"ד סי' קנ"ז ד"ה וזה, 'כרתי על השו"ע שם). ברם בעל חידושי מהרא"ל (על השו"ע שם) חולק, וסובר שהלווה חייב בתשלום הריבית למלווה הראשון. וצ"ע מדוע מותרת ריבית זו, עיין שו"ע סעי' י"ד.

23 בבא מציעא ס"ט ע"ב, שו"ע סי' ק"י סעי' י"ג.

24 מסברא ייתכן שעדיף לתת באופן ישיר למלווה הראשון, שהרי הלה אינו נחשב כלל כמלווהו של השולח (כהערת החוות דעת לפירוש המשנה למלך). ואף שהרמ"א כתב שייתן הלווה את הריבית לשליח – אין זה תנאי להיתר. וכן כתבו בחידושי מהרא"ל (שם), בחקר הלכה (על שו"ע שם, שער הציון צ"ד) ובדברי סופרים (על שו"ע שם, ס"ק צ"ג).

25 במנחת פתים (על שו"ע שם) נכתב שזו חומרא מדרבנן. ואף המשנת ר"א (יו"ד סי' ט"ו אות ה') סובר שדברי הרמ"א בדווקא – מותר רק אם הלווה ישלם את הריבית לשליח ולא ישירות למלווה. הוא מבאר שאם הלווה נותן למלווה את הריבית הוא מקיים בכך את השליחות, ואז גם ההלוואה מתייחסת אליו.

ג. נחלקו האחרונים, אם היתרו של רש"י תקף גם לגבי שליח המלווה.²⁶

שיטת החתם סופר²⁷

עצם העובדה שהמעות אינן מגיעות באופן ישיר מהמלווה ללווה, אלא נמצאות לפני מסירתן ללווה, בידי גורם העומד ברשות עצמו [שהרי שליחותו של השליח בטלה, משום שאין שליח לדבר עבירה] היא המתירה את האיסור.²⁸ לא אסרה תורה אלא ריבית הבאה מיד זה ליד זה באופן ישיר.²⁹

אף לשיטה זו שלש ההגבלות אינן חלות:

א. חלות ההיתר כללית, ואינה מוגבלת למקרה מיוחד.

ב. בשעת הפרעון אין הלווה חייב לפרוע דווקא באמצעות שליח.³⁰

ג. אין חילוק בין שליח לווה לשליח מלווה.³¹

26 מסברא ניתן לומר, שגם ביאור זה לדברי רש"י יהיה נכון רק לגבי שליח הלווה ולא לגבי שליח המלווה. לגבי שליח הלווה, אפשר לומר שכאשר המלווה נותן לו המעות השליח עצמו הופך ללווה, שכן על ידי הגדרה זו אין אנו משנים את מהות נתינת המעות: הן המלווה והן השליח מתכוונים למעשה של הלוואה בנתינה זו, וכל השינוי שאנו יוצרים הוא בהגדרת הלווה. אולם כשמלווה שולח שליח המצב שונה: כשהמלווה מוסר את הכסף לשליח, אין כאן עדיין מעשה הלוואה, אלא פקדון ביד השליח, וחידוש הוא לומר שעקב ביטול השליחות (אין שליח לדבר עבירה) תהפוך מסירה זו להלוואה. ומצאנו סברא זו בשער דעה, סי' ק"ס ס"ק ה'. ואכן, מטעם זה סוברים המשנת ר"א (יו"ד סי' ט"ו אות ו') והחכמת אדם (כלל קל"ב ו'), שלדעת המשנה למלך ההיתר תקף רק בשליח לווה. לעומת זאת, מהמשנה למלך עצמו, שסתם ולא חילק בין שליח הלווה לשליח המלווה משמע שדבריו אמורים גם בשליח המלווה. וגם הפני מבין (יו"ד סי' קי"ט) הבין כך את דעת המשנה למלך. ומהר"ם שיק (יו"ד סי' קנ"ז וקנ"ח) מזכיר את שתי האפשרויות.

27 שו"ת חתם סופר, חלק ו' סי' כ"ו.

28 ואין הדבר דומה למלווה המניח מעותיו על גבי קרקע, והלווה נוטלם משם (עיין לעיל הערה 5), כי שם לא היו המעות בידי רשות שלישית עצמאית. אולם בספר חקר הלכה (על שו"ע שם, שער הציון צ"ג) נכתב, שלדעת החתם סופר מותר גם להניח מעותיו על הקרקע, שלא בפני הלווה, ולומר: "מי שיטלנו יתחייב בריבית". ולענ"ד דבריו תמוהים.

29 שיטת החתם סופר חולקת באופן עקרוני על שתי השיטות הקודמות. לשיטתם נוצרת ההפרדה מוחלטת בין חיוב הקרן לחיוב הריבית (כל שיטה בדרכה). מה שאין כן בשיטת החתם סופר, שלדבריו החיוב הוא של הלווה כלפי המלווה הן בקרן והן בריבית, ובכל זאת אין איסור בדבר. דרך זו נראית כפשט דברי רש"י, לעומת הבאורים האחרים המצמצמים את דברי רש"י למצבים מסוימים, אך יש בה חידוש הלכתי גדול. נראה שגם אבני נזר (יו"ד סי' קנ"ד) פירש את רש"י כחתם סופר.

30 מסברא היה מקום לומר, שלשיטת החתם סופר חייב הלווה לפרוע דווקא באמצעות שליח, כי אם ייתן הלווה את הריבית ישירות – הרי זה כריבית מאוחרת. ובאמת האבני נזר (שם), המסביר את רש"י כחתם סופר, סובר שהלווה חייב מטעם זה לפרוע את הריבית על ידי שליח. אלא שבדברי החתם סופר מפורש שמותר לפרוע ישירות למלווה. וכנראה לדעתו, הלוואה שאינה ישירה לאו שמיה הלוואה לענין ריבית, אלא "מתנה בעלמא היא" (כלשון החתם סופר), וממילא אין כאן איסור של ריבית מאוחרת.

31 הדבר מובן מסברא, לפי שיטת החתם סופר.

מכל האמור עד כאן עולה, שכשבאים לנו ליישם את היתרו של רש"י בחברות, אין דברינו אמורים אליבא דהבית יוסף וההולכים בדרכו, שאינם מקבלים כלל את ההיתר. גם לפי באורו של החוות דעת אין מקום להיתר זה בחברות, שכן ברור לכל, שפקיד בחברה אינו פועל פעולה עצמאית, אלא מייצג את החברה ופועל בשליחותה, ולפי באורו של החוות דעת לא היתר רש"י בכגון זה.³² על כן אין לנו ממשכיכים בדיוננו אלא לדעת הרמ"א וההולכים בדרכו,³³ ועל פי ביאורו של המשנה למלך, המקובל על אחרונים רבים,³⁴ או של החתם סופר.³⁵

חלק ב': מרכיבי דינו של רש"י

היסוד המרכזי בהיתרו של רש"י הוא הכלל ההלכתי: "אין שליח לדבר עבירה".³⁶ כלומר, אין מעשה השליח מתייחס לשולח.

32 אולם גם לדעת החוות דעת יש נפקא מינא הלכתית להמשך הדיון, שכן לדעתו, כאמור לעיל (הערה 12), אם השליח מודיע שהוא פועל כשליח, האיסור רק מדרבנן. אם פקיד חברות דינם כשליחים לעניין זה (ועל כך אנו דנים בהרחבה בחלק ב' של פרק זה), אולי אפשר להקל בתנאים מסוימים, כגון בספקות או בצירוף עוד דרבנן. ואף לחולקים לגמרי על רש"י, אפשר שהאיסור הוא רק מדרבנן (עיין לעיל הערה 7), ולכן גם לשיטתם יש נפקא מינא מהמשך הדיון.

33 למרות המחלוקת הגדולה באחרונים, אם לפסוק כשיטת רש"י, יש מקום לסמוך עליה למעשה. וכפי שכתב המהר"ם שיק (יו"ד סי' קנ"ז, ד"ה ולכאורה): "ונהי דהרבה מהאחרונים צווחו על תשובת רש"י הוא, מכל מקום גם רבים מהאחרונים החזיקו בדעה ההוא". וכן כתב הרב יעקב מייזליש (מובא בשו"ת תרשיש שוהם סי' ל"ה): "ומי שרוצה לחוש לשיטת הב"י ולבוש והגר"א להחמיר... מי יכול למחות בידו, ומי שרוצה לסמוך על זקני הרמ"א, וזקני הש"ך, והרב המשלי"ם — מי יהרהר נגד דבריהם, אף להחמיר כללי". ובקונטרסו 'צמיחת דודאים' כתב: "ורבים מהאחרונים השתמשו בהיתר זה, ללמד זכות על הלויים מבנקים בריבית".

34 עיין לעיל בהערה 20.

35 לקראת המשך הדיון, יש לשים לב לשלושה עניינים:

א לדעת האחרונים, הסבורים שהמשנה למלך מתיר (על פי ההסבר שלו לרש"י) רק הלווה על ידי שליח הלווה (לעיל הערה 26), המשך הדיון אינו עוסק בחברה המלווה אלא בלווה בלבד. לדעת הרמ"א, ולדעת האחרונים הסוברים שלדעת המשנה למלך מותר להלוות בריבית גם באמצעות שליחו של המלווה, המשך דיוננו עוסק במלווה ובלווה כאחד.

ב גם לדעת המתירים, אין מדובר בהיתר לכתחילה, אלא "יש לסמוך עליו לעת הצורך" (לשון הרמ"א), אבל "שלא לעת הצורך אין לעשות מעשה, שלא לפרסם הדבר" (שו"ת שם). אולם כתבו האחרונים, שבזמננו עת הצורך היא. עיין לעיל בהערה 8, בציטוט מהחתם סופר. ובבינת אדם (כלל קל"ב ד') נכתב: "אין לנו עת הצורך גדול מבזמן הזה, ומכל שכן אם לא נמצאו להם בהיתר יעשו איסור". ועיין בקונטרס הריבית לבעל הסמ"ע, סוף אות כ"ד.

ג לכאורה קשה להחיל את שיטתו של המשנה למלך על חברות, שהרי ביישום זה הפקידים יצטרפו להיחשב כלוויים, ומסתבר שלא ירצו בכך. אולם לדעת הגור אריה יהודא" (יו"ד סי' ק"ה) נראה שאין מניעה לכך מבחינתם, שכן, מבחינה מעשית אין כמעט משמעות מחייבת להיותם לווים. הוא קובע זאת בהסתמך על שתי הנחות: 1. המלווה יכול לתבוע את השולח באופן ישיר, מדין שעבודא דר' נתן (כתובות י"ט ע"א). 2. השליח אינו חייב לפרוע כל עוד השולח אינו פורע לו, שהרי ברור לכל שבלא זה אינו מוכן להיחשב לווה.

36 קידושין מ"ב ע"ב, שו"ע חו"מ סי' קפ"ב סעי' א' ברמ"א.

יישומו של הכלל מותנה לפחות בשלושה תנאים :

א. שלא יהיה גורם אחר, העוקף את הכלל הזה, ומייחס בכל זאת את המעשה לשולח.

ב. שהעושה יוגדר בהלכה כשליח, שלגביו נאמר כלל זה.

ג. שהמעשה יוגדר בהלכה כעבירה, שלגביה נאמר כלל זה.

יש לבחון שלושה תנאים אלו, ולבדוק אם הם מתקיימים בחיי החברות.

א. גורמים אחרים המייחסים את המעשה לשולח

ישנם גורמים אחדים העלולים לגרום שמעשה הפקיד יתייחס לחברה, למרות הכלל "אין שליח לדבר עבירה". במצב זה לא נוכל להתיר ריבית בחברה על סמך השליחות.

1. כותב הרמ"א³⁷ בשם המהרי"ק³⁸ "אם שליח המלווה הלווה ללווה בריבית ועשה שטר על שם המלווה, הוה כאילו הלווה לו המלווה עצמו ואסור". לאור סייג זה נראה לכאורה שאין מקום להיתרו של רש"י בחברות, שהרי עסקאות הנעשות על ידי פקידי חברה נכתבות בשטר על שם החברה.³⁹ טענה זו מערערת את ההיתר בהכרח רק כאשר החברה היא הצד המלווה בעסק. במצב זה, הלווה העומד מול פקיד החברה עושה את השטר בעצמו ולא על ידי שליח, ובזה מצינו במהרי"ק שבטל היתרו של רש"י. אבל כאשר החברה לווה, ופקיד החברה, שליחה, הוא העושה שטר על שם החברה, נוכל לקיים את דברי רש"י, והשטר לא יהיה גורם אוסר. ביאור החילוק הוא, שכמו שאין ערך לשליחות עצמה משום שאין שליח לדבר עבירה, כך גם אין ערך לכתיבת השטר על ידי השליח,⁴⁰ והוי כאילו לא נכתב שטר כלל.⁴¹

37 שו"ע חו"מ סי' קפ"ב סעי' א' ברמ"א.

38 סי' י"ז.

39 כן טוענים הרבה אחרונים, בדבריהם על היתרו של רש"י על בנקים ועל חברות: חתם סופר (חלק ו' סי' כ"ו), הקיצור שו"ע (דעתו הובאה בשואל ומשיב, כךך א' חלק ג' סי' ל"א. ובקיצור שו"ע הלי ריבית הושמט היתרו של רש"י), לחם הפנים (הגהות על קיצור שו"ע, סי' ס"ה סעי' כ"ח), משנת ר"א (יו"ד סי' ט"ו, אות י"א), פני מבין (יו"ד סי' קי"ט), אגרות משה (יו"ד ב' סוף סי' ס"ב), מנחת יצחק (חלק ד' סי' ט"ז), מנחת שלמה (סוף סי' כ"ח), מועדים וזמנים (חלק ו' סי' מ"א, עמ' ע').

40 שכן כתיבת שטר שיש בו ריבית, היא עצמה איסור (משנה בבא מציעא סוף פ"ה, רמב"ם הלי מלווה ולווה פ"ד ה"ב, ש"ך סי' ק"ס ס"ק א'). תוקפו של שטר נוצר מבחינה הלכתית על ידי הגורם המתחייב, ולכן שטר שיש בו ריבית אינו תקף אם הלווה חתם על ידי שליח.

41 חכמת אדם כלל קל"ב ו' – אף שהשליח חתם בפקודת משלחו, בטלה שליחותו. וכן במשנת ר"א (יו"ד סי' ט"ו אות י"א). אולם מסתימת שאר האחרונים שבהערה 39 משמע שלא קיבלו חילוק זה. ובאגרות משה (יו"ד ב', סוף סי' ס"ב) מפורש שהיתרו של רש"י קיים רק במלווה על פה. ויש לדון בהגבלת השטר לנידונו מטעם נוסף. יתכן שלא אמר המהרי"ק את דבריו אלא רק כאשר על ידי כתיבת השטר ידוע מי הוא המלווה. אולם כאשר אין ידוע מי המלווה, השטר אינו משנה את גדרי השעבוד. לכן, בחברה שבה שלא ידוע ללקוח מי הם בעלי המניות, השטר לא

2. המהרשי"ג טוען,⁴² שחברה הלווה מעות זוכה בהן כאשר הן מגיעות לידי פקידיה, אפילו אם אלו עסקאות הנעשות בריבית, ולא חל כאן הכלל "אין שליח לדבר עבירה".

טעמו הוא, שלפקיד רשות רשמית, המעוגנת בכתב, לקבל כספים עבור החברה, והרי זה כאילו דיברה החברה ישירות עם המלווה והורתה לו לתת את המעות לידי הפקיד. במצב זה זוכה החברה – במעות מדין "ערב"⁴³ – מיד עם הגעתם לידי הפקיד. ויש לעיין בדבריו.⁴⁴

3. הבית מאיר⁴⁵ מתלבט כיצד להבין את דברי המשנה למלך: האם הוא מתיר רק באופן שהשליח מודיע למלווה שהוא רק שליח, או גם כשהשליח אינו מודיע לו. לטענת הבית מאיר, קשה מאוד להסביר שהמשנה למלך עוסק בשליח שהודיע שהוא שליח, כי אם כן, כיצד יהפוך להיות לווה? ועוד יותר מכך – אם הוא שליח, אסור לו להשתמש במעות!⁴⁶

כהמשך לדבריו יכולים לנו לומר בוודאות, שאם יודיע השליח למלווה בצורה מפורשת, שבשום אופן אינו מוכן להיחשב לווה, ואין הוא נושא באחריות אישית

יפריע להיתרו של רש"י (טעם זה אינו נכון לדעתם של מקבלי האישיות המשפטית, כמובן). סברא זו נרמזת בתרשיש שהם (יו"ד סי' ל"ד, עמ' 38), הבא ליישם את דברי החתם סופר שאין היתר על ידי שליח בבנק מכיוון שיש שטר, וכותב: "בנדון דידן נותני הוועכסלין [=השטר] כותבים מיד השורא על אודיריע של הבאנק, אשר ידוע לכל שמות האנשים האלה, אם כן הוי כנכתב על שם המלווה דאסור...". ויש מקום להבין שזו גם דעת השואל ומשיב (כרך א', חלק ג' סי' ל"א), הסובר שהשטר אינו מבטל את היתרו של רש"י בבנקים. [עיין שם. ועיין בדעת תורה (למהרש"ם, על שו"ע סי' ק"ס סעי' ט"ז) שמשמע שכך הבין את השואל ומשיב]. ועיין בפלתי (על שו"ע שם), הסובר שאין איסור כשלא ידוע מי הלווה, ומבאר כך את היתרו של רש"י.

42 יו"ד סי' ה'. ועיין גם במהר"ם ש"י"ק, יו"ד סי' קנ"ז, ד"ה מ"מ.

43 המוזכר בקידושין ז' ע"א. ובהקשר להלכות ריבית נזכר בתוס' ב"מ ע"א ע"ב, ד"ה מצאו, ובשו"ע סי' ק"ס סעי' י"ד, ובגר"א שם אות כ"ו.

44 יש מקום לומר שלא יועיל בנידונו דין "ערב", וזאת מצירוף של שני טעמים:

א. נחלקו הראשונים, אם דין ערב פירושו, שמחשיבים או כאילו הערב קיבל את הממון והעבירו ללווה, או שמא פירושו שמשמעבד מחמת ההנאה שהלווה ממון על פיו [עיין במחנה אפרים הל' ריבית סי' י"א, ובקהילות יעקב קידושין סי' י']. לפי ההסבר השני – החברה לא זכתה במעות.

ב. ישנן דעות בראשונים [תוס', קידושין י"ט ע"א, ד"ה אומר אדם, ורא"ש שם. ועיין בקה"י הנ"ל] שאין מועיל לדין ערב דיבור כללי [כדוגמת: "כל הזן אינו מפסיד"], אלא יש צורך בדיבור מיוחד עם המלווה. אצלנו – ודאי שדיבור כללי לפנינו.

יש להדגיש שדווקא הראשונים, הסוברים שהערב נחשב כמי שקיבל את הממון, הם הסוברים שדיבור כללי אינו מועיל, כך שבכל אופן דין ערב לא יזכה את החברה במעות.

45 על שו"ע שם.

46 עיין בציטוט לשונו בהערה 21.

למעות, אז בוודאי לא ייחשב לוה, ⁴⁷ והיתרו של רש"י לא יועיל (לפי ביאורו של המשנה למלך).⁴⁸

מסברא, נראים הדברים שזהו מצבם של פקידי חברות. ידוע לכל שהם **אינם רוצים להיחשב לוים** [וכי פקיד בנק המקבל כסף להפקדה – מוכן להיחשב לוה ולהתחייב אישית ללקוח!], ואם כן, על פי המשנה למלך, לא יחול היתרו של רש"י בחברות.⁴⁹

ב. פקיד כשליח

לדין "אין שליח לדבר עבירה" יש סייגים מסוימים, הנובעים ממעמדו של השליח. חלק מן הסייגים מתאימים גם לפקידי חברות.

1. קיימא לך⁵⁰ "יד פועל כיד בעל הבית". כלומר, לפועל – בניגוד לשליח – יש מעמד מיוחד, והוא יכול לפעול עבור בעל הבית גם במצבים שבהם שליח אינו יכול לפעול עבור שולחו.⁵¹ ישנו דיון נרחב באחרונים האם בעקבות הכלל הזה יוכל פועל לפעול עבור בעל הבית גם בדבר עבירה. יש מגדולי האחרונים הסוברים שאכן יוכל.⁵² לפי זה פקיד בחברה, מתוקף היותו פועל ולא שליח גרידא, יכול להיות שליח להלוואה בריבית בשם החברה, והיתרו של רש"י לא יחול.

2. חלק מהאחרונים סוברים, שאפוטרופוס או גזבר כבעל דין דמי.⁵³ מאחר שהוא

47 וכן כתב בחקר הלכה סי' ק"ס שער הציון צ"ה.

48 מה שאין כן לפי ביאורו של החתם סופר לרש"י. לפי ביאור זה ההיתר קיים, ללא קשר לרצון השליח.

49 כנראה זו כוונת הרב ישראל בארי (בצומת התורה והמדינה, כרך ב', עמ' 374): "ודאי שאין הפקיד המבצע את פעולת ההלוואה נחשב כאילו הוא הלוה, מטעמים מובנים". אולם עיין לעיל בהערה 35 אות ג'. על פי המבואר שם נחלשת טענה זו.

50 בבא מציעא י" ע"א, ובש"ך סי' ק"ה ס"ק א'.

51 בסוגיא שם – בענין תפיסת נכסי הלוה עבור בעל החוב, כשיש ללוה חובות נוספים ואין די נכסים כדי לשלם את כולם.

52 מחנה אפרים ה"י שלוחין סי' י"א (הוא אינו דן שם ישירות בשליח גוי ולא בעבירה, אבל שסובר כלל זה תקף תמיד), מהרשד"ם (חוי"מ סי' שע"ו) לפי הבנת הארעא דרבנן (מערכת א' אות ה'), חכמת שלמה (שו"ע חוי"מ סי' קפ"ב סעי' א'), וחושש לדעתם התרשיש שהם (יו"ד סי' ל"ד). אולם רבו החולקים עליהם וסוברים שגם בשכר אומרים "אין שליח לדבר עבירה": שער המלך (תרומות פ"א י"א), מהרי"ט אלגאזי (על הלכות בכורות לרמב"ן, פ"ד אות נ'), לדעת רוב הפוסקים), שער משפט (סי' קפ"ב ס"ק א'), שו"ת שיבת ציון (סי' נ"ג), מהרש"ם (חלק א' סי' כ' ד"ה ואעתיק: "רבים חולקים על המחנה אפרים". וכן כתב בספרו 'משפט שלום' על חוי"מ סי' קפ"ח סעי' א'), מהרש"ג (יו"ד סי' ג', עמ' ס'), הרב יעקב מייזליש (הובא בתרשיש שוהם סי' ל"ה, ד"ה ומה שרצו). ועיין בסמ"ע (חוי"מ סי' ל"ב ס"ק ג'). ובספר חקר הלכה (על שו"ע שם, משנה הלכה ט"ו) נכתב שדין פועל יועיל רק אם צריך שפעולת השליח תיחשב לשולחו, אבל כאן בהלוואה, שצריך שיתחייב המשלח באחריות אין דין "פועל" מועיל.

53 מחלוקת היא בירושלמי (תרומות פרק א' ה"א) אם גזבר כבעלים או כשליח. וכמה מהאחרונים נקטו שאפוטרופוס וגזבר כבעלים (רובם בהתייחסות ישירה לסוגייתנו, בהיתר רש"י): הש"ך (בנקודות הכסף, סי' ק"ס על ה"ט"ז ס"ק י"א), שו"ת גינת ורדים (יו"ד כלל ו' סי' ב'), כרתי (על שו"ע שם), שו"ת שואל ומשיב (כרך א', חלק ב' סי' קל"ו, ד"ה ודרך אגב), שו"ת הר בשמים (תנינא, סי' קט"ו), שו"ת דובב מישרים (חלק א' סי' י', סי' ס' אות ה').

- האחראי לנכסים והוא הממונה עליהם, אין עשייתו רק כמעשה שליח אלא כבעלים עצמם, וממילא יזכה לבעלים גם בדבר עבירה. כאשר הנהלת חברה⁵⁴ מנהלת עסקאות ריבית אי אפשר להחיל כאן את הכלל "אין שליח לדבר עבירה", לדעות אלו, והיתרו של רש"י לא יחול.⁵⁵
3. כאשר פקיד בחברה הוא בעל מניה,⁵⁶ מובן מאליו שהיתרו של רש"י אינו חל, שהרי הפקיד עוסק בהלוואה שלא באמצעות שליח.⁵⁷
4. לדעת רש"י עצמו⁵⁸ בסוגיית "שותפין שגנבו" יש שליחות לדבר עבירה כאשר השליח זוכה גם לעצמו. והטעם – "מיגו דזכי לנפשיה זכי נמי לחבריה". לכן, כאשר פקיד הוא בעל מניה, או שגובה משכורתו תלוי בהיקף העסקאות שהוא מנהל, והוא לווה בשם החברה, תחול שליחותו. ואף כשהוא מלווה בשם החברה תחול שליחותו⁵⁹ (למרות שיש מקום גם לסברא אחרת).⁶⁰ יש מי שהרחיב⁶¹ סברא זו, ואמר שניתן לומר "מיגו דזכי" גם כאשר שליח מקבל שכר עבור שליחותו [ולאו דווקא רווח מהעיסקה עצמה]. ייתכן שלדעתו, כל פקיד יוכל לזכות עבור מעסיקו.⁶²
- 54 בבית יהודה (פרק ו' הערה מ"ה), בתורת ריבית (פרק ב' סעי' י"א), ובדברי סופרים (על שו"ע שם, ס"ק צ"ח) נכתב שלפי דעות אלו אפילו פקיד זוכה לחברה, וצ"ע בדבריהם. כאמור, נראים לנו דבריהם רק בפקידים העוסקים בניהול, שדינם כגזבר ואפוטרופוס.
- 55 נכתב בספר ברית יהודה (שם): "מטעם זה דחו רוב האחרונים מה שרצו כמה אחרונים לסמוך להתיר בבנקים מטעם שיטת רש"י".
- 56 לדעת האגרות משה (אבן העזר א' סי' ז') ועוד, עסקינן דווקא בבעל מניה רציני, שמתחשבים בדעתו בענייני החברה (עיין לעיל פרק א' הערה 17).
- 57 טענה זו היא סברא פשוטה וברורה. וכתבו כן גם המהר"ם שיק (סי' קנ"ז, ד"ה מ"מ בנידון) והמשנת ר"א (סי' ט"ו אות י"ב). טענה זו תקפה על פי רוב האחרונים, הסוברים שיש לבעל המניה בעלות על נכסי החברה (עיין לעיל פרק א', בסיכום חלק א'). אולם ידידנו הרב שלמה אישון סובר שאין טענה זו נכונה לגבי פקיד שאינו מנהל. וטעמו – יש להפריד בין היותו של הפקיד בעל מניה, לבין מעשה ההלוואה שנעשה על ידי הפקיד **כעובד** ולא כבעל מניה.
- 58 בבא מציעא ח' ע"א, ד"ה ואילו שותפין שגנבו. התוס' שם חולק על רש"י, ונחלקו הקצות (סי' שמ"ח, ס"ק ג') והנתיבות (סי' ק"ה ס"ק ד') בשאלה כמי ההלכה. דעת המהרש"ג (יו"ד סי' ג'), ד"ה עוד צריך, בנוגע לריבית בבנק) כדעת התוס' והנתיבות.
- 59 תרשיש שהם (יו"ד סי' ל"ד, ד"ה ועתה) ומהר"ם שיק (יו"ד סי' קנ"ז, ד"ה מ"מ בנידון).
- 60 וזו הסברה האחרת: על פי המשנה למלך ההיתר תלוי בשעת ההלוואה, ובאותה שעה הפקיד עדיין לא זכה ברווחים, ואם כן אין כאן מיגו דזכי וכו'. ובכל זאת אומר המנחת פתים (על שו"ע שם): "ומי"מ יש לומר דהגוי המלווה זכה **בקציצת** הריבית וכו'".
- 61 שו"ת יהודה יעלה (חלק ב' חו"מ סי' קע"ח). ובמקום אחר (שם, סי' קפ"ב, ד"ה והט"ז) הגביל היתרו של רש"י מטעם נוסף: "אין שליח לדבר עבירה" אומרים במיוחד שליח לעבירה בלבד, אולם לגבי שליח לעבירה ולדברים נוספים, אומרים שמתוך שהשליחות חלה על שאר הדברים היא חלה אף לעבירה. אם נקבל חידוש זה, הרי לנו סייג נוסף להחלת היתרו של רש"י על פקיד של חברה, שבוודאי אינו שליח לעבירה בלבד.
- 62 אלא שיכול בעל הדין לטעון שלא דומה שכר עבור שליחות מסוימת לשכר חודשי קבוע שהפקיד מקבל בין אם יבואו לקוחות ובין אם לא: השכר מהסוג השני אינו מתייחס לעיסקה הספציפית.

5. נחלקו הראשונים האם גם בעבירה שהשליח עובר בשוגג אומרים שבטלה שליחותו. התוס' ⁶³ סובר, שבמקרה זה חלה השליחות גם לדבר עבירה. אם כן, כל הפקידים השוגגים ⁶⁴ בדבר איסור הריבית, הם שליחים ופועלים עבור משלחם והיתרו של רש"י לא יחול.
6. מחלוקת גדולה נמצאת באחרונים בעניין שליח שהחזק לעבור עבירה מסוימת. דעת חלק מהאחרונים היא ⁶⁵ שבמצב זה יש שליח לדבר עבירה. יש המרחיב ⁶⁶ סברא זו ואומר, שכאשר השליח מקבל שכר עבור שליחותו, זוהי עבודתו ובה הוא מתפרנס, וברור שיעשה את המעשה על מנת שלא לקפח את פרנסתו, אף בזה אומרים "יש שליח לדבר עבירה".
- כשבוחנים אנו את המציאות, ברור שפקידי חברות כלולים הן בעניין הראשון של "החזק", והן בעניין השני של הפרנסה, וממילא – לדעת אחרונים אלו – לא יחול עליהם היתרו של רש"י.

ג. מהות העבירה

אף שעסוקים אנו באיסור ריבית, אין בהכרח שכל עיסוקא בריבית של חברה תיכלל ב"עבירה" שעליה נאמר הכלל "אין שליח לדבר עבירה".

1. "אין שליח לדבר עבירה" נאמר בעבירה של תורה. האם גם כשהאיסור הוא **מדרבנן** יחול כלל זה, כי סוף סוף עבירה כאן, או שנאמר שכיוון שמדין תורה השליחות חלה, אין האיסור של רבנן מפקיע את השליחות? ספק זה מעלה

63 קידושין מ"ב ע"ב, ד"ה אמאי. והטעם – כאן אין שיך לומר "דברי הרב ודברי התלמיד – דברי מי שומעין?" כיוון שהשליח אינו מודע לעבירה, והשולח אינו יכול לומר "סבור הייתי שלא ישמע ל"י (על פי תוס') שאנץ בשיטה מקובצת בבא מציעא י' ע"ב, סמ"ע חו"מ סי' קפ"ב ס"ק ב'. על פי זה נראה לכאורה שגם בשולח שוגג נאמר כך. והריטב"א (קידושין שם, ד"ה שאני התם) חולק על התוס'. עיקר הטעם לדעתו אינו משום "דברי הרב" וכו', אלא בגלל גזרת הכתוב. מחלוקת התוס' והריטב"א היא מחלוקת עקרונית בהבנת הטעם של "אין שליח דבר עבירה" וממנה נובעים כמה חילוקים להלכה. עיין הערה 65.

ועיין בקצות החושן (סי' שפ"ח ס"ק י"ב) המוכיח מעצם שיטת רש"י – שמותר ללוות בריבית על ידי שליח – שרש"י הכריע כריטב"א ולא כתוס'.

64 ואין כאן חילוק בין גוונים שונים של חוסר מודעות, כיוון שבכולם לא שייכת סברת "דברי הרב" לדעת ראשונים אלו.

דחייה זו מתחדדת, כשמצרפים את הדעות המתירות ריבית בחברה, וכדלקמן. דלפי זה יתכן שהוא אפילו כ"אומר מותר".

65 הרמ"א (חו"מ סי' שפ"ח סעי' ט"ו), הגר"א (שם, ס"ק פ"ו), שבות יעקב (חלק א' סי' קס"ד). הם מייסדים דבריהם על הנחה ש"אין שליח לדבר עבירה" משום שהשולח סבור שהשליח לא ישמע לו (סברא זו נרמזת ברש"י ב"ק נ"א ע"א, ד"ה אין שליח). לעומתם הש"ך (שם, ס"ק ס"ז) וקצות החושן (שם, ס"ק י"ב) סוברים שאף בזה אומרים "אין שליח לדבר עבירה". הם מייסדים דבריהם על ההנחה ש"אין שליח לדבר עבירה" בגלל גזרת הכתוב (דעת הריטב"א, מוסברת בהערה 63), ואם כן מה לי החזק ומה לי לא החזק.

66 שו"ת חוות יאיר, סי' קס"ו.

המהר"י ט. ⁶⁷ בגלל הספק, אומר המשנה למלך, ⁶⁸ שאין להחיל את היתרו של רש"י במקום שאיסור הריבית הוא רק מדרבנן. רבות מעסקאותיהן של חברות נוגעות לאיסור **ריבית מדרבנן**, כגון ריבית דרך מקח וממכר, שאינה הלוואה. וגם בהלוואה יש רבים הסוברים, ⁶⁹ שהלוואה לחברה איסורה רק מדרבנן. במקרים אלו לא יחול היתרו של רש"י, לדעת המשנה למלך. ⁷⁰

2. ישנם מעט פוסקים, המתירים עסקאות בריבית בחברות מטעמים שונים. ⁷¹

ממילא, אם השליח ושולחו מסתמכים על היתרים אלו, לא יחול כאן לכאורה, הכלל "אין שליח לדבר עבירה", ואז גם היתרו של רש"י לא יחול. ⁷² ממילא, לקוח שאינו סומך על מיעוט הפוסקים ואינו רוצה להתיר על סמך אותם טעמים, אף טעם השליחות לא יעמוד לו, כמבואר כאן. ⁷³ כעין זה נאמר גם בעניין לקוח שאינו רוצה

67 חלק א' סי' קט"ז. ודעת הארעא דרבנן (מערכת א' אות ו') שבדרבנן יש שליח לדבר עבירה. ומאידך דעת המשנה למלך בהלי' רוצח (פרק ב' ה"ב) שאף בעבירה דרבנן אין שליח לדבר עבירה. וחיזק את דבריו הנודע ביהודה (מהדורא קמא אהע"ז סי' ע"ה, ד"ה ואם). אף המהרש"ם (חלק ו' סי' צ"ה, ד"ה ועתה) סובר בעניין ריבית על ידי שליח, שאפשר לסמוך על דעת הסוברים שאין שליח לדבר עבירה אפילו בדרבנן.

68 הלי' מלווה ולווה, פרק ה' הלי' י"ד, ד"ה העולה. וכן מובא בדרכי תשובה (סי' ק"ס ס"ק קכ"ב) משו"ת חיים של שלום, שכתב: "בריבית דרבנן בודאי יש לאסור... נודע דעת כמה גדולי הפוסקים דבאיסור דרבנן לא אמרינן אשלי"ע."

69 עיין לעיל בפרק ב'.

70 ושער המלך (הלי' מלווה ולווה, פ"ה הלי' י"ד, ד"ה עוד כתב) חולק על המשנה למלך, ומחדש שהשאלה אם יש שליח לדבר עבירה בדרבנן אינה נוגעת להיתרו של רש"י. וטעמו, שכל סיבת איסור ריבית שאינה אסורה אלא מדרבנן היא גזרה שמא יבוא לידי איסור דאורייתא. לכן, בנידוננו – ריבית על ידי שליח – שאם העבירה תהיה דאורייתא לא יהיה בה איסור, לדעת רש"י, גם כשהעבירה היא מדרבנן לא שייך לגזור ואין איסור, למרות שלא חל כאן ההיתר.

71 מטעם "האישיות המשפטית" (צפנת פענח סי' קפ"ד), מטעם היעדר שעבוד הגוף כשהבנק לווה (מהרש"ג בנועם ב', ואגרות משה יו"ד ב' סי' ס"ג), מטעם הנתק בין המלווה ללווה (מהר"י א' הלי' חלק ב' סי' נ"ד. דבריו מובאים לקמן, בחלק ג' של הפרק). רוב הפוסקים לא קיבלו את טעמיהם להתיר, כמבואר בפרקי מאמר זה. לעומת זאת, כשישנם גויים בין בעלי המניות, ובפרט כשהם הרוב – רבו המתירים. עיין לקמן בפרק ד'.

72 יוצא, אם כן, דבר מעניין – היתר אחד גורם לביטולו של היתר שני.

73 ובאמת, יש לעיין בסעיף זה בשתי נקודות:

- א. האם באמת מותר לשליח לסמוך על מיעוט הפוסקים?
- ב. (אם התשובה לשאלה א' חיובית) כאשר סומכים החברה ופקידיה על אותם פוסקים, ואדם אחר אינו סומך, מחמת שרוב הפוסקים חולקים – האם נאמר **שמבחינתו** יש כאן עבירה לעניין דין – "אין שליח לדבר עבירה", או שגדר ה"עבירה" נבחן רק על פי עושי המעשה? התלבטות זו רלוונטית רק לשיטת הריטב"א (הערות 63, 65). אבל לשיטת החולקים (שם) פשיטא שהכל נקבע לפי עושי המעשה.

לסמוך, מסיבות שונות, על היתר עיסקא, שהחברה מתנהלת על פיו.⁷⁴

חלק ג': הנתק בין המלווה ללווה

למדנו על מחלוקת עקרונית בין האחרונים בביאור דעתו של רש"י. לדעת החתם סופר העיקרון שעליו מבוססת דעתו של רש"י הוא הנתק בין המלווה ללווה. כלומר, המעות לא הגיעו ישירות מזה לזה, אלא היו בידי גורם ביניים – שהוא רשות לעצמו [להוציא קרקע, שאינה רשות עצמאית]. מצב זה, לפי באורו של החתם סופר, אינו כלול בהגדרה ההלכתית של ריבית החייבת לבוא "מיד מלווה ליד לווה".

כמו כן למדנו על הסתייגויות – מסיבות רבות – מהחלת דינו של רש"י על חברות.

לעומת הדעות המסייגות את החלת דינו של רש"י על חברה, סוברים המהרי"א הלוי⁷⁵ וההרי בשמים⁷⁶ שדברי רש"י חלים על חברות – לפחות כאשר החברה היא המלווה. ולא רק לדעת רש"י, אלא אף החולקים על רש"י יודו, לדעת המהרי"א הלוי ובעל הרי בשמים, שמותר להלוות בריבית. סברתם היא שהנתק בין המלווה ללווה בהלוואות שמלווה חברה גדול יותר באופן מהותי מן הנתק במקרה שעליו דיבר רש"י. וזו לשון המהרי"א (בעניין בנק): "...דהרי ליכא כאן שום ענין שליחות לא מהמלווה ולא מהלווה, דהרי מעולם לא דיבר המלווה⁷⁷ עם הדירעקטור [=מנהל] שום דיבור מהלוואה. כי האקציענערע [=בעלי מניות] נותנין המעות להקאסירער [=קופאי] נגד השיין [=שטר] אשר הוא נותן להם, והעושה הלוואה הוא הדירעקטור, ואחר כך מקבל הלווה המעות מהקאסירער... והרי בנידון דידן כל ההלוואות נעשו על שם הבנק, ואם הלווה אינו רוצה לשלם אין להמלווה עליו שום טענה כי אם הבנק תובע אותו... והמעות שייך להבאנק... וזה לא שייך בנידון דידן... דמעולם לא

74 וכאן המקום להזכיר עוד שתי הגבלות באחרונים להיתרו של רש"י:

א. בחידושי מהרא"ל (על שו"ע שם) ובשו"ת גור אריה יהודא (יו"ד סי' ק"ה) סוברים שהיתרו של רש"י מדבר רק בריבית קבועה מראש, אך לא בריבית ההולכת וגדלה בהתאם לזמן הפירעון כדרך הבנקים.

ב. בדרכי תשובה (סי' ק"ס, סי"ק קכ"ג) מובא בשם הגהות חתם סופר, חילוק בין לווה המכלה את מעות הלוואה, ללווה העושה עסק מהמעות ומרוויח למרות חיוב הריבית, שרק בו נאמר היתרו של רש"י. סברתו היא שבלווה המכלה את המעות עובר המלווה על "וחי אחיך עמך", וממילא הוא עובר על כל איסורי ריבית, למרות השליחות. ועיין בשו"ת שבט הלוי (חלק ב' סי' ס"ט) התמה מאוד על חידוש זה. ונוסיף עוד שבתשובותיו (חלק ו' סי' כ"ו) לא הזכיר החתם סופר סייג זה.

75 חלק ב' סי' נ"ד.

76 תנינא, סי' קט"ו ד"ה גם (עיין שם בלשונו שכמעט זהה ללשון מהרי"א). אמנם, שלא כמהרי"א, הוא כותב זאת רק כצירוף לסברות נוספות, ועוד מוסיף שליתר ביטחון יתלו "לוח" שעליו כתוב שכל ההלוואות הן על פי היתר עיסקא.

77 הם בעלי המניות.

נעשה שלוחו כלל... והוא הדין בנידון דידן, דאין למלווה שום עסק עם הלווה – מותר⁷⁸. לדעתם, בעל המניה לא מינה את הדירקטור, שהוא עושה ההלוואה, לשלוחו. הנתק בין המלווה ללווה הוא מוחלט, ואין למלווה אפשרות לתבוע את הלווה כלל. במצב זה כו"ע יודו שאין זו ריבית הבאה מלווה למלווה, ואין כאן איסור כלל.

חידושו הגדול של המהרי"א הוא, שלמרות שבעל המניה מודע לעסקאות בריבית שהבנק מנהל, ועל דעת כן הוא משקיע את מעותיו, אין זו נחשבת לשליחות האוסרת את ההלוואה בריבית. ולא רק זאת, אלא שלבעלי המניות יש גם שליטה על הדירקטורים, ואם לא יעשו עסקאות רווחיות הרי שיפטרם בעת אסיפת בעלי המניות, ובכל זאת המהרי"א מתיר.

חלקו עליו המהרש"ג⁷⁹, הפני מבין⁸⁰, התרשיש שהם⁸¹ והמהרש"ם⁸². ורוב הפוסקים הדנים בנושא לא הביאוהו.⁸³

סיכום הפרק

עסקנו בהיתרו של רש"י להלוות בריבית על ידי שליח, וביישומו של היתר זה בחברות.

78 ועיין שם שהמהרי"א הלוי מוסיף, שבדאי אין להחשיב את המנהלים או את הפקידים כמלווים או כלווים, כי הם פקידים הפועלים על פי נוהלי הבנק (עיין לעיל פרק א' הערה 21), והוא מסיים: "לפי האמת נלע"ד, דבין אם מנהיגי הבנק נכרים או ישראלים, בכל גווני מותר לכתחילה".

79 יו"ד סי' ו'.

80 יו"ד סי' קי"ט: "יש לפלפל הרבה בדבריו [= של המהרי"א] שצ"ע. עכ"פ יש לנו בקצתו תנא דמסייע".

81 יו"ד סי' ל"ד, ד"ה ואף.

82 חלק א', מפתחות (בסוף הספר) אות ל"א. וטעמו – כיוון שיש אחריות על המלווים (= בעלי המניות).

83 המנחת שלמה (סי' כ"ח בסופו) דוחה את דברי המהרי"א מטעם אחר, וזו לשונו: "אך נוראות נפלאתי כשראיתי בדרכי תשובה (על שו"ע שם, ס"ק ט"ו) שהביא מהגאון העצום מהרי"א איטינגא דשרי... והוא פלאי, אטו ראובן שמסר כספו לשמעון על מנת להלוות בריבית קצוצה, ומפורש התנה השליח עם הלווים שאין להם שום עסק עם בעל המעות, ולא יוכל בשום אופן לתובעם כי אם על ידי אותו שליח בלבד, וכי נפקע משום כך איסור ריבית?...". אלא שהמנחת שלמה, כעדות עצמו, לא ראה את תשובת מהרי"א הלוי עצמה אלא את הדרכי תשובה המביאו. ונראה לנו – מתוך עיון בתשובה עצמה – שכוונת המהרי"א שונה מהבנת המנחת שלמה. תורף ההיתר של המהרי"א הוא הנתק בין המלווה ללווה **בעצם מעשה ההלוואה**, וזוהי בעצם הרחבת היתרו של רש"י, וכך הבין אותו החתם סופר (כמודגש לאורך תשובתו). אי היכולת לתבוע בעת הפירעון הוא רק ביטוי לנתק הזה. והמנחת שלמה מבין שאי היכולת לתבוע הוא עצם ההיתר של המהרי"א.

מן הבירור עולות המסקנות הללו:

- א. כאשר חברה **מלווה** בריבית אין להיתר כל תוקף⁸⁴ [אלא לדעה יחידאית ומחודשת – דעת מהר"א הלוי].
- ב. כאשר חברה **לווה** בריבית אי אפשר להתיר על סמך השליחות בלבד, שכן, בכל הלוואה שהיא – עומדות כנגד ההיתר כמה טענות בעלות משקל רב.⁸⁵ כל טענה מאלו היתה מכבידה על האפשרות להתיר אפילו אילו עמדה בפני עצמה, קל וחומר כאשר כולן מצורפות יחד. בחלק מההלוואות – ביניהן הלוואות שכיחות⁸⁶ – נוספים עוד גורמי איסור.⁸⁷
- ג. למרות ההסתייגויות הרבות, ישנם פוסקים מעטים⁸⁸ שצירפו את היתרו של רש"י לגורמי היתר אחרים, ובפרט במציאות של איסור ריבית מדרבנן.⁸⁹

84 סעיף א₁ [ההפניות בהערה זו ובבאות אחריה מכוונות לחלקו השני של פרק זה ולסעיפיו השונים]. זאת בנוסף לספק בדבר החלת דינו של רש"י על שליחו של המלווה. עיין בחלק א' של הפרק.

85 סעיף א_{1,3}. סעיף ב_{6,5}. עיין בהערה 87. ובנוסף לאלו, עצם היתרו של רש"י נתון במחלוקת גדולה – עיין בחלק א' של הפרק, והערה 35.

86 סעיף ב_{2,3,4,5} – בעיקר בחברות קטנות.

87 הערה זו מסכמת את משקלן של הטענות השונות נגד החלת דינו של רש"י בחברות, ואת המצב שכל טענה חלה בו. כל ההפניות – לחלק ב' בפרקנו. סעיף א₁ – מחלוקת אחרונים. א₂ – טענת יחיד (ועיין בהערה 44). א₃ – טענה משמעותית (רק לפי ביאור המשנה למלך. ועיין בהערה הנזכרת).

סעיף ב₁ – טענת מיעוט. ב₂ – טענת רבים (רק למצב שבו ההנהלה היא העוסקת, ועיין בהערה 54). ב₃ – טענה החלטית (רק למצב בו פקיד הוא בעל מניה). ב₄ – מחלוקת ראשונים ואחרונים (רק למצב שבו פקיד הוא בעל מניה או שותף לרווחים, ולטענת יחיד אין הגבלה זו חלה). ב₅ – מחלוקת ראשונים ואחרונים (רק לפקידים שוגגים). ב₆ – מחלוקת ראשונים ואחרונים (והרמ"א מכלל המחמירים).

סעיף ג₁ – טענת מיעוט (רק לריבית דרבנן). ג₂ – טענה משמעותית (רק למציאות בה החברה מקילה על סמך היתרים שונים והלקוח מחמיר על עצמו).

הערה 74א – טענת יחיד (רק למציאות של ריבית מצטברת). הערה 74ב – טענת יחיד (רק למציאות שבה הלווה מכלה את מעות ההלוואה).

88 השואל ומשיב (כרך א', חלק ג' סי' ל"א) הזכיר את היתרו של רש"י. אמנם הוא מביא שם טעם נוסף, שמחמתו גם החולקים על רש"י יודו להיתר, לדעתו. ומלשונו שם לא ברור אם הוא סומך על היתר רש"י בפני עצמו. ויש מהאחרונים שחילקו את היתרו לשני טעמים נפרדים, ומשמע שהבינו שלדעתו היתר רש"י מתקבל לדינא [מהר"ם שיק (יו"ד סי' קנ"ח), משנת ר"א (יו"ד סי' ט"ו, אות כ'), הרב הילדסהיימר (שו"ת, חלק ב' סי' רמ"ח)]. גם קונטרס צמיחת דודאים פותח את טעם היתרו בשיטת רש"י, ומוסיף: "רבים מאחרונים השתמשו בהיתר זה ללמוד זכות על הלווים מבנקים בריבית". אלא שגם הוא חותר למצוא עוד היתרים, שיהיו משענת ללימוד זכות. בשו"ת נטיעה של שמחה (יו"ד סי' נ"ה) מובאת תשובת הרב זאב פילכנפלד, שמתיר בפשיטות על סמך היתרו של רש"י: "ואם הגבאי בן ברית, הלא לדעת רש"י אין שליח לדבר עבירה...".

89 שו"ת יביע אומר (חלק ד' יו"ד סי' ט', אות א'). יש כמה אחרונים הסומכים על היתרו של רש"י בריבית דרבנן. ואפשר לצרף לכאן את הסוברים, שגם לדעת החולקים על רש"י האיסור רק מדרבנן, למרות שבפשטות לא זו דעת החולקים (לעיל הערה 7). אולם יש לציין שאף המקילים הללו לא שמענום אלא בחברה בעלת נתונים רגילים. אבל בחברה שקיימים בה נתונים ספציפיים, המכבידים על ההיתר (עיין בעיקר בסעיף ב' על פרטיו השונים) – לא שמענו מתירים.

פרק רביעי

שותפות גויים בחברה

איסור הריבית – ככל מצוות התורה – חל על יהודי ולא על גוי. לכן, אם בעלי המניות של חברה ועובדיה הם גויים, אין, כמובן, איסור ריבית. אם כן, יש לברר את חלותו של איסור הריבית כאשר יש מעורבות של יהודים וגויים בחברה. יתכן שהימצאותם של הגויים תקל או אף תפקיע את האיסור.¹

יש לדון במצבים שונים של מעורבות גויים, מכמה בחינות הלכתיות:

כאשר יש גויים בין בעלי המניות:

א. הגדרה הלכתית של המילה "כספך", המופיעה בפסוק "את כספך לא תתן לו בנשך".²

ב. דין הליכה אחר הרוב, כאשר רוב ממון החברה שייך לגויים.

ג. דין "ברירה" (כאשר יש גויים גם בין לקוחות החברה), המגדיר מי מלווה למי, בכל הלוואה והלוואה.

כאשר פקידים בחברה הם גויים:

ד. "אדעתא דנפשיה קעביד", כאשר יש לפקיד הגוי חלק ברווחים.

ה. אין שליחות לגוי.

דין א': "כספך"

לגבי איסור ריבית נאמר בתורה² "את כספך לא תתן לו בנשך". "כסף" לא נאמר אלא "כספך", ועל כך דרשו בתורת כהנים: "כספך" – ולא כסף אחרים [=כסף של גוי שביד ישראל],³ וכתב המהר"ם שיק⁴ שמאותה דרשה יש למעט גם כסף שגוי

1 בתקופה הראשונה שבה דנו האחרונים (הקיצור שו"ע, המהר"ם שיק ועוד) בשאלת הריבית בחברות, הרבו לדון במעורבותם של גויים במערכת, שהרי זו היתה המציאות שהיו שרויים בה. אנחנו – בחסדי ה' עלינו – נמצאים בארץ, ומניות החברות במקומותינו נתונות רובן ככולן בידי ישראלים. ממילא, פרק זה נוגע פחות למציאות בארצנו. אולם, חלק מנושאי הדיון רלוונטיים גם למצב שבו מיעוט המשקיעים הם גויים. על כן אנו מקצרים בפרק זה, ועם זאת שמים דגש על ההיתרים החלים במציאות של מיעוט גויים.

2 ויקרא כ"ה, ל"ז.

3 כך מפרש המהר"ם שיק, וכן מביא הבנין ציון (סי' ס"ה) מהקרבו אהרן. אך בקונטרס צמיחת דודאים (בסופו) מבואר אחרת.

4 יו"ד סי' קנ"ח, ד"ה אמנם. וכן מובא בשו"ת יש"א אי"ש (יו"ד סי' ג', דף י"ד, ד"ה הנה) בשם החקרי לב (יו"ד סי' י"ז), אך במסקנתו הוא מסתייג וכותב: "להתיר דבר חדש כזה צריכא רבה" (ובכל זאת, הרב אלישר שם מצרף דרשה זו להיתרים אחרים).

שותף בו.⁵

את דבריו הוא מבסס על הסוגיה בחולין,⁶ שמוזכרת בה אפשרות, ששותפות ממונית של גוי וישראל תשפיע על מצוותיה השונות של התורה.⁷ דרשה מעין זו אומר שם התוס'⁸ במפורש. ומכאן – סובר המהר"ם שיק – יש ללמוד להתיר ללוות בריבית מחברה שמעורבים בין בעלי מניותיה גויים.⁹

לפי זה היתר גדול לפנינו, שהרי אם בעל מניה אחד¹⁰ בחברה הוא גוי – לא יחול עליה איסור ריבית. יתכן שכדי להתיר צריך דווקא בעל מניה ממשי, שמתחשבים בדעתו בהחלטות החברה.¹¹ אחרונים רבים דחו את חידושו של המהר"ם שיק בדרשת הפסוק, מטעמים שונים:

5 אמנם יש לעיין בדבריו, שהרי קיימא לן שאיסור הריבית אינו תלוי כלל בבעלות על הממון, אלא האחראי [דהיינו, מי שיפסיד אם הלווה לא יפרע את חובו] נחשב כמלווה. והמהר"ם שיק עצמו האריך בזה – עיין לעיל פרק א' חלק ב'. אם כן, גורם הבעלות אינו מעלה ואינו מוריד, ואיך ניתן לבנות דרשות הלכתיות האומרות, שאם חסר בבעלות האיסור אינו חל! ונראה שהמהר"ם שיק סובר שהאחריות היא הקובעת לעניין ריבית, מכיוון שעל ידה האחראי מוגדר כבעלים, וכאילו הכסף כספו. וממילא, כיוון שלימדה אותנו התורה שבשותפות גוי אין האיסור חל, כיוון שצריך בעלות שלמה, גם האחריות במצב זה לא תגרום איסור.

6 דפים קל"ה-קל"ו.

7 הגמרא שם עוסקת בראשית הגז ("צאנך"), בתרומה ("ראשית דגנך"), בפאה ("שדך"), בבכור ("יבקרך ובצאנך"), ונפסק להלכה בשו"ע יו"ד סי' ש"כ סעי' ג', במזוזה ("ביתך"), על פי תוס' בסוגיה) ובמעשר ("מעשר דגנך").

בסוגיה שם מובאת דעת ר' אלעאי, הפוטר מראשית הגז. אך להלכה נפסק כחכמים המחייבים (שו"ע יו"ד, סי' של"ג סעי' יו). והוא הדין בריבית, שאין היתר לשותפים – שבות יעקב [חלק א', סוף סי' קס"ו], מהרש"ם (חלק א' סי' כ', ד"ה וגם מ"ש), בנין ציון (סי' ס"ה, ד"ה ואם כן). ד"ה ואב"א, לפירוש א' ברש"י שם. בתוס' נאמרת דרשה זו לגבי ראשית הגז.

9 המהר"ם שיק מעיר על דבריו, כי אף שהרמב"ם והשו"ע לא כתבו ששותפות גוי פוטר מראשית הגז, ואם כן אין ראייה שיסכימו לחידוש העולה מהתוס', מכל מקום נראה שבמציאות בבנק יודו, כיוון שהכסף אינו שייך לשותפים (= בעלי המניות) אלא רק משועבד להם (עיין לעיל בפרק א' חלק א' בציטוט לשונו וביאורו, ובהערות 9, 31). ולקמן מבואר שזו אחת מההסתיות מלסמוך על המהר"ם שיק, מכיוון שבהגדרת הקשר בין בעלי המניות לממון החברה חלקו עליו רוב האחרונים.

10 כך נראה מסברא על פי הטעם שהביא המהר"ם שיק, וכן כתב בבנין ציון (סי' ס"ה, בסופו) שבכל מקום שיש פטור של שותפות, הוא הדין כשותפות הגוי מועטה. וכנפסק בשו"ע (יו"ד, סי' ש"כ סעי' ג') לגבי בכור: "אפילו היה לו [=לגוי] אחד מאלף". וכך כתב המהרש"ם בפירוש (חלק א' סי' כ', ד"ה וגם מ"ש) בהסברו לדעת המהר"ם שיק (ושם בתחילת התשובה מפורש שזו המציאות שהמהרש"ם נשאל עליה: "כולם [=בעלי המניות] ישראלים, זולת גוי אחד"). לעומת זאת, בית יצחק (יו"ד חלק ב', קונטרס אחרון סי' ל"ב) ופני מבין (יו"ד סי' קי"ט) סוברים שהיתרו של המהר"ם שיק מדבר דווקא ברוב גויים. וצ"ע בדעתם.

11 ההנחה הרווחת יותר בפוסקים היא, שאדם מן השורה המשקיע במניות, אין שום התחשבות ממשית בדעתו (מלבד זכויותיו הרשמיות, כזכות הצבעה וכד') והוא אינו מתכוון אלא להשקיע את כספו ולא להיות שותף בחברה. בעל מניה כזה, אין לו דין בעלים על נכסי החברה, והוא אינו נחשב שותף (עיין לעיל פרק א' הערה 17).

- א. מאותו פסוק עצמו יש מקום ללמוד דווקא לחומרא, שכל שיש לישראל שותפות בממון, איסור הריבית נשאר בתוקפו.¹²
- ב. יש שהקשו על עצם האפשרות לדרוש. כיצד יכולים אנו מדעתנו להמציא דרשות שלא נמצאו בחז"ל?¹³
- ג. אף אם נקבל את העיקרון של דרשתו, חלקו עליו ביישום העיקרון על שותפות בכסף, שהרי כסף ניתן לחלוקה.¹⁴
- ד. באופן מעשי ניתן לקבל את דרשתו של המהר"ם שיק רק לפי ההסבר שלו לחלקם של בעלי המניות בחברה,¹⁵ ורוב האחרונים חולקים על הסבר זה.¹⁶

- 12 בשו"ת בנין ציון (סי' ס"ה, ד"ה ואם) נחקרת סוגיה זו כשלעצמה (לפני המהר"ם שיק ולא קשר לחברות): מדוע שותפות גוי אינה מתירה את איסור הריבית? שהרי כן משמע מהסוגיה בחולין, שלא הזכירה ריבית בין האיסורים ששותפות גוי מתירתם. כך משמע גם מכל הפוסקים שלא הזכירו היתר ללוות משותף גוי. ובנין ציון מבאר על פי תורת כהנים (המשך הדרשה על אותו פסוק), שגם כסף מעשר (שנז' נאסר בריבית, אף שלעניינים אחרים אינו נחשב "ממון", מכל מקום בריבית – כל שיש לישראל בו זכות נאסר, וכל שכן שתיאסר השותפות עם הגוי. וגם בשו"ת הרי בשמים (תנינא, סוף סי' קט"ו) נדחתה האפשרות למעט שותף גוי מהפסוק "כספך".
- 13 כן הקשה תלמידו המהרשי"ג (יו"ד סי' ג', דף ס"ב. ועיין שם בקושיות הנוספות על הדרשה), וכן הביא המהרשי"ם (חלק א' סי' כ', ד"ה אגב) מהחיד"א (מחזיק ברכה, או"ח סי' רמ"ו) שהזכיר בעניין דומה את הרשב"א שכתב, כי אין לנו להמציא דרשות כאלו מעצמנו. על כך העיר החקרי לב, שגם הוא ניסה לדרוש כן (עיין הערה 4), שמכיוון שזו משמעות הכתוב אין זה בכלל מה שאמרו שאין לנו לדרוש דרשות כאלו מעצמנו.
- 14 סברא זאת כתבו כמה אחרונים: בנין ציון (סי' ס"ה), בית יצחק (יו"ד חלק ב', קונטרס אחרון סי' ל"ב), מהרשי"ג (שם), מנחת אלעזר (חלק ב' סי' כ"ב, ד"ה ומ"ש כת"ה לעניין) – על פי הסוגיה בחולין ורש"י שם. גם המהר"ם שיק התייחס לסוגיה זו, ועל כן נציג אותה כאן, וננסה להבהיר את המחלוקת.
- הגמ' (קל"ה ע"ב) – בתירוץ אחד – מחלקת בין תרומה, ששותפות גוי בתבואה אינה פוטרת ממנה, ובין ראשית הגז ששותפות גוי בצאן פוטרת ממנה. ומבאר רש"י: "... דגן כמאן דפליג דמי, שהרי חולקים אותה במידה, וקרינן ביה 'דגנך' בחלקו של ישראל, אבל צאן – כל בהמה ובהמה יש לגוי חלק בה, ולא קרינן בחדא מינייהו 'צאנך'".
- נראה שהאחרונים נחלקו מדוע דגן "כמאן דפליג דמי". האוסרים הבינו שמספיק **שיכולים** לחלק את הדגן, ואילו המהר"ם שיק מבין שלא די באפשרות לחלק, אלא צריך שהדגן יהיה **עומד** ומוכן לחלוקה. ומכאן ההשלכה של מחלוקתם לעניין כספי החברה, שאפשר לחלקו אך הוא אינו עומד לכך. ואף אם מחלקים רווחים, מכל מקום קרן החברה אינה עומדת לחלוקה. דעתנו נוטה בעניין זה לדעתו של המהר"ם שיק, שהרי גם צאן (ראשית הגז) ניתן להיחלק, אלא שאינו עומד לכך. והסברו מתאים ביתר דיוק ללשון רש"י שם.
- 15 עיין בהערה 9. הסתייגות זו מופיעה במהר"ם שיק גופו. וכן כתב בשו"ת מלמד להועיל (חלק ב' סי' נ"ט, תלמיד מהר"ם שיק) כשדן אם הותרה ריבית לישראל ולגוי הסוחרים בשותפות רגילה, שאינה חברה, וזו לשונו: "והנה טעם זה (דרשת "כספך") לא שייך בנידון דידן, דהמעות והחפצים של השותפים". ברור, שללא מעמדה המיוחד של חברה, אין להתיר.
- 16 לעיל בפרק א' חלק א' ראינו שלדעת רוב האחרונים בעלי מניות הם כשותפים רגילים.

חשוב להדגיש שאף המהר"ם שיק עצמו לא התיר על סמך דרשה זו בפני עצמה.¹⁷ לכן נראה, שקשה מאוד להקל למעשה בריבית בכסף שבשותפות עם גוי, מחמת דרשת "כספך". עם זאת, יש אחרונים¹⁸ שהזכירו את דרשת המהר"ם שיק כצירוף להיתרים אחרים לריבית בחברה.

דין ב': רוב גויים

האחרונים דנו לגבי חברה שרוב מניותיה¹⁹ שייכות לגויים. יש²⁰ שרצו להתיר במצב זה. ושתי דעות קרובות נאמרו²¹ בעניין זה באחרונים: א. יש²² שטענו שיחול כאן דין **ביטול ברוב**, וכל הכסף ייחשב לכסף של גוי, וממילא לא יחול האיסור. אמנם, בהגדרה זו קיים קושי – הרי ממון אינו מתבטל, שהרי בעלותו של הבעלים על חלקו המועט בממון השותפות איננה מופקעת, ואם כן עדיין יש כאן בעלות ישראל!²³ על כורחנו, צריכים אנו לחלק בין דין האיסור להלוות את הכסף בריבית, ובין דין הממון, שבאמת לא הופקע מבעלותו

17 בסיום תשובתו הוסיף שמכיוון שהרווח אינו ברור האיסור רק מדרבנן, "**ובדרבנן** שפיר יש לסמוך על ההיתר הנ"ל. כל זה צדדתי **ללמד זכות** על בני ישראל שנוהגים היתר בזה". אם כן, לא ברור אם גם בריבית דאורייתא יסמוך המהר"ם שיק על דרשתו. והמציאות שמחמתה כתב שהאיסור מדרבנן – הרווח שאינו ברור – אינה רלוונטית כיום (עיי' מנחת אלעזר שם).
וכן כתב שכל זה אינו היתר לכתחילה אלא לימוד זכות על הנוהגים היתר. הושה לדבריו בסיי קני"ז על אותה שאלה – ריבית בבנק – שש עשרה שנים לפני תשובתו השנייה, וזו לשונו שם: "ביקש ממני לחוות דעתי בדבר הצ"ע טובא, וקשה אבקה של ריבית ואיסורו גדול... ראוי למנוע [=להימנע] ממנה".

וגם הבית יצחק (שם) – לאחר שהסביר כי המהר"ם שיק מתיר רק בחברה שלפחות מחצית מבעלי מניותיה גויים – כותב: "אמנם גוף סברת מהר"ם שיק לא ברור, כמ"ש שם". ומאידך, במלמד להועיל (שם) הוזכרה דרשה זו ללא כל הסתייגות.

18 קונטרס צמיחת דודאים (בסופו), שו"ת יש"א אי"ש (יו"ד סי' ג', דף י"ד, ד"ה ולפע"ד אמינא). גם המהרש"ם (חלק א', מפתחות בסוף הספר, אות ל"א) כותב שאפשר לסמוך על המהר"ם שיק כשישנם שותפים גויים (ואף בגוי אחד – לעיל הערה 10), ובפרט אם רובם גויים (אף שבתשובה עצמה הקשה על היכולת להמציא דרשות – לעיל הערה 13).

19 הברית יהודה (פרק ל' הערה מ"ד) מביא מהשבילי דוד (יו"ד סי' קס"ט ס"ק נ"ז) שלא מתחשבים בזה במספר האנשים בעלי המניות, אלא הגורם הקובע הוא הממון, המניות עצמן – האם רובן בידי גוי. ופשוט הוא מסברא.

20 שערי צדק (יו"ד סי' קכ"ד), נטיעה של שמחה (יו"ד סי' נ"ו, בהערה – תשובת הרב פילכנפלד), הרב הילדסהיימר (הובא במלמד להועיל חלק א' או"ח סי' צ"א), בית יצחק (חלק ב' יו"ד, קונטרס אחרון סי' ל"ב – לדעת השואל ומשיב), פני מבין (יו"ד סי' קי"ט), מהרי"א הלוי (חלק ב' סי' קכ"ד, בסופו). ובתורת ריבית (פרק י"ז הערה קל"ג) כותב כך גם בשם המהרשי"ג (חלק א' סי' ג', חלק ב' סי' צ"ז, צ"ט).

21 יש מהאחרונים שלא הוסיפו ביאור לסיבת ההיתר, אלא פסקו בסתם שמותר ברוב גויים – נטיעה של שמחה (שם), בית יצחק (שם), פני מבין (שם).

22 הרב הילדסהיימר (שם), מהרי"א הלוי (שם).

23 ביצה ל"ח ע"ב.

של ישראל.²⁴
 ב. יש מי²⁵ שרצה להתיר על סמך דין "כל דפריש – מרובא פריש"²⁶ דהיינו, כאשר ישראל לווה כסף רשאי הוא להניח שהממון המגיע לידיה הוא ממונו של בעל המניה הגוי, ולא ממונו של ישראל²⁷. גם בדרך זו קיימים קשיים:
 1. היתר זה מבוסס על הנחה, שחלק מהממון שייך בלעדית לבעל מניה יהודי, וחלק אחר שייך בלעדית לבעל מניה גוי, אולם אין זה פשוט להגדיר כך שותפות. סביר יותר לומר,²⁸ שכל פרוטה ופרוטה שייכת לכולם כאחד.²⁹
 2. אף אם הכסף שלווה היהודי הוא של הגוי, סוף סוף ה"אחראי" לכך הוא גם בעל המניה היהודי, שהרי אם הלווה לא יפרע יפסיד גם יהודי.³⁰ אם כך, עדיין יש לאסור מצד האחריות.³¹

למרות הקושיות, נראה שלמעשה³² אי אפשר להתעלם מכמה וכמה אחרונים,²⁰ שהתירו למעשה ריבית בחברה שרוב מניותיה בידי גויים, וחלקם כתבו שנהגו להקל בכך. ויש שחילקו בין שמצב בו החברה מלווה, שאז ההיתר קל יותר, לבין מצב בו החברה לווה, שאז חלק מהפוסקים אסרו.³²

24 עיקרון זה נזכר בסוגיה בביצה ל"ח ע"ב, ועיין שם ברש"י ד"ה אמר ליה. ובנידונו כתבו כן השבילי דוד (על פי התיבות סי' רכ"ט) ובקונטרס ברית אברהם – הובאו בברית יהודה (פרק ל' הערה מ"ג). גם המנחת פתים (על שו"ע יו"ד סי' ק"ס סעי' ט"ז, ד"ה אכן קצת) דן לחלק בין האיסור לממון, אך במסקנה דוחה זאת – חילוק זה אפשרי רק במקום שהאיסור אינו תלוי בהגדרת הממון, אך כאן בריבית האיסור תלוי בממון (על פי השב שמעתתא, שמעתתא ו' פרק ד').

25 שערי צדק (שם).

26 יומא פ"ד ע"ב.

27 ואין מקום להיכנס כאן לבירור, האם דין "ביטול ברוב" ודין "כל דפריש" הם אכן דינים נפרדים זה מזה.

28 כמה אחרונים הקשו כן על הניסיון להחיל על חברה שבשותפות עם גוי דין "ברירה" (כדלקמן דין ג'), ומנחת יצחק (חלק ו' סי' ע"ז) שואל אותה קושיה גם על ההיתר מצד "רוב גויים".

29 עיין ברש"י בגיטין (מ"ז ע"ב, ד"ה טבל): אין לך כל חיטה וחיטה שאין חציה טבל וחציה חולין (כשישראל וגוי שותפים בתבואה). ועיין במהרש"ם (חלק א' סי' כ', ד"ה וגם) המביא מקורות נוספים להתבוננות זו על כל שותפות.

30 שהרי בחישובי החברה ודאי אין מתייחסים לממון זה כאל ממונו של הגוי בלבד.

31 וכאן האחריות היא ישירה – שהרי הדעה הרווחת באחרונים (עיין לעיל פרק א' חלק א') היא, שאין לראות בחברה "אישיות משפטית".

32 וכן כתבו בזמננו ספרי ההלכה על ריבית: ברית יהודה (פרק ל' סעי' ט"ז). הוא מחלק שם בין ללות מחברה או להלוות לה, ללות – דעת רוב האחרונים להקל, ולהלוות – יש אוסרים ויש מתירים. ודבריו דורשים בירור, שהרי רוב האחרונים שהתירו לא חילקו כך. ונראה, שתלוי הדבר בדין שלפיו מתירים: "כל דפריש" לא שייך בכהאי גוונא, כמובן. אולם ביטול ברוב שייך אף כאן, וחי אחיך עמך (סי' צ"א אות ה'). וזו לשונו: "...סברא זו... אין לה יסוד ברור בש"ס, ומ"מ על זה סומכים... כפסק גדולי ההוראה זצ"ל ושלטי"א", תורת ריבית (פרק י"ז סעי' ס"ד). ובסעי' ס"ה נאמר, שקל יותר להתיר על סמך "רוב גויים" כשמדובר בחברה בע"מ, כיוון שאז מצטרפות הדעות המקילות בחברה בע"מ מצד עצמה).

דין ג': ברירה, חלוקה

כאשר חברה, שחלק ממניותיה בידי יהודים וחלק בידי גויים, מלווה ללווה יהודי, יכול מבצע ההלוואה להגדיר שממון ההלוואה הוא ממונו של בעל מניה גוי, ועל ידי כך לא יחול איסור ריבית.

מובן שהיתר זה מותנה בכך, שיש גם גויים הלווים מחברה זו, או לחילופין – שהחברה מנהלת עיסקאות נוספות הנושאות רווחים, שאינם כרוכים באיסורי ריבית. רווחים אלו ניחס לבעלי המניות היהודים.³³ אם לא יתקיים תנאי זה, לא תוכל החברה להלוות בריבית סכום גדול יותר מחלקם של הגויים בחברה, והיהודים לא יוכלו ליטול מרווחיה. ממילא צריך שהיקף העיסקאות שאין בהן איסור ריבית, יחסית לסך ההלוואות הנושאות ריבית, לא יפחת מחלקם היחסי של בעלי המניות היהודים בחברה.³⁴

ניתן לבאר היתר זה בשני אופנים:

א. קביעתו של מבצע ההלוואה, שמעות אלו הן מעות של גוי, מקבלת תוקף מכוח דין "ברירה".³⁵

33 וכאשר היהודים נוטלים רווחים מותרים, במקום הרווחים האסורים להם, שאותם נוטלים הגויים – אין איסור, כמבואר במהרי"ט (חלק א' סי' קט"ז, ד"ה ואם): "ואם היה במה שנשתכרו הנכסים דבר המותר ודבר האסור, היה מקום לומר שאם יטול ראובן חלקו מדבר המותר כנגד מה שנטלו העניים מדבר האיסור – שרי".

34 כך עולה מהשואל ביש"א אי"ש (יו"ד סי' ג') הטוען, שהיתר זה אינו ישים במציאות שדן בה. והרב שלום הדאיה (שם, דף י"ב) כותב, שעניין זה אינו מבורר אצלו (= כלומר, המציאות לא היתה ידועה לו).

ומנחת אלעזר (שם) רוצה בכל זאת להקל בחברה שרק מיעוט בעלי מניותיה גויים, ומדמה את רווחי ההיתר ואת רווחי האיסור – במקרה של איסור דרבנן – לשני שבילין (משנה טהרות פרק ה'). אלא שלכאורה במציאות ימינו, כיוון שמקבלים את הרווחים כאחד – הוי כבאו לישאל בבת אחת, ואין מקילים בזה (כתובות כ"ז ע"א). ויותר מכך, היתר זה אינו מועיל אלא לגבי נטילת הריבית, אך לא לעצם מעשה ההלוואה.

35 ברירה באופן הדומה לנידוננו – תערובת שאיסור מעורב בה, אפשר, לסוברים "יש ברירה", להפריש חלק מהתערובת, ולומר ש"הובר" שכאן נמצא האיסור, ואז שאר החלקים מותרים [יומא נ"ה ע"ב; תמורה ל' ע"א].

ובהשלכה על דיוננו בעניין חברות: הראשון שמצאנוהו מזכיר את סוגיית "ברירה" כסברא להיתר הוא השואל ומשיב (כרך א' חלק ג' סי' ל"א). ואמנם דבריו שם קצת סתומים ויש מקום להבינו אחרת [ואכן הובן אחרת בדעת תורה (למהרשי"ם, על שו"ע יו"ד סי' קי"ט ט"ז) ובברית יהודה (פרק ל' הערה מ"ג)], אך אחרונים רבים הבינו שטעם היתרו הוא משום ברירה [מהרי"ם שיק (יו"ד סי' קנ"ח), מנחת אלעזר (חלק ב' סי' כ"ב), רבי עזריאל הילדסהיימר (שו"ת, חלק ב' סי' רמ"ח), בית יצחק (חלק ב' יו"ד, קונטרס אחרון סי' ל"ב), משנת ר"א (יו"ד סי' ט"ו אות כ'), תרשיש שהם (יו"ד סי' ל"ד)]. גם מנחת אלעזר (שם) דן להתיר מטעם "ברירה". ואף הרב הילדסהיימר צירף סברא זו להתיר (מובא בשו"ת מלמד להועיל חלק א' סי' צ"א – לעניין בעלי מניות יהודים וגויים בחברה המחזיקה חמץ בפסח).

לפי דרך זו, לא נתיר אלא רק במקום שאיסור הריבית הוא מדרבנן,³⁶ שהרי שיטת הפוסקים היא, שבדאורייתא אין סומכים על דין ברירה.³⁷ ב. קביעתו של מבצע ההלוואה מהווה חלוקה [חלקית] של נכסי החברה.³⁸ אפשרות זו תתקבל יותר, אם בעל המניה התנה בעת השקעתו, שהלוואות ליהודים לא יהיו מכספו.³⁹

יש שהרחיבו⁴⁰ את ההיתר ואמרו, שאם המנהל מבצע ההלוואה⁴¹ ובעל המניה הנם מדקדקים במצוות, מעשיהם מתפרשים כאילו קבעו והתנו כך [בכדי למנוע מהם את האיסור], אף אם לא הבהירו זאת ואף לא חשבו כך במפורש. לפי שיטה זו יחול ההיתר בלא שום התניות. דרך נוספת לפשט את ההיתר, היא לעגן בתקנון החברה,⁴² שכאשר מלווים לישראל, אין זה מכספי בעל מניה ישראל. במצב זה, אין צורך להגדיר בשעת ההלוואה מיהו המלווה.

חלק מהאחרונים חלקו על היתר זה. טעמם הוא, שאין להתייחס לקביעתו של המנהל, שמעות אלו הן של בעל מניה גוי, כאל חלוקה.⁴³ גם דין ברירה אינו יכול לפעול כאן, שהרי בשותפות עסקיני, ולכל אחד ואחד מהשותפים יש חלק בכל פרוטה

36 ואכן כל האחרונים שהזכירו את סוגיית ברירה, דברו על מצב שבו הריבית מדרבנן: מהרי"ט (חלק א' סי' קט"ז, ד"ה ואם), הרב הילדסהיימר (הובא במלמד להועיל חלק א' סי' צ"א – בעניין מניות בחברה המחזיקה חמץ), קונטרס צמיחת דודאים, שבילי דוד (הובא בברית יהודה, פרק ל' הערה מ"ג). ועיין גם בלחם הפנים (הגהות על קיצור שו"ע, סי' ס"ה סעי' כ"ח).

37 ביצה ל"ח ע"א, שו"ע יו"ד סי' של"א סעי' י"א.

38 מהרי"ט (שם, ד"ה ובר) – על פי ביאור מנחת יצחק (חלק ו' סי' ע"ז). המהרי"ט עסק בעניין דומה, ולמדו ממנו על חברות הרב שלום הדאיה (ביש"א אי"ש שם) ומנחת יצחק (שם).

39 מנחת יצחק שם.

40 מהרי"ט (שם), הרב שלום הדאיה, יש"א אי"ש (שם).

41 ולדעת המנחת יצחק (שם) בהבנת דברי המהרי"ט, מספיק שבעל המניה ירא שמים, ואז נחשב הדבר כאילו התנה במפורש. ממילא לא נדרש שגם המנהל יהיה ירא שמים (אולם, הקשיים המעשיים המבוארים לקמן יתעצמו מאוד במקרה זה).

42 כעין הנזכר בתורת ריבית (פרק ט"ז סעי' ל"ב, ובהערות שם) בעניין היתר עיסקא כללי.

43 כך עולה במפורש מדברי האחרונים הנזכרים בהערה 45, שהתייחסו לממון – כלממון של השותפים. יש מן האחרונים האלה החולקים על המהרי"ט בשתי נקודות (עיין במהרי"ט שיק יו"ד סי' קנ"ח):

א. האפשרות להגדיר את קביעת המנהל כחלוקה.

ב. הצורך בדין ברירה: אף אם ניתן להגדיר את קביעת המנהל כחלוקה, ואף אם היה מתבטל הצורך בקביעה כזאת (למשל, בגלל חלוקה אמיתית שהמנהל מחלק), עדיין זקוקים אנו לדין ברירה, ולכן תועיל ההגדרה רק לדעה ש"יש ברירה". ונראה שמחלוקת אחרונים זו – אם זקוקים אנו לדין ברירה – היא מחלוקת ראשונים (עיין בתוס' עירובין ל"ז ע"א, ד"ה כשהתנו, וברא"ש על משנה סוף פרק קמא דקינים).

ופרוטה⁴⁴ בנכסי השותפות.⁴⁵ ממילא אין כאן מקום לדין ברירה, כי דין זה אינו פועל אלא במקום שחלק מסוים מתוך כלל כלשהו הוא יחודי, אלא שאיננו יודעים איזהו חלק זה, ואז נקבע הדבר על ידי דין ברירה. אולם בעניינו, כל כספי החברה שייכים גם לבעל מניה זה וגם לחברו.⁴⁶

נראה שיישום דעת המתירים במציאות ימינו אינו מעשי:⁴⁷

א. נצטרך לבדוק בדקדקנות את הרווחים המצטברים בחברה. בדיקה זו צריכה להביא בחשבון פרטים רבים, כגון:

מספר היהודים ומספר הגויים שלוו.

שער הריבית בכל הלואה ליהודי ובכל הלואה לגוי.

משך ההלוואה ליהודי וגוי [על מנת לדעת בכל עת, אם הרווחים הנמצאים הגיעו מהלווה היהודי או מהגוי].

לאחר צירוף כל מרכיבי התחשיב, יש לראות כמה מתוך רווחי החברה הגיעו מישראל וכמה מגוי, ובהתאם לכך לחלק את הרווחים. כלומר, הרווחים יחולקו בין בעלי המניות לא רק על פי ערכה היחסי של המניה, אלא גם על פי כל

44 עיין לעיל בהערה 29.

45 כן הקשו: מהר"ם שיק (יו"ד סי' קנ"ח), הרי בשמים (תנינא, סוף סי' קט"ו), תרשיש שהם (יו"ד סי' ל"ד, עמ' כ"א), מנחת פתים (על שו"ע יו"ד סי' ק"ס סעי' ט"ז, ד"ה והנה בחוות דעת). ואף במהרש"ם (חלק א' סי' כ', ד"ה וגם) ובמשנת ר"א (יו"ד סי' ט"ו אות כ') הזכירו טענה זו (אך לא כנגד "ברירה").

גם הרב יצחק אלחנן (מובא בשו"ת נטיעה של שמחה, יו"ד סי' נ"ו בהערה) הסתייג מהיתרו של השואל ומשיב ואלה דבריו: "ננעלו דלתי ההיתר ממני בזה [= ריבית בבנקים]... בספר שואל ומשיב כתב נידון זה, אבל לא הוטב בעיני סברותיו". וגם במהרש"ג (יו"ד, סי' ו') אינו מקבל את היתר השו"מ. ושניהם סתמו ולא פירשו את טעם הסתייגותם.

לעומת זאת, אחרונים אחרים הביאו את היתרו של השו"מ ללא הסתייגות: בית יצחק (חלק ב' יו"ד, קונטרס אחרון סי' ל"ב – לפחות במחצה גויים), דרכי תשובה (יו"ד סי' ק"ס ס"ק ט"ו), הרב יעקב מאיר (הובא בישי"א אי"ש יו"ד סי' ג', דף י"ד), פני מבין (יו"ד סי' ק"יט – ברוב גויים).

נראה שלדעת אחרונים אלו, גדר השותפות הוא בכל זאת שחלק מהפרוטות שייכות לישראל וחלק לגוי. ועיין בהערה הבאה.

46 דיון נוסף לגבי שאלת הברירה בענייננו נסוב סביב הכלל, שאין אומרים ברירה, במקום שהאיסור היה ניכר לפני שהתערב בהיתר (תוס' תמורה ל' ע"א, ד"ה ואידך). גם אצלנו מעות ההשקעה היו נפרדות לפני שהוכנסו לשותפות, ואם כן לכאורה דין ברירה אינו פועל כאן. אלא שבשותפות (לפחות כספית) אומרים אנו שחלקו הפרטי של כל אחד ואחד מהשותפים בטל לגמרי עם כניסתו לשותפות, ואם כן אין משמעות דינית לשלב שקדם לחלוקה. עיין במנחת יצחק (שם), על פי החתם סופר ומהר"ם שיק) וברית יהודה (פרק ל' הערה מ"ג) בשם השבילי דוד. לפי זה קשה על הסוברים "יש ברירה" בענייננו: הרי הם, כמבואר בהערה הקודמת, רואים בשותפות חלקים פרטיים הנמצאים בתערובת, ואם כן התירוץ הנזכר אינו מוסכם עליהם, וחוזרת הקושיה.

47 ישי"א אי"ש (שם).

הנתונים הללו. לפי זה בעל המניה הישראלי עלול, במקרים רבים, להרוויח פחות מחלקו היחסי בחברה!

ב. קושי מעשי נוסף הוא הניסיון ליצור איזון מקסימלי בין בעלי המניות היהודים לבעלי המניות הגויים, בכדי שלא יפסידו בעלי המניות היהודים. שכן, כל הלוואה לישראל חייבת להיות מכספם של בעלי המניות הגויים, וממילא רווחי הלוואות אלו מיועדים רק להם. לפיכך, על מנת ליצור איזון, אנו נאמר שכאשר גויים לווים, בעלי המניות היהודים הם המלווים להם. אולם, אם הלווים הגויים רבים מהלווים היהודים, נצטרך לקבוע שכל הלווים הגויים הנוספים אינם לווים מהישראלים, אלא מהשותפות כולה.⁴⁸ לפיכך נצטרך לדעת תמיד כמה כספים בחברה שייכים לבעלי מניות יהודים וכמה שייכים לגויים. לאחר מכן, בכל הלוואה והלוואה שמלווים לגוי, נצטרך לדעת כמה יהודים וכמה גויים לוו עד כה, על מנת לקבוע אם המלווה הנוכחי יהיה בעל מניה יהודי או השותפות כולה.⁴⁹

כדברינו בחברה המלווה, כן נאמר אף בחברה הלווה.⁵⁰ אם יהודי בא להלוות כסף לחברה, הוא יכול להגדיר שאינו מלווה אלא לבעלי המניות הגויים. כאן לא נצטרך, כמובן, לא להלכות ברירה ולא לגדרי חלוקה. ממילא נראה שכאן יחול ההיתר לכל הדעות. אלא שהקושי המעשי מונע אף כאן את יישומו של ההיתר, שכן בעלי המניות יצטרכו לייחס את הריבית, שהחברה משלמת עבור ההלוואה, לחובת הגוי בלבד.

עקב המחלוקות השונות הללו, התנאים המגבילים והקשיים המעשיים שנמנו, נראה שקשה למצוא בדין זה משענת לקולא.

דין ד': אדעתא דנפשיה קעביד

כאשר ישנו גוי המבצע את עיסקאות החברה, וגוי זה שותף לרווחי החברה,⁵¹ יש מקום להתיר לבעלי המניות היהודים לקבל את רווחי הריבית. טעם ההיתר הוא שהגוי הנוטל את הריבית פועל לטובתו האישית ("אדעתא דנפשיה"), ואף שגם הישראל נהנה אין איסור בדבר.

48 כמובן, שתחשיב זה יותאם ליחס בין בעלי המניות היהודים לבעלי המניות הגויים.

49 ויש לעיין בדבר: יתכן שאין צורך לדעת בוודאות בשעת ההלוואה, אם מעות ההלוואה הם של הישראלי או של החברה כולה, אלא מספיק שיתברר הדבר לאחר מכן.

50 משנת ריבית, פרק ב' הערה ז'.

51 כלומר, מלבד משכורתו הקבועה הוא מקבל תוספת על פי היקף עיסקאותיו או שהוא בעל מניה, המקבל חלק מרווחי החברה.

עיקרון זה למדנו בהלכות שבת.⁵² משם השליך המהרי"ט⁵³ להלכות ריבית,⁵⁴ וכתב: "ומכאן אני למד – לישראל שנתן מעות לנכרי בעסקא, להתעסק למחצית שכר, והלוח אותם הנכרי לישראל בריבית, אע"פ שבעל המעות יודע שנתנם לישראל... שרי, דכיוון דהני זוזי משתעבדי לנכרי... ואפילו כי ידע לא מצי מעכב מלהלוות, שהוא רוצה להשתכר באשר ימצא, וכי קעביד אדעתא דנפשיה קעביד". על פי דבריו התיירו כמה אחרונים⁵⁵ ריבית בחברות. אולם במה דברים אמורים? במציאות בה הישראל "לא מצי מעכב (את הגוי) מלהלוות", כגון שמנהלי החברה⁵⁶ הם גויים ופועלים על דעת עצמם ללא התחשבות בדעת בעלי המניות.⁵⁷ אבל כאשר רק פקיד יחיד או זוטרי הינו גוי, ושאר הפקידות יכולה לעכב בעדו מלהלוות בריבית – בזאת אין היתר.⁵⁸

דין ה': אין שליחות לגוי

כתב הרב נתן אדלר:⁵⁹ "אם המלוים או אפילו המזכיר, החותמים על השטר, נכרים המה – יש להתיר לעני"ד לקחת הרווחים (מריבית) או לתיתם, כיוון

52 על פי הגמרא בעבודה זרה כ"א ע"ב, מותר להשכיר שדהו לגוי, אף שיעשה בה הגוי מלאכה בשבת, משום ש"אריס אריסותיה קעביד". וביאר הר"ן שם: "כיוון שיש לגוי חלק בפירות השדה, אע"פ שישראל נהנה ממלאכת שבת מותר. דגוי אדעתיה דנפשיה קא עביד, והנאת ישראל ממילא אתיא, הלכך שרי". וכן נפסק בשו"ע או"ח סי' רמ"ג סעי' א'.

53 ח"א סי' קט"ז, ד"ה ועוד. הובא בחי' רע"א על שו"ע יו"ד, סי' קס"ח סעי' כ"א.

54 אף שחידוש בדבר – הנאה ממלאכת שבת הנעשית על ידי גוי היא **מדרבנן**, וממנה למד המהרי"ט לאיסור ריבית **דאורייתא**. וכן הקשו הרב שלום הדאיה ועוד (הובאו בשו"ת יש"א אי"ש יו"ד סי' ג', עמ' י"ב ועמ' ט"ו). והשיבו על כך באריכות הרב יעקב מאיר והרב אלישר (שם). תורף דבריהם הוא שמצאנו פוסקים שמלאכת גוי בשבת אסורה מדאורייתא, ובכל זאת גם הם הזכירו את היתר של "אדעתא דנפשיה". עוד מתבאר שם, שהיתר זה חל למרות שהאחריות על ישראל.

55 יש"א אי"ש (יו"ד סי' ג'. הרב מאיר – עמ' י"ג. הרב אלישר – עמ' י"ד), מהרי"א הלוי (חלק ב', סוף סי' נ"ד), מהרש"ם (חלק א', סוף סי' כ'), מנחת פתים (על שו"ע יו"ד סי' ק"ס סעי' ט"ז, ד"ה אמנם).

56 ואכן האחרונים האלה דיברו רק באופן זה. וביש"א אי"ש (שם) מופיע עיקרון זהה, באופן כזה: מייסדי הבנק הגויים נוטלים רווחים, והם עצמם אינם מתעסקים בממון אלא שוכרים מנהלים העובדים במשכורת קבועה. גם במצב הזה היתר יש"א אי"ש לבעלי מניות יהודים ליטול מהרווחים, כיוון שההלוואות בריבית הן "אדעתא דנפשיה" של המייסדים.

57 ולכאורה על פי החוק יכולים בעלי המניות תמיד להכתוב למנהל את מדיניות החברה, ואם כן נראה שהיתר זה אינו מעשי. ואף אם לא כך הדבר, יתכן שכשחברי הדירקטוריון הם יהודים, ובידם לשנות את הנהלת החברה, לא נוכל לייחס את הריבית לדעתם של הגויים, כיוון שהם כפופים לדירקטוריון הקובע את מדיניות החברה.

58 עוד הקשה בעל ברית יהודה (פרק ל' הערה מ"ג) על השלכת העיקרון "אדעתא דנפשיה" על ענייננו: הרי על דעת כן (קבלת ריבית) השקיע ישראל את מעותיו בחברה!

59 בעל "נתינה לגוי". דבריו הובאו בשו"ת נטיעה של שמחה, יו"ד סי' נ"ו, בהערה.

שאינן שליחות לנכרי⁶⁰ כדעת ר"ת⁶¹. והוא מציין שם שזהו היתר של שעת הדחק.⁶²

אחרונים נוספים⁶³ סוברים עקרונית כמותו, אלא שחוששים לדעת רש"י שיש שליחות לגוי מדרבנן.⁶⁴ על מנת לקבל את שיטתם, נדרשים אנו לקבל שתי הנחות, שבכל אחת מהן יש קושי.

א. פקיד חברה הוא בגדר שליח של בעלי המניות. הנחה זו שנויה במחלוקת גדולה באחרונים. הנושא נדון באריכות בפרק ג'.⁶⁵

ב. הלוואה המבוצעת בפועל על ידי מי שאין לו תוקף של שליח אין בה איסור ריבית. קשה מאוד להניח הנחה זו, כי אפילו מלווה שהניח את המעות על הקרקע (והפקירן) כדי שייקחן הלווה, אינו נפטר מאיסור ריבית דאורייתא, ולמה ייפטר אם העביר את המעות ללווה באמצעות אדם שלישי, גם אם לאותו אדם אין מעמד של שליח? בין אם כך ובין אם כך, מעותיו של המלווה הגיעו אל הלווה, וברור שזהו איסור דאורייתא!⁶⁶ ובכל זאת, יש מקום להיתר זה – על פי שיטת רש"י בריבית על ידי שליח,⁶⁷ ולפי ביאורו של החתם סופר.⁶⁸ לאור זה ברור שכל החולקים שם על ביאורו של החתם סופר, וקל וחומר כל החולקים לגמרי על שיטת רש"י, חולקים אף כאן.⁶⁹

60 קידושין מ"א ע"ב.

61 בבבא מציעא ע"א ע"ב הזכירה הגמרא אפשרות שיש שליחות לגוי "לחומרא" – מדרבנן. ונחלקו שם רש"י (ד"ה אדעתא) ור"ת (תוד"ה כגון) אם גם לפי מסקנת הסוגיה מחמירים. השו"ע והרמ"א (יו"ד סי' קס"ח סעי' ו', ז') פסקו לחומרא כרש"י. והרמ"א הוסיף, כי במקום שנהגו להקל אין למחות בידם. (ועיין גם בהערות 62, 73).

נציין כאן, שהאחרונים נחלקו אם שליחות לגוי לחומרא נאמרה רק בריבית [שואל ומשיב (כרך ג' חלק ג' סי' ל', ד"ה וראיתי. ומוכיח כן מראשונים), מהרש"ג (סי' ג', ד"ה אמנם דא)] או גם בשבת (בית מאיר, אבן העזר סי' ה' סעי' ד') או בכל התורה כולה (מחנה אפרים, הלי' שלוחין סי' י"ד). בשו"ת צדקה ומשפט (או"ח סי' ז', ד"ה וכל זה) מופיעים מקורות נוספים לברור זה.

62 ר' נתן אדלר מסתמך על הרמ"א במקום שנהגו להקל כר"ת, ועל פי מה שאמרו לו "שאם לא יעשה כן להלוות מבנק – לא שבק חיי לכל סוחר שבזמננו..."

63 מנחת אלעזר (חלק ב' סי' כ"ב), מהרש"ם (חלק א' סוף סי' כ'). כעין דבריהם נכתב במשנת ר"א (יו"ד סי' ט"ו, אות י"ג).

64 ממילא לדעתם האיסור במצב זה הוא מדרבנן, ולכן התירו מכוון "ברירה", דקימא לן שבדרבנן אמרינן (עיין לעיל בהערות 36, 37).

65 חלק ב', סעיף ב': פקיד כשליח.

66 עי' לעיל בפרק ג' הערה 5. ובי"כרתי" (על שו"ע סי' קס"ח סעי' כ"א) הוכיח מתוס' (בבא מציעא שם, ד"ה בשלמא) שהלוואה באמצעות גוי אסורה מדאורייתא.

67 עי' באריכות לעיל בפרק ג', חלק א'.

68 אף שביאורו של החתם סופר נראה יותר כפשט דברי רש"י, רוב האחרונים לא קיבלו את ביאורו אלא את ביאור המשנה למלך. עיין שם.

69 ואף לשיטת רש"י שמוותר לכתחילה להלוות בריבית על ידי שליח, אצלנו – בשליחות גוי – לדעת רש"י עצמו אסור, משום שיש שליחות לגוי לחומרא.

קושי נוסף עולה מדברי השו"ע ס"י קס"ח סעי' כ"א וכ"ד: אף המדובר שם בשליח גוי, יש אופן שבו ההלוואה נאסרת. והט"ז והש"ך הביאו שם את דברי הריב"ש, שאיסור תורה הוא. מכאן מוכח שגם הלוואה באמצעות שליח גוי הרי היא כהלוואה גמורה. ויש שהוכיחו⁷⁰ שראשונים אחרים חולקים על הריב"ש וסוברים שההלוואה באמצעות שליח גוי אסורה רק מדרבנן.

אך לשיטת הרב אדלר עדיין קשה, שהרי אין כאן היתר אלא הקלת האיסור מדאורייתא לדרבנן. וצריך לומר שכך הדבר דווקא לדעת הסוברים כרש"י בענין שליחות גוי, אך לדעת ר"ת יהיה מותר לכתחילה.⁷¹

גורם נוסף בענין שליחות על ידי פקיד גוי נזכר באחרונים. חברה שהלוותה, והלווה פרע את החוב לידי פקיד גוי, אין פקיד זה – לדעת מהרש"ג⁷² – יכול לזכות עבור בעל המניה היהודי, כיוון שאין שליחות לגוי.⁷³ ממילא, לכשתשוב החברה ותלווה ממון זה בריבית, אין בזה איסור, כי אין זה ממון ישראל.

אף חידוש זה מבוסס על כך שפקיד הוא שליח גרידא.⁷⁴ כמו כן מבוסס ההיתר על ההנחה שאין קניין חצר במעות אלו. טעמו של ההיתר, לדעת מהרש"ג, הוא שקופת החברה היא כחצר שאינה משתמרת על ידי ישראל לדעת בעליה. אף אם נקבל הגדרה זו, לא יועיל הדבר אלא בחברה שכל פקידיה גויים, מה שאין כן אם אפילו אחד הפקידים או המנהלים יהודי: במקרה כזה משתמרים מעות החברה לדעתו.⁷⁵

לאור הקשיים האלה, והחולקים הרבים על המתירים כאשר גוי הינו פקיד, נראה שאין כאן משענת לקולא. ובהיתר המהרש"ג נוסף גם קושי מציאותי.

70 שער דעה (על שו"ע יו"ד ס"י קס"ח סעי' כ"א), שו"ת הר המור (ס"י י"ז). דעות אלו הוזכרו גם במהרש"ם ומנחת אלעזר (שם). גם המנחת פתים (על שו"ע יו"ד ס"י ק"ס סעי' ט"ז) כתב שלדעת רש"י, ריבית על ידי שליח אסורה מדרבנן.

71 אלא שאם נכונים דברינו, יש לברר מדוע לא העיר כאן הרמ"א (כפי שכתב בסעי' ו', ז') שר"ת חולק.

72 ס"י ג', ד"ה והנלע"ד.

73 מוסיף המהרש"ג (ד"ה אמנם דא): אף שהיתר זה תקף רק לפי שיטת ר"ת [והוא עמוד גדול לסמוך עליו שלא למחות במקילים, כדברי הרמ"א] יש מקום לבאר שאף רש"י, הסובר שיש שליחות לגוי לחומרא, לא אמר דבריו אלא אם בשעת השליחות יש מעשה עבירה. אולם כאן דנים אנו במצב שבו במעשה ההלוואה הראשון אין איסור ריבית – כגון שהלווה הוא גוי – וכל הדיון אם להתיר הוא לגבי ההלוואות שמכאן ואילך [ובזה מיושבת קושיית המנחת אלעזר (חלק ב' ס"י כ"ב, ד"ה גם) על המהרש"ג].

74 ואכן המהרש"ג (ד"ה אמנם צריך) מאריך לבאר שגם בשליח בשכר (כפקיד החברה) נשארים גדרי שליחות. וכן למרות שבעל המניה היהודי והפקיד הגוי שותפים (אם הפקיד גם בעל מניה), אין אומרים "מיגו דזכי לנפשיה זכי לחבריה". שני עניינים אלו אינם מוסכמים, ונחלקו בהם אחרונים, כמבואר לעיל בפרק ג', חלק ב' סעיף ב'.

75 הערת המנחת אלעזר (שם, ד"ה נחזור) על המהרש"ג.

סיכום הפרק

במציאות שבה רוב בעלי המניות גויים, יש מקום להתיר לחברה להלוות בריבית. ללוות בריבית – קשה יותר להתיר, ואף בזה יש שהתירו. כאשר אין רוב גויים – קשה מאוד לסמוך על ההיתרים השונים, הן בגלל הדוחק ההלכתי שבכל אחד ואחד מהם, והן בגלל הקושי היישומי בחלקם. בחברה שאין בה רוב גויים, גם אלו שבכל זאת כתבו להתיר – לא כתבו כן אלא כלימוד זכות, ובדרך כלל רק בריבית דרבנן.

סיכום ומסקנות

הדיון במאמרו זה, בעניין הריבית בחברות בע"מ, נחלק לשלושה:

א. הגדרת מעמדה המשפטי של החברה – שותפות או "אישיות משפטית" [או גדר ביניים].¹

ב. נתונים יסודיים הקיימים בחברה בע"מ והשפעתם על האיסור – הערבון המוגבל, האפשרות שהמלווה לחברה יפסיד את כספו, ו"אחריותו" של המלווה.²

ג. נתונים הנלווים לעתים לחברה, והשפעתם על האיסור: פקידים שהם שליחים, גויים המעורבים בחברה.³

כמו כן נוכחנו שתוקף איסור הריבית בחברות בע"מ – אם בכלל יש איסור – תלוי במספר שאלות, והן:

1. האם החברה מלווה או לווה?
2. האם בעל המניה מעורב בחיי החברה, ומהי מהות מעורבותו?
3. האם מדובר בהלוואה גמורה או בריבית דרבנן (מקח וממכר)?
4. האם מצבה הכלכלי של החברה איתן?
5. האם קיימים הנתונים הנלווים הנזכרים בסעיף ג' לעיל?

להלן המסקנות העולות מן המאמר לגבי שלשה סוגים של חברות.

* **חברה קטנה** [עסק "משפחתי"], שבה בעלי המניה הם המחליטים הבלעדיים, ובדרך כלל הם הפעילים המעשיים בחברה:

א. נראה ברור שלכו"ע אין להתייחס לחברה זו כאל "אישיות משפטית", וממילא אין משמעות הלכתית להיות העסק מוגדר כחברה.⁴

ב. אף אם היא מי שיטען, שגם זו נחשבת לאישיות משפטית, מכל מקום לעניין ריבית קשה להתיר, מפני שמרכיב האחריות של בעלי המניות הנו דומיננטי בחברה זו, שכן אין זו אחריות העומדת בפני עצמה.⁵

ג. מיעוט מהפוסקים סובר, שכאשר חברה זו **לווה** – אין איסור ריבית, עקב הערבון המוגבל.⁶ חלק נוסף מן הפוסקים סובר שאמנם קיים איסור, אלא שאינו אלא מדרבנן.⁷ ויש הסוברים שהאיסור מדאורייתא.⁸

1 פרק א' של המאמר.

2 פרק ב'.

3 פרקים ג', ד'.

4 פרק א' הערה 18.

5 פרק א' חלק ב'.

6 פרק ב' – העדר החיוב האישי, והערות 4, 52.

7 פרק ב' הערות 12, 52.

8 פרק ב' הערות 11, 52.

- ד. יש הסוברים, כי האחריות שמקבל על עצמו מי שמלווה לחברה, מורידה את האיסור לרמת איסור דרבנן, ואפשר שאף מתירה אותו לגמרי (לפחות באיסור דרבנן).⁹
- ה. יש מקום לסמוך על השיטות המקילות הנ"ל בריבית הבאה בדרך מקח, שאיסורה מדרבנן.¹⁰
- ו. אפשר לצרף כסניף לקולא את שיטת הרמב"ן, שאין איסור ריבית חל כאשר יש נסיבות מיוחדות, היוצרות אפשרות ריאלית שהחוב יבוטל בתנאים מסוימים, ואפילו בפסידא דלא שכיחא.¹¹
- ז. חברה הנתונה בקשיים כלכליים רציניים עד כדי חשש ריאלי להתפרקותה (=פסידא דשכיחא), וחוב הריבית נוצר בדרך מקח, מותר לה ללוות לכל הדעות.¹² ואף בהלוואה, ניתן לסמוך על שיטת הרמב"ן כסניף להיתר.¹³
- ח. קשה מאד להתיר לחברה זו ללוות, מדין ריבית על ידי שליח.¹⁴ וכשהחברה היא המלווה – היתר זה אינו שייך כלל.¹⁵
- ט. במציאות בה רוב בעלי המניות גויים – מותר לחברה להלוות בריבית, ויש לה על מי לסמוך.¹⁶

* **חברה רגילה** [פרטית, וקל וחומר בחברה ציבורית], שבה קיים נתק יחסי רב בין בעלי המניות ובין התפעול השוטף של החברה:
 בנוסף להיתרים ד"ט' שבחברה קטנה, ישנו צד נוסף לקולא – שיטת מיעוט הפוסקים המתייחסים לחברה כזו כאל "אישיות משפטית", שעליה איסורי ריבית אינם חלים.¹⁶ אולם להתיר מדין ריבית על ידי שליח קשה אף בחברה זו.¹⁷

* **חברה ממשלתית**:
 בנוסף לכל סעיפי ההיתר של חברה רגילה, ישנו צד נוסף לקולא – מיעוט פוסקים, הסוברים שאין איסור ריבית חל עליה, מפני שאין לה בעלים ידועים.¹⁸

9 פרק ב' – המלווה כמקבל "אחריות", ובנספח א' חלק ו'.
 10 וכן כתב בתורת ריבית פרק י' סעי' ס"ו.
 11 פרק ב' הערות 21, 23. ובנספח א' חלק ב', ובסיכום שם הערה 49.
 12 פרק ב' – אפשרות ההפסד, מצב א'.
 13 פרק ב' – אפשרות ההפסד, מצב ד', והערה 29 שם.
 14 סיכום פרק ג', והערה 86.
 15 פרק ג' חלק ב' סעיף א'. למעט דעה יחידאית של מהרי"א הלוי, פרק ג' חלק ג'.
 16 פרק ד' דין ב', ובסיכום הפרק. ושם בהערה 32 – יש הסוברים שאין ההיתר חל כשהחברה לווה.
 17 פרק א' הערה 38. ועיין שם בהערה 37, שרוב האחרונים חולקים. וגם לדעת מצדדי הגדרה זו, אין ההיתר פשוט, מחמת האחריות של בעלי המניות. עיין בסיכום חלק ב' שבפרק א' ובהערות שם.
 18 פרק א' חלק ג', והערה 65. ועיין שם בהערה 67, שרוב האחרונים חולקים. ועיין שם עוד בהערה 72.

מסקנות

כאמור במבוא, אחת ממטרות עבודתנו היתה לבדוק, אם ניתן למצוא היתר או צירוף של קולות, שבעקבותיו ניתן יהיה להתיר לחברה ללוות ולהלוות בריבית, ללא כל חשש. המסקנה העולה מעבודתנו היא, שאין היתר כזה. לכן, בכל מקרה שהדבר אפשרי, עדיף לערוך היתר עיסקא,¹⁹ ולא להזדקק לקולות השונות, שהובאו בחיבורנו.

ואלו, לעניות דעתי, המסקנות למעשה:

1. חברה בע"מ הלווה בריבית, אפילו אם היא "עסק משפחתי" – אין למחות בידה,²⁰ אפילו בריבית דאורייתא.
2. חברה בע"מ רגילה²¹ (שאינה "עסק משפחתי"), וק"ו חברה ממשלתית,²² יכולה בשעת צורך גדול ללוות בריבית, כאשר היא לווה בדרך מקח (= איסור דרבנן), ולא בדרך הלוואה.
3. נראה שאין היתר לחברה להלוות בריבית [לאדם פרטי], ואפילו בדרך מקח.²³
4. חברה שרוב מניותיה בידי גויים – מותר לה להלוות בריבית (מציאות זו אינה שכיחה בארצנו).

19 אף שגם היתר עיסקא אינו פשוט להלכה בכל מקרה (עיין במבוא בהערה 4), כאן ודאי שניתן לצרף את ההיתרים הנזכרים בעבודתנו לדעות הסומכות על היתר העיסקא המצוי. עיין בתורת ריבית פרק י"ז, סעי' נ"ד והערה ק"ז.

20 משום שיש להם על מי לסמוך – מיעוט הפוסקים, המתירים מטעם היעדר שעבוד גוף. ויש גם המתיר מחמת קבלת האחריות על ידי המלווה.

21 בנוסף לאמור בהערה הקודמת, יש להוסיף את דעת מיעוט הפוסקים, המתירים מטעם "אישיות משפטית".

22 משום שכאן נוספת סברת "אין בעלים ידועים".

23 משום שכאן אין ההיתר נשען אלא על מיעוטא דמיעוטא, הסוברים שחברה היא "אישיות משפטית". וגם לדעתם ההיתר אינו פשוט מחמת האחריות.

הסוגיות הנוגעות ל"ערבון המוגבל"

מטרתו של הנספח, לדון בקצרה בסוגיות, שמהן הביאו האחרונים ראיות לעמדותיהם בנושאים הנידונים בפרק ב'.¹ קודם לדיון בראיות גופן, נעסוק בהגדרה ההלכתית של החיוב המוטל על החברה להשיב חוב, כאשר היא לווה. העיסוק בהגדרה זו, מלבד עצם חשיבותו, חיוני לביסוס חלק מן הראיות שבהמשך.

חלק א': הגדרת חיובי חברה בע"מ

הזכרנו בתחילת הפרק, שקיימים שני סוגי שעבודים. האחד הוא שעבוד גוף, שהוא עצם חיובו של הלווה להשיב את החוב. השני הוא שעבוד נכסים, שהוא שעבודם של נכסי הלווה לפירעון החוב. במבט ראשוני נראה היה לומר, שחוב המוטל על חברה הנו מצב של שעבוד נכסים ללא שעבוד גוף, ושום מצוות פירעון אינה מחייבת את בעלי המניות.² אלא שקיים קושי בהגדרה זו, שכן נחלקו הראשונים אם יש אפשרות ליצור מצב של שעבוד נכסים ללא חיוב המוטל על האדם. לדעת הרא"ש³ חיוב נכסים ללא חיוב גברא אינו חל כלל. סברתו הוא, ששעבוד הנכסים מהווה ערבות לחיוב הגברא. ולכן, כאשר אין אדם מחויב, אין מקום לחיובים של ערב.⁴ הרמב"ן והרשב"א⁵ חולקים על הרא"ש, וסוברים ששעבוד נכסים חל גם ללא שעבוד גוף. סברתם היא, שפעמים שחיוב ערב יכול לחול גם כאשר לא חלה על הלווה חובה להשיב את החוב.⁶

אם כן, לדעת הרמב"ן והרשב"א ניתן להבין, שבאמת בחברות קיים רק שעבוד נכסים, אולם לדעת הרא"ש לא יתכן להגדיר כך. לכן, לדעת הרא"ש נצטרך להגדיר באופן שונה את חיובי החברות בע"מ. נוכל להגדיר אותם בשתי דרכים:

- 1 רובו של הנספח עוסק בשני היבטים של הנושא – היעדר שעבוד הגוף ואפשרות ההפסד. רק חלק ו' עוסק בגורם האחריות.
- 2 אנו מזכירים כאן את בעלי המניות כלולים, שכן, על פי המתבאר בפרק א' חלק א', הם הבעלים על נכסי החברה, לדעת רוב הפוסקים.
- 3 קידושין ח', ס"י ז' – בסוגיית "מנה אין כאן משכון אין כאן".
- 4 על פי דברי רבא בבכורות מ"ח ע"א.
- 5 בסוגיא דקידושין שם. מתבאר בדבריהם שכל החיסרון שם הוא דווקא בקידושין, משום ד"אגיד גביה". אבל במתנה תחול ההתחייבות, למרות שזהו שעבוד נכסים בלבד. כך מסביר אבני מילואים (סי' כ"ט ס"ק יז) את דעתם.
- 6 המחלוקת וסברותיה מבוארות באריכות באבני מילואים שם.

א. על בעלי המניות חל חיוב גברא, למרות הערבון המוגבל,⁷ אלא שכל תוכנו של חיוב הגברא אינו אלא חובה להשיב את החוב מנכסי החברה. חיוב כעין זה מצאנו ב"אפותיקי מפורש": הלווה מתנה עם המלווה ש"אין לך פירעון אלא מזו".⁸

ב. בחברות חל שעבוד נכסים גם ללא שעבוד גוף, לפחות לדעות מסוימות או במצבים מסוימים.⁹ הסיבה היא, יחול שעבוד נכסים גרידא מדין "סיטומתא".¹⁰ שלפי דעות הסוברות ש"סיטומתא" מועיל אף בדבר שלא בא לעולם,¹¹ ואולי אף החולקים שם¹² יודו שכך הדין בעניין שעבוד נכסים ללא שעבוד גוף, מפני שבדבר שלא בא לעולם אין חפצא שייתפס עליו הקניין, מה שאין כן בשעבוד נכסים ללא שעבוד גוף. בחברה ציבורית קיימת סיבה נוספת לאפשרות זו: מדין "דבר הנעשה ברבים". כשם שכוח הציבור חזק, ויש תוקף לפעולתו אף ללא קניין, ואף לדבר שלא בא לעולם,¹³ כך יועיל כוח הציבור לשעבד נכסים ללא שעבוד גוף.¹⁴

בדרך הראשונה הזכרנו שבעלי המניות משועבדים שעבוד גוף, אך תוכנו היחידי הוא גבייה מהנכסים, כעין אפותיקי מפורש. אלא שיש לדעת שאין זהות בין שני גדרים אלו. באפותיקי מפורש יש משמעויות נוספות לשעבוד הגברא, והעיקרית שבהן היא, שהלווה אינו חייב לפרוע דווקא מהאפותיקי, אלא יכול גם לפרוע בכסף.¹⁵ ההסכם, שהפירעון ייעשה דווקא מנכס מסוים, אינו מונע מהלווה

7 כן שמענו מהגרז"י גולדברג שליט"א, שהשאלה האם יחול בחברה שעבוד גוף, מותנה במחלוקת הראשונים הנ"ל. מסתבר שלדרך זו נגיע רק אם לא נוכל לומר שיחול שעבוד הנכסים בלבד. אם יתאפשר מסיבה כלשהי, שיחול רק שעבוד נכסים, מסתבר יהיה להגדיר כך את חיובי החברות. שכן, בסתמא זו דעתם של בעלי המניות, ואף של לקוחות החברה, כיוון שכך רואה זאת החוק המקובל בעולם.

8 שו"ע חו"מ סי' קי"ז סעי' א'. דין זה מוסכם לכו"ע, ואם כן פשוט ששעבוד הגברא נשאר, ולקמן יתבאר דבר זה ביתר הרחבה.

9 פסקי דין רבניים חלק ו' עמ' שט"ו. הדיינים: הרב מ' שלזינגר, הרב י' וילנסקי, הרב י' סורוצקין. לדיינים הנ"ל כל כך פשיטא שבחברות אין כלל שעבוד גוף (דהיינו, פשיטא להו שאין לקבל את אפשרות א') עד שעומדים ותמהים היאך תחול כלל התחייבות של חברה לדעתו של הרא"ש.

10 סיטומתא הינו קנין שיצרו סוחרים, שאינו תואם לאף אחד מדרכי הקנינים שמקורם בהלכה. מבואר בגמרא (בבא מציעא ע"ד ע"א, שו"ע חו"מ סי' ר"א סעי' ב'), שמנהגם של הסוחרים, להקנות על ידי מעשה כלשהו, מקבל תוקף הלכתי. יש המאלימים את כוחם של קנינים אלו יותר מקניני ההלכה, וכדלקמן.

11 שו"ת הרא"ש (כלל י"ג סי' כ'), מהרש"ל (סי' ל"ו).

12 רדב"ז (חלק א' סי' רע"ח), קצות ונתיבות (סימן ר"א).

13 שו"ת רשב"ש (סי' תקמ"ו).

14 ועיין בדברי הרב וסרמן, בנועם ג'.

15 רא"ש שם, סמ"ע (בשו"ע שם) ס"ק ד'.

לפרוע ככל לווה. ואילו בדרך הראשונה שאנו מסבירים בה את דעת הרא"ש, אין כל משמעות מעשית לשעבוד הגוף.¹⁶

חילוק זה הוא חילוק חשוב, שכן לפי זה ב"אפותיקי מפורש" אפשר לראות את הלווה כלווה רגיל, ונתנית המעות היא בגדר "הלוואה", כבכל הלוואה.¹⁷ יוצא מדברינו, שיש להבחין בין שלושה מצבים:¹⁸

א – שעבוד נכסים ללא שעבוד גוף.

ב – שעבוד נכסים עם שעבוד גוף, שתוכנו היחיד הוא גבייה מהנכסים.

ג – אפותיקי מפורש.

האגרות משה¹⁹ סובר, שבחברה יש שעבוד נכסים בלבד. אולם לדעתו לא מעמדה הציבורי של חברה גורם לכך, אלא אף יחיד שילווה, ויודיע בצורה מפורשת שאין עליו שום חיוב ושום מצוות פירעון, גם עליו יחול שעבוד נכסים בלבד. מדבריו נשמע, שאין על הגברא שום שעבוד, וזו לשונו: "ויש עצה גם להלוות לאיש פרטי כשלווה לבנין הבית שנקרא מארגיטש (=משכנתא). היינו, להתנות בשטר הלוואה שאין על גוף הלווה שום חיוב תשלומין. אף לא למצווה בעלמא, וכל החיוב הוא רק על הבית לבד". ולא ביאר שם היאך ייושבו דבריו לפי שיטת הרא"ש.

סיכום דברינו:

לדעת הרמב"ן והרשב"א, גדרו של החיוב המוטל על חברות הוא שעבוד נכסים ללא שעבוד גוף. לדעת הרא"ש, אפשר להסביר את החיוב בשתי דרכים:

א בעניין חברות הוא מסכים עם הרמב"ן והרשב"א.

ב בחברות קיים שעבוד גברא, שביטויו המעשי היחידי הוא הגבייה מנכסי החברה.

16 אמנם יש לשאול, אם קיים באמת גדר כזה של שעבוד גוף: אם אין שום משמעות לשעבוד הגוף, הרי הוא כאילו אינו קיים! ועיין ברא"ש בבא מציעא סי' כ"ט בסופו, ובחלק ה' שבנספח זה, הערה 27. ואפשר שיש לחלק בין דבריו שם, העוסקים באפותיקי של נכס מסוים, ובין מעות החברה המתחלפות תמיד, ואם כן הן לא הוקנו ללקוח באופן מוחלט, והדבר משנה את שעבוד הגוף. עיין במהר"ם שיק סי' קנ"ח, ד"ה וא"כ.

17 נמחיש יותר את החילוק: כאשר ניתנת הלוואה עם אפותיקי מפורש, והלווה פורע בכסף ולא באפותיקי, האם נאמר ש"פדה" את האפותיקי?! ודאי שלא נגדיר כך את הפירעון, אלא נאמר שהלווה שילם את חיוב הגברא המוטל עליו. ושמחנו למצוא שאף הרב למברגר (נועם ד', עמ' רנ"ב) חילק בין נידוננו לבין אפותיקי מפורש (אמנם שיטתו צריכה עיון: הוא מביא ראיה להיעדר שעבוד גוף מגיטין, ולפי חילוקו אין הראיה מוכיחה את שיטתו).

18 אמנם, חלק מן האחרונים (קצת משמע כן במהרש"ג המובא בנועם ב', וכן כותב הרב וסרמן בנועם ג') שדנו בנושא לא הבחינו בין שלושת המצבים האלו, והבינו שאם יש היתר במצב של היעדר שעבוד גוף, הוא תקף גם באפותיקי מפורש. אולם לעני"ד נראה שיש להבחין ביניהם.

19 יו"ד ב' סי' ס"ג, עמ' צ"ה.

כאמור בפרק עצמו, כשחברה בע"מ לווה, הערבון המוגבל יוצר תוצאה נוספת: האפשרות שהמלווה יפסיד את מעותיו. שכן, אם החברה תתפרק ולא יהיה בנכסיה די כדי החזרת חובותיה, לא תהיה אפשרות לגבות דבר והחוב יבוטל. יתכן שהלוואה עם אפשרות הפסד כזו, אין בה איסורי ריבית.

נדון עתה בסוגיות המרכזיות, שעליהן ביססו הפוסקים את דעתם בעניין ריבית בחברות, בנושאים הנידונים בפרק ב'.

לפני גשתנו לדון בראיות, נציין את דלותנו בכלל, וכלפי גדולי עולם הפרט. אולם, ניתנה הרשות לכל לומד להביא דבריו, מתוך ידיעת מקומו, במיוחד בסוגייתנו אשר רבו בה הדעות, וממילא אם דברינו אינם תואמים לדעה אחת, הרי שמחזקים הם את דעתו של גדול אחר.

חלק ב': סוגיית המלווה את הכהן (גיטין ל' ע"א)

"ת"ר: המלווה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני, להיות מפריש עליהן מחלקן... ופוסק עמהן כשער הזול, ואין בו משום ריבית, ואין שביעית משמטתו, ואם בא לחזור אינו חוזר.

אמר ר' יוחנן: ... ואין בו משום ריבית – מאי טעמא? **כיוון דכי לית ליה – לא יהיב ליה, כי אית ליה – נמי אין בו משום ריבית.**"

בסוגיא זו קיימים לכאורה שני גורמי ההיתר שאנו דנים בהם:

א. היעדר שעבוד גוף. כל הפירעון יינתן אך ורק מהמעשרות, ומאומה לא ייגבה אישית מהכהן.

ב. אפשרות פסידא. אם לא יהיו פירות, או אם לא יהיה במעשרותיהם כדי גובה ההלוואה, יפסיד המלווה מהקרן.

ואכן, מבואר בסוגיא, שהלוואה זו בריבית מותרת, משום סברת "דכי לית ליה". ויש שהוכיחו¹ מכאן שמותר לחברה בע"מ ללוות בריבית.

1 מהרש"ג. שתי תשובות כתב המהרש"ג בעניין ריבית בחברה. באחת, בשו"ת מהרש"ג [יו"ד סוף סי' ג' (משנת תר"ס)], סי' ה' (משנת תרס"ו) הוא מסיק שהיעדר שעבוד גוף מוריד את האיסור דאורייתא, אולם מדרבנן עדיין אסור. התשובה השנייה, שלא הודפסה בחייו, הובאה לדפוס בנועם ב', על ידי תלמידו הרב למברגר. בתשובה זו הוא חוזר בו ומתיר לכתחילה על סמך סוגייתנו (ועיין לעיל בפרק ב' הערה 52, ולקמן בסוגיה בהערה 13, ובחלק ה' הערה 1). גם בספר איזהו נשך (על שו"ע סי' קע"ז סע' ו') הובאה ראיה להיתר מסוגיה זו, אם כי שם מסתמך בעל איזהו נשך בעיקר על סוגיה אחרת – עיין לקמן בנספח, חלק ו'. והסכים עימו נכדו הרב משה שטרנבוך במועדים וזמנים (סטנסיל סי' ס"ו).

כדי לבחון את הראיה מהסוגיא, נציג את שיטות הראשונים בביאורה. לשון הברייתא היא: "ופוסק עמהן כשער הזול, ואין בו משום ריבית". לדעת רש"י² דין אחד לפנינו – מותר לפסוק כשער הזול [למרות שלא יצא השער, ובדרך כלל זהו איסור מדרבנן],³ ואין בזה משום ריבית. והטעם – "כיוון דכי לית ליה וכו'".

לדעת התוס' ועוד ראשונים⁴ – לפנינו שני דינים שאינם תלויים זה בזה. הדין השני, האומר ש"אין בו משום ריבית", אינו מדבר על פסיקה כשער הזול, אלא אפילו בהזולה לשער הנמוך משער השוק. והטעם להתיר – "כיוון דכי לית ליה וכו'".

אם כן, לדעת רש"י אין סברת "דכי לית ליה" מתירה אלא פסיקה זו, שהיא אסורה מדרבנן. לדעת התוס' ושאר הראשונים סברא זו נאמרה גם לגבי ריבית גמורה.

אולם, בטעמו של ההיתר נתפצלה דרכם של התוס' משאר הראשונים.

התוס' – בעקבות קושיא מסוגיא אחרת⁶ – סוברים שההיתר כאן נובע מסיבה מיוחדת – "תקנת כהן".⁷

שאר הראשונים, המסבירים גם הם את הברייתא כתוס' ולא כרש"י, אינם כותבים סיבה זו. מסתימת דבריהם נראה, שהם אינם סוברים כי ההיתר נובע מסיבה זו. יותר מכך – חלק מהראשונים⁸ מסיקים מסוגיא זו היתר לעלמא [עיין בהמשך], אם כן עולה מדבריהם במפורש שההיתר אינו מפני תקנת כהן.

יוצא שלדעת רש"י ותוס' אין בסוגיא זו שום ראייה להתיר – מכוח סברת "דכי לית ליה" – איסור של ריבית דאורייתא.⁹ אדרבא, אנו רואים שלדעתם איסור הריבית קיים ועומד.¹⁰ ובריבית האסורה מדרבנן – לדעת רש"י¹¹ מצאנו כאן היתר.¹²

2 ד"ה ואין בו משום ריבית.

3 עיין בבבא מציעא ע"ב ע"ב.

4 ד"ה ופוסק.

5 רשב"א שם ד"ה פוסק, ריטב"א ד"ה גמרא, חידושים המיוחסים לריטב"א ד"ה ופוסק (מקובל שחידושי הריטב"א למסכת גיטין הם הפירוש המיוחס לרבינו קרשקש – כך טוען הרב א' ליכטנשטיין, במבוא לחידושי הריטב"א למסכת זו, בהוצאת מוסד הרב קוק. בחיבור זה אנו מכנים את ספרי החידושים כפי שהיה מקובל. החידושים המיוחסים לריטב"א הם של ראשון אחר, שיש ספק בזיהויו).

6 סוגיית פרדיסא, בבא מציעא ע"ג ע"א, שנדון בה אי"ה בהמשך, בחלק ג' שבנספח.

7 עצם הטעם של "תקנת כהן" נזכר בירושלמי בסוגיא זו, אולם לא בקשר לריבית אלא בקשר לעצם הקולא של נתינת המעשר באופן זה (עי' גם ברש"י במשנה ד"ה אינו, ובגמ' ד"ה בחזקת עניי ישראל).

8 ריטב"א ד"ה ואין בו, נימוקי יוסף בשם הרא"ה.

9 מהרש"ג (יו"ד סי' ה'), חלקת יעקב (חלק ג' סי' ק"צ, אות ב').

10 ועיין לקמן בדיון, אם לדעת התוס' יישאר האיסור מדאורייתא או שהאיסור יהיה רק מדרבנן. שאלה זו תלויה בשאלה אחרת: האם הסוגיא עוסקת במכר או בהלוואה?

11 דעת התוס' בריבית האסורה מדרבנן תלויה בדיונים המוזכרים בהערה הקודמת, ועיין לקמן.

12 אולם אין הוכחה שכל איסור דרבנן יהא מותר. עיין לקמן בחלק ג' בדיון בסוגיית פרדיסא, בחילוק בין איסור דרבנן אחד למשנהו.

לעומת זאת, לדעת שאר הראשונים נראה לכאורה, שסברא זו מתירה אפילו ריבית גמורה. ואכן, דעתם של אותם הראשונים היא המשענת העיקרית של חלק ממתירי הלוואה בריבית לחברה בע"מ.

על מנת לברר היטב את האפשרות להתיר על פי שיטת הראשונים, עלינו לדון בסוגיה בשתי נקודות:

א גדר נתינת המעות: הלוואה או מקח?

ב סברת "כי לית ליה": חוסר שעבוד גוף או פסידא?

הנקודה הראשונה: מהו גדר נתינת המעות לכהן שהסוגיא עוסקת בה? האם נתינה זו היא הלוואה או תשלום עבור מקח? אם היא הלוואה [שאיסור הריבית אסור בה מדאורייתא],¹³ יוצא שלדעת הראשונים האלה אפילו זו הותרה מכוח "כי לית ליה". גם לדעת התוס' יוצא לכאורה, שהאיסור מן התורה פקע, ולא נותר אלא איסור דרבנן. איסור זה נותר על ידי תקנת כהן. אולם, אם נתינה זו היא תשלום עבור מקח, שהריבית בו אסורה רק מדרבנן – אין לנו ראייה, שסברא זו מתירה איסור דאורייתא. ולדעת התוס' יש בסוגיא ראייה לחומרא: אם הווי דרך מקח – אפילו איסור דרבנן אינו נותר [שהרי כאן ההיתר רק בגלל תקנת כהן].¹⁴

להתלבטות זו בהבנת הסוגיא פנים לכאן ולכאן. מחד – לשון המשנה והברייתא היא "המלווה מעות". כמו כן, ודאי שמכר אינו חל כאן, כיוון שהמעשרות עדיין אינם בעולם, ועל כן ברור שזוהי הלוואה. מאידך – ברור שמטרת נתינת המעות לכהן היא "לקנות" את המעשרות.

הפני יהושע דן בדברי התוס'. הנחתו הבסיסית היא, שאין מקום לראות בנתינת המעות שבסוגיא מכר, כיוון שהווי דבר שלא בא לעולם. מאידך, הוא אינו מוכן לומר שלדעת התוס' נתינת המעות היא הלוואה, כיוון שאז האיסור הוא

13 יש להעיר כאן הערה חשובה. גם בנתינת מעות המוגדרת כהלוואה לכל ענייני התורה, אין הכרח שאיסור הריבית יהיה מדאורייתא. והנה דוגמא לכך השייכת לענייננו: אם ניתנו מעות כתשלום, אך מסיבה כלשהי לא חל הקניין, מסתבר, שהמעות ייחשבו כהלוואה, ובכל זאת לעניין ריבית לא יהא איסור דאורייתא, כיוון שהמעות ניתנו לשם מקח. עיין בחוות דעת סי' קס"ט ס"ק ל"ח וסי' קע"ג ס"ק י"א. ויש לעיין אם הפני יהושע המובא לקמן מסכים לזה, ועיין בהערה הבאה. גם המהרש"ג – המתיר העיקרי בהסתמכות על סוגיה זו בגיטין – כותב (סוף סי' ג', סי' ה') שאין להוכיח מהסוגיא שאפשר להתיר ריבית דאורייתא, כי בסוגיא, אף שמדובר בהלוואת מעות, המעות ניתנו מראש על מנת לקחת בהן סחורה (= את המעשרות), ולכן דרך מקח וממכר היא, והריבית מדרבנן. ועל כן גדולה תמיהתנו על תשובתו השנייה של המהרש"ג בנועם ב' (עיין בהערה 1), שבה הוא מתיר לגמרי לחברה ללוות בריבית, ואינו מתייחס להסתייגותו בשו"ת.

14 לקמן נראה נפקא מינא נוספת, חשובה מאוד לדיוננו.

מדאורייתא,¹⁵ ולדעתו סברת "דכי לית ליה" אינה יכולה להשפיע כלל על איסור דאורייתא.¹⁶ לכן נדחק הפני יהושע וסובר – אליבא דהתוס' – שאין להתייחס כאן למכר כאל דבר שלא בא לעולם, כיוון ש"עשו את שאינו זוכה כזוכה", ועיין שם.¹⁷ וגם החתם סופר¹⁸ מסכים לשאלת הפני יהושע, ומתוך שמסיבה אחרת¹⁹ אין זו ריבית דאורייתא. לשיטת הפני יהושע והחתם סופר יוצא, שלדעת התוס' ההיתר בסוגיא בנוי מצירוף של שלושה גורמים:

1. אין איסור דאורייתא (כל אחד מהם סבור כך מטעם אחר).

2. סברת "דכי לית ליה".

3. תקנת כהן.

לאור זאת עולה המסקנה לשיטתם, שלפי התוס', סברת "דכי לית ליה" אינה מתירה אפילו איסור ריבית מדרבנן.

אולם מהרשב"א²⁰ משמע שנתנית המעות היא הלוואה, ולא דרך מכר. עיין בדבריו, שבהם הוא מגדיר את נתינת המעות על מנת לקבל את המעשרות, כהלוואה שפירעונה מאפותיקי מפורש.²¹ אמנם בהמשך הוא מסייג את דבריו, ואומר שנתנית המעות הוא "קצת דרך מלווה וקצת דרך מכר", אולם לא מכוח הריבית הוא אומר זאת.²²

15 לכאורה, לשיטת החו"ד שבהערה 13, קושית הפני יהושע אינה מתחילה. שכן, הוא סובר במפורש שאף מכר בדבר שלא בא לעולם אין בו איסור דאורייתא של ריבית אם מקיימים את המכר (כלומר, אף אחד אינו חוזר בו). אולם, יתכן שבסוגיא זו חשיב הלוואה גמורה מצד **כוונת** הנותן, ולא דוקא בגלל גדרים הלכתיים. כלומר, אומדן הדעת הוא, ש**כוונתו** ליצור כאן הלוואה, ומכח כוונתו זו תחשב באמת נתינת המעות כהלוואה, שאיסור הריבית בה היא מדאורייתא (מקצת ראייה לכוונה המשנה גדרי הלוואה – עיין בחוות דעת ס"י קע"ז ס"ק ט'). ועיין בריטב"א (בבא מציעא ס"ד ע"א ד"ה מה שעזי) שמפורש בדבריו שגם כאשר הפירות לא בעולם הרי זה מיחזי כהלוואה ולא הלוואה ממש. וכן במהרש"ג (יו"ד סי' ה') לומד שהוי דרך מקח וממכר, והאיסור רק מדרבנן. וכן הבינו המנחת שלמה (סי' כ"ח) והרב קלופט (הנאמן, חוברת מ"ז).

16 עיין ברש"י בבא מציעא ס"ב ע"ב ד"ה ובדיננו, וזו לשונו: "דאבק ריבית הוא דזימנין שאין עושים פירות, שהכרמים לוקין – אין זו ריבית קצוצה". פשטות דבריו שלא כפני יהושע.

17 תירוצו זה של הפני יהושע נידון בספר "איזהו נשך" (שם), והוא מקשה שם כמה וכמה קושיות.

18 בחידושו לגיטין ל' ע"א ד"ה ואין בו משום ריבית.

19 הסברו הוא שאינה ריבית הבאה מלווה למלווה. הלווה הוא הכהן, והפורע הוא שבט הכהנים. וצ"ע בדבריו, דאם כן צריך להתיר אף ללא סברת "דכי לית ליה", ואין מקום לקושיית התוס' מפרדיסא.

20 ד"ה אם בא לחזור (באמצע הדיבור – "אלא נראה לי").

21 דברי הרשב"א סותרים לכאורה את דברי פני יהושע. אבל על שיטת החתם סופר אין מכאן קושיא, שהרי לשיטתו למרות שזו הלוואה, איסור הריבית הוא רק מדרבנן, וכדלעיל. אולם בהמשך דברינו בדעת הרמב"ן והריטב"א הוכחנו שגם על הלוואה שאיסורה דאורייתא חל ההיתר, שלא כדעת החתם סופר. אלא שלמעשה אין פוסקים כן (עיין בסיכום הנספח).

22 מדבריו שלא לכל עניין נתינת המעות הזאת נחשבת כהלוואה, ומכך שאינו כותב זאת בעניין ריבית, משמע שלשם התרת הריבית אין צורך לסייג את גדר ההלוואה.

נדון עתה בדעת הרמב"ן בשאלה זו.

כאשר הרמב"ן מבאר את סברת "דכי לית ליה", הוא כותב: ²³ "פי' כשנשתדפו שדותיו ומפסיד הכל לא משלם ליה לא קרן ולא ריבית, הלכך זביני הוּו ושרי... דמיא לההיא דאמרינן התם: ²⁴ מה שעזי חולבות מכור לך, שאין בו משום ריבית...". יש שהוכיחו ²⁵ מלשון הרמב"ן שאין זו הלואה אלא מכר, שהרי כותב: "זביני הוּו". ואם כן אין ראיה להתיר הלואה בריבית מדאורייתא.

ולעניות דעתי נראה איפכא:

א. הרמב"ן אינו סובר שמהות נתינת המעות היא מכר. אדרבא, הוא לא כתב שזה מכר אלא **תוצאה** מסברת "דכי לית ליה", וכלשונו: "**הלכך** זביני הוּו ושרי". דהיינו, סברת "דכי לית ליה" מפקיעה שם הלואה מנתינת המעות, כיוון שמהות הלואה היא שכל האחריות על הלווה, וכאן אין הדבר כך, וממילא הדבר דומה למכר שאין בו איסור ריבית. והדברים מפורשים ביתר בהירות בריטב"א, ²⁶ וזו לשונו: "ומהא שמעינן דהלואות שעושין [בכי האי גוונא – הוספת המהדיר שם] מותרות, דכיוון דאילו מפסידין תפסד הדבר לבעל הפקדון מותר, וכזביני הוא". מפורש ש"זביני" אינו ניתוח המקרה אלא תוצאה דינית.

ב. ראיה נוספת עולה מתוכן דברי הרמב"ן. בתוך דבריו הוא שואל, מדוע בסוגייתנו יש היתר, בעוד שבמשכנתא [כאשר מלווה מקבל בית או שדה כמשכון, ומשתמש בהם עד זמן הפירעון] אסור, למרות שגם שם יתכן שהבית או השדה ייפסדו. אם נניח שלדעת הרמב"ן, ההיתר הוא רק לגבי ריבית הבאה בדרך מכר, אין כמובן מקום לקושיא זו, שהרי במשכנתא מדובר בהלואה!

ג. בהמשך ²⁷ הסוגיא הרמב"ן מגדיר שמבחינת בעל הבית נתינת המעות היא כהלואה, והפירות הם אפותיקי מפורש.

לאור הדיון במהות נתינת המעות מתברר לנו כך:

לדעת הפני יהושע והחתם סופר – הסוגיא עוסקת בריבית דרבנן (כל אחד מהם לפי הסברו). לדידם, בריבית דאורייתא אין כל היתר בסוגיא.

23 ד"ה כיוון.

24 בבא מציעא ס"ד ע"א.

25 הרב וסרמן (נועם ג', עמ' קצ"ט) חלקת יעקב (חלק ג' סי' ק"צ, אות ב'). ואף המנחת שלמה (סי' כ"ח) לומד שהווי דרך מכר (הוא כותב זאת בסתמא ולא מדיוק בדברי הרמב"ן, אף שהוא מזכירו שם).

26 ד"ה ואין בו משום ריבית. וכן מבואר במאירי. וצע"ג בחלקת יעקב (שם), שהביא ראיה הפוכה מהריטב"א ומהמאירי וכן מהרשב"א דלעיל.

27 ד"ה והא.

לעומת זאת, בראשונים מבואר שהסוגיא עוסקת בהלוואה, ואיסור הריבית הוא מדאורייתא, ובכל זאת ההלוואה מותרת, לדעתם. ולדעת התוס' [אם הוא סובר כמותם – ואין סיבה ליצור מחלוקת בדבר זה] פוקע האיסור מדאורייתא, אך הוא תקף מדרבנן.

הנקודה השניה – מהי סברת "דכי לית ליה"? האם אפשרות ההפסד היא המתירה, או היעדר שעבוד הגוף?²⁸ לשון הגמרא ניתנת להתפרש כך וכך. המשמעות הפשוטה היא שההיתר נובע מאפשרות הפסידא. אולם, אפשר גם להבין מלשון הגמרא שהיעדר שעבוד הגוף הוא הגורם להיתר. כיצד? הגמרא מדברת על הגילוי המעשי של היעדר השעבוד. הביטוי המעשי לאותו היעדר שעבוד הוא, שאם לא יהיו פירות לא יהיה ממי לגבות, וזאת משום שאין כאן שעבוד גוף. אם כן, תורף סברת ההיתר הוא היעדר שעבוד הגוף [לפי זה הדגש המרכזי בגמרא הוא על המילים "לא יהיב ליה"]. יש מי שהניח²⁹ בפשטות, שנקודת ההיתר היא היעדר שעבוד הגוף. אולם, לעניות דעתי לא נראה כן, ומספר הוכחות לנו:

א. הרמב"ן בתשובתו לקושיא ממשכנתא (כדלעיל) מבדיל בין המשכנתא, שבה הקרן קיימת למלווה, ובין המקרה שלנו (חברה בע"מ), שבו המלווה עלול להפסיד הכל – הן את הריבית והן את הקרן.³⁰

ב. הרמב"ן משווה את ההיתר בסוגייתנו להיתר בסוגיית עיזי חולבות,³¹ ושם ברור שההיתר מצד הפסידא.³²

ג. בלשון הריטב"א³³ מפורש עניין הפסידא.

כאמור לעיל, שיטת הרמב"ן וסיעתו היא המשענת העיקרית של חלק מהמתירים על סמך הערבון המוגבל. וכמתבאר, אף אנו סוברים כמותם, שסברת ה"דכי לית ליה" מתירה אפילו ריבית דאורייתא לשיטות הראשונים. אולם, אנו סוברים שהפסידא היא הגורם המתיר³⁴ ולא היעדר שעבוד הגוף.

28 אמנם, לדברי הראשונים דלעיל, אי אפשר לומר שההיתר נובע מהיעדר שעבוד גוף וכדלקמן, ובכל זאת אנו מבררים נקודה זו מצד עצמה.

29 מהרש"ג בנועם ב'. אולם עיין בהערתנו הקודמת, שיתכן כי אין בסוגיא כלל היעדר שעבוד גוף.

30 אמנם ניתן לבאר גם על פי הדרך של שעבוד גוף, ואז נבאר שדברי הרמב"ן הם סימן לסיבת ההיתר: במשכנתא יש שעבוד גוף שהרי חייב להחזיר את הקרן, ואילו בחברה בע"מ אין שעבוד גוף, שהרי המלווה עלול להפסיד הכל. אולם נראה שזהו דוחק, כי עיקר ההיתר חסר מן הספר.

31 בבא מציעא ס"ד ע"א. הסוגיא מובאת לקמן בחלק ג' של הנספח.

32 וכן הוכיח הרב וסרמן (נועם ג').

33 ד"ה ואין בו משום ריבית.

34 וכך הבין הרב קצנלבוך (נועם י"ב, עמ' שכ"ח). ועל פי זה הוא רוצה להסיק שם להיתר ריבית בחברות. ויש לעיין בדבריו, משום שאינו דן כלל בשאלת שכיחות ההפסד (אלא שמשוף דבריו משמע, שהוא עובר לדון בנושא מצד היעדר שעבוד גוף, וצ"ע).

כל אחת משתי האפשרויות להסברת הראשונים מובילה לפיסקה אחרת. נקדים ונאמר, שמצינו בשי"ס שתי רמות הפסד: פסידא דשכיחא ופסידא דלא שכיחא, והסוגיא בגיטין עוסקת ברמה הנמוכה – "פסידא דלא שכיחא"³⁵ – ובכל זאת הראשונים מתירים. וכאן אנו מגיעים למשמעות ההלכתית של שני ההסברים:

א. מובא לקמן [בסוף חלק ג' שבנספח זה] פסק השו"ע, שבמצב של פסידא דלא שכיחא אין היתר. לפי המהרש"ג אין זה נוגע לענייננו, אבל לשיטתנו אין אפשרות להסתמך על שיטת ראשונים זאת, לאור פסק השו"ע,³⁶ שהרי לא מסתבר כלל להגדיר את רמת הפסידא בחברות כ"פסידא דשכיחא".

ב. להבנתנו,³⁷ שההיתר נובע מאפשרות ההפסד, יש לדון בשאלה: אפילו אם נתעלם מפסק השו"ע, ונדון למעשה על פי שיטת הראשונים המתירים בפסידא דלא שכיחא – האם ניתן לדמות את אפשרות הפסידא בחברות לפסידא דלא שכיחא? הרי בבנקים ובחברות גדולות רמת הסיכון להפסד היא אפסית,³⁸ ומצינו שברמת סיכון נמוכה מאוד אין מתחשבים [לפחות לדעת רש"י].³⁹ בחברות יותר קטנות [או שרמת רזרבות המזומנים נמוכה בהם] רמת הסיכון עולה. אבל עדיין יש לשקול, אם היא שקולה לרמת הסיכון שהגמרא מסתמכת עליה. שהרי אפילו מצב של פסידא דלא שכיחא דורש רמה מסוימת של סיכון, כמבואר ברש"י, ויתכן שבחברות רמת הסיכון פחותה.

לאור בירורנו דלעיל לגבי מהות נתינת המעות, מובן מאליו המתבאר עתה, שהיתר הראשונים הוא מחמת הפסידא. דכיוון שלדעת הראשונים הלואה היא זו וכאפותיקי מפורש, הרי קיים כאן שעבוד גוף גמור,⁴⁰ וחלה על הלואה מצוות פירעון. ממילא לא שייך להתיר כאן על סמך היעדר שעבוד גוף. אולם במקום שבאמת אין שעבוד גוף, אפשר שישסימו כי איסור ריבית אינו חל. ואם כן, אין לנו ראייה מראשונים אלו שהיעדר שעבוד גוף אינו גורם מתיר.⁴¹

35 כמובח בתוס', השואל מדוע האיסור מסוגיית "פרדיסא" לא יחול אצלנו. ובסוגיית "פרדיסא" מפורש בגמרא שאין זה הפסד שכיח.

36 ובאופן דומה דחה האור לציון (חלק א', יו"ד סי' ה') את הראיה מגיטין, וזו לשונו: "ולעני"ד החילוק הוא, אם המלווה לא יוכל לקבל אולי את כספו רק בדבר אשר עתיד להיות ואפשר שלא יהיה כהא המלווה מעות את הכהן, וכן במשכנתא דסורא דספק שקול הוא, אבל... ומכל שכן בבנקים, דאף אם תמצוי לומר שאת הכסף שלו יפסידו, עדיין יש להם נכסים, ואף אם יפסידו חלק גדול מהנכסים, הם מחויבים לתת הקרן והריבית, ובדאי הגמור דהוא ריבית קצוצה". ועיין בפרק ב', הערה 33.

37 ובראיות מסוגיות אחרות, שלכו"ע עוסקות באפשרות ההפסד – ההערה הינה בעלת תוקף ודאי, ולא רק לפי שיטתו.

38 וכשקרו הבנקים בארץ – הממשלה הצילה אותם.

39 עיין ברש"י בבא מציעא ס"ד ע"ב ד"ה קמ"ל, ותוס' שם ד"ה לא, ולקמן בנספח, חלק ד' הערה 14.

40 עיין בחלק א' של נספח זה, בהגדרת ההבדל בין נידוננו לבין אפותיקי מפורש.

41 וממילא אף משיטת רש"י ותוס' האוסרים בסוגייתנו, אין ראייה שהיעדר שעבוד גוף אינו מתיר.

לגבי הראיה מסוגיא זו – יש הדוחים⁴² אותה מסיבה נוספת, והיא ששם בסוגיא אין כלל אפשרות תביעה, שהרי המלווה אינו גובה אלא מנכסי עצמו,⁴³ ולכן שם אין איסור ריבית. אולם נראה שאין הדברים נכונים: אילו היו נכונים, לא היה מקום לקושיית התוס' שם מסוגיית פרדיסא.⁴⁴

סיכום

ואלו העקרונות והכללים העולים מסוגיא זו, לפי השיטות השונות:

א. שיטת רש"י

ריבית דאורייתא – אין היתר על סמך סברת "דכי לית ליה".⁴⁵
ריבית דרבנן – יש היתר [וצ"ע האם כל ריבית דרבנן].⁴⁶

שיטת התוס'

ריבית דאורייתא – אין היתר על סמך סברא זו.⁴⁷
ריבית דרבנן – לפי ביאור הראשונים:⁴⁸ אין ראייה להיתר או לאיסור.
לדעת הפני"י והחת"ס: אין היתר.

שיטת הרמב"ן, הרשב"א והריטב"א

ריבית דאורייתא – לדעת המהרש"ג יש היתר מכוח סברא זו, וכך נראה גם לעניות דעתו.⁴⁹

42 חלקת יעקב חלק ג' ס"י ק"צ, אות ג'.

43 וכעין זה נכתב במועדים וזמנים (סטנסיל ס"י ס"ו, עמ' ר"ד), וזו לשונו: "דהתם אין שעבוד נכסים כלל, אף למה שקצב דהיינו התרומות והמעשרות". אלא שבכל זאת התיר שם.

44 והרב קלופט (הנאמן, חוברת מ"ז) דחה גם הוא את הראיה בלשון זו: "ואין זה דומה לנידון, דהתם המגבלה לא באחריות המוכר, אלא פשוט יתכן שלא יהיו רווחים, היינו שישתדפו הפירות, וכיוון שזה ריבית דרבנן, שהרי זה דרך מקח וממכר – שרי... עכ"ל. ודברים אלו צריכים עיון, כי אדרבה, נראה שסברא זו היא גורם מחמיר, ובכל זאת מותר בסוגיא. עיין לעיל בפרק עצמו ד"ה אולם ישנה.

45 לא מבואר כאן ברש"י אם סברא זו מקלישה את האיסור לרבנן או שמכל מקום האיסור נשאר מדאורייתא. ומרש"י בבא מציעא ס"ב ע"ב ד"ה ובדיננו (הובא לעיל בהערה 16) נלענ"ד שהאיסור מדרבנן. ועיין לקמן בנספח, בסוף חלק ד' ובהערה 18, שיש מי שהבין אחרת.

46 לא מבואר ברש"י אם היעדר שעבוד הגוף הוא המתיר, או אפשרות ההפסד.

47 לדעת הפני יהושע והחתם סופר – האיסור נשאר מדאורייתא. לפי ביאור הראשונים – האיסור רק מדרבנן.

48 אין צורך ליצור מחלוקת ראשונים כשאין מחלוקת מפורשת, ולכן ניתן "לאמץ" את פירושם בסוגיא, שלפיו מדובר בהלוואה ולהניח שזו גם דעת התוס'.

49 טעם ההיתר – לדעת המהרש"ג: היעדר שעבוד הגוף. לדעת הרב קצנלבוגן (נועם י"ב) והנלענ"ד: אפשרות הפסידא (ועיין לעיל בעניין האפשרות ליישם עניין זה בנושא שלפנינו).

לפי דעות אחרות באחרונים⁵⁰ אין ראייה לאיסור או להיתר.

ריבית דרבנן – לכל הדעות יש היתר.

ב. העולה מהסוגיא לנושא דיוננו:

בהלוואה גמורה (דאורייתא) – מחלוקת ראשונים: רש"י ותוס' אוסרים; רמב"ן, רשב"א וריטב"א מתירים [לפי חלק מדעות האחרונים, ובדלותנו – נראה לנו שאכן הם צודקים]. אלא שיש המסבירים, שהתירו בגלל היעדר שעבוד גוף, ויש המסבירים שהיתרם מצד הפסידא.

בריבית דרך מכר (דרבנן) – לפי רש"י יש ספק בדבר.⁵¹

לדעת התוס' – לפי ביאור הראשונים מותר [סיבת ההיתר – כנ"ל]. לפי הפני יהושע והחתם סופר – אסור.

ג. אין בסוגייתנו ראייה לכך שהיעדר שעבוד גוף אינו גורם מתיר [כך על פי הראשונים, שלא כפני יהושע].

חלק ג': פרדיסא (בבא מציעא ע"ג ע"א)

גמרא: "פרדיסא – רב אסר, ושמואל שרי. רב אסר, כיוון דלקמיה שויה טפי, מיתחזי כי אגר נטר ליה. ושמואל שרי, כיוון דהוי ביה תיוהא, לא מיתחזי כי אגר נטר ליה. אמר רב שימי בר חייא: ומודי רב בתורי, דנפיש פסידייהו".

רש"י: "פרדיסא – לקנות יין מן הכרם בדמים פחותים, כל פירות שנה זו בכך וכך. ולוקחין אחר שהוא בוסר או סמדר, אבל עדיין לא הגיע לביכור. רב אסר – דמשום הקדמת המעות לזמן הבציר קמוזיל גביה, והוי אגר נטר ליה.

כיוון דהוי ביה תיוהא – פעמים שיש קלקול בכרם, כגון ברד או גשמים או קרח ומפסיד הכל, ומקבל עליו כל ספקי הפסד, לא מיחזי כאגר נטר ליה".

במקרה זה ישנה נתינת מעות שתמורתה תהיה רק מהפירות ולא מהגברא, ובכל זאת

50 הרב וסרמן (נועם ב'), הרב קלופט (הנאמן מ"ז), חלקת יעקב (חלק ג' ס"י ק"צ), מנחת שלמה (ס"י כ"ח), אור לציון (חלק א', יו"ד ס"י ה').

51 כאמור בהערה 12: האם התיר רק במקרה הספציפי, או בכל ריבית דרבנן?

רב אוסר, והלכה כמותו¹. אף אפשרות ההפסד של הפירות [אם יהא תיוהא] אינה מתירה את הריבית, אלא אם כן יהיה פסידא דשכח, כבתורי דנפיש פסידיהו.

אם כן, עולה לכאורה מסוגיא זו, שאפילו בריבית דרבנן² היעדר שעבוד הגוף אינו גורם מתיר³. אף אפשרות הפסידא אינה מתירה, אלא אם כן זהו פסידא דשכחא. אמנם יש לדון מה מוגדר כ"שכחא" ומה מוגדר כ"לא שכחא", אולם נראה שנכון יהיה להניח, שאפשרות הפסידא בחברות אינה מגיעה לגדר הלכתי של "שכחא"⁴.

על מנת לבדוק ראייה זו, יש לעיין בשתי נקודות:

א. בדיקת הסוגיא מבחינת הקניין הנזכר בה ומבחינת משמעות נתינת המעות.

ב. השוואת הסוגיא לסוגיית "עייז"⁵.

א. נתינת המעות ומעשה הקניין

לא מבואר בסוגיא מהו גדר נתינת המעות לבעל הפרדס, ואם נעשה קניין על הפירות.

ישנן כמה אפשרויות לביאור. נזכיר שלוש מהן, הנוגעות לדיונו:

1. המעות שנתן הקונה הן תשלום בלבד, אבל מעשה קניין לא נעשה כלל. לפי זה יוצא שהלקוח יכול לחזור בו ולדרוש את מעותיו מן המוכר.⁶
2. נעשה קניין⁷ על הפירות.⁸ לפי הנחה זו הלוקח קנה את הפירות מיד, בעודם קטנים. אם כן אין כאן הלוואה כלל, אלא קניין גמור ללא הקדמת מעות. בכל זאת אסרו זאת חכמים משום שהדבר נראה כריבית.⁹

1 שו"ע יו"ד, סי' קע"ג סעי' י"א.

2 עיין לקמן בהערה 10.

3 בהשכלה לחברות, הוכיחו לאיסור מסוגיא זו המנחת שלמה (סי' כ"ח) והרב וסרמן (נועם ג').

4 ועיין בדברינו בסוף הדיון בסוגיא דגיטין, וכן בדברינו בסוף סוגיא זו, ובפרק ב' הערה 33.

5 בבא מציעא ס"ד ע"א.

6 מהרש"ג (יו"ד סי' ה', נועם ב') על פי דעה בשיטה מקובצת שהובאה בחוות דעת. הסיבה שאין קניי היא שהפירות הם "דבר שלא בא לעולם".

7 קניין סודר, או אפילו קניין כסף, כיוון שלפירות יש דין קרקע, שהרי הם עדיין מחוברים וצריכים לקרקע. עיין בשו"ע חו"מ סי' קצ"ג.

8 מחנה אפרים (הלכות מלווה ולווה, סי' ל') הדין בדעת הרמב"ם.

9 שהרי מגמתו לקבל את הפירות לכשיגדלו, והוא משלם עבורם כעת. ועיין ברמב"ן בסוגיא (בסוף ד"ה ומודה) האומר שבמצב כזה לא שייך כלל איסור ריבית.

3. אין בנתינת המעות מעשה קניין, ובכל זאת אין הלוואה יכול לחזור בו. הטעם הוא, שאנו רואים בהקדמת התשלום הלוואה,¹⁰ שהוגדר מראש כי תיפרע מהפירות בלבד, דהיינו כעין אפותיקי מפורש.¹¹

לפי האפשרות הראשונה אין מכאן ראיה לנידונו, כיוון ששני גורמי ההיתר שאנו דנים עליהם אינם קיימים. המשלם יכול לתבוע את מעותיו מהגברא,¹² וכן, אם הפירות ייפסדו הוא יכול – אם ירצה בכך – לתבוע את מעותיו, ולא יהיה לו שום הפסד.¹³

לפי האפשרויות השנייה והשלישית נראה לכאורה שיש ראיה לאיסור ריבית בחברות, שהרי המשלם אינו יכול לגבות מהמוכר ממון, אלא רק את הפירות, ובכל זאת אסרינן.

כאן באות לידי ביטוי דרכי ההבנה השונות, שהצגנו בחלק א' של נספח זה. ראיה זו תקפה אך ורק אם נאמר שבחברות יש שעבוד גוף, המביא לידי גבייה מהנכסים בלבד.

אולם, אם נאמר שבחברות קיים רק שעבוד נכסים ללא שעבוד גוף כלל,¹⁴ לא נוכל להשוות סוגיא זו לשאלת החברות בע"מ. שכן, לפי האפשרות השלישית ודאי שיש

10 למרות שזו הלוואה נראה פשוט שאיסור הריבית הוא מדרבנן, כיוון שזוהי דרך מוכר. עיין בריטבי"א ס"ד ע"א ד"ה מה שעזי (לדבריו האיסור רק מדרבנן למרות שלדעתו הפירות הם דבר שלא בא לעולם, שלא כדעת פני יהושע שהבאנו בדיון על הסוגיא בגיטין) ובברית יהודה פרק כ"ג הערה ב'. ובסוגיא ממסכת גיטין, שהסקנו בה לעיל לדעת הראשונים שהריבית אסורה מדאורייתא, המצב אינו דומה למצב המתואר כאן, כי שם מצד כוונת הנותן הלוואה היא הלוואה גמורה (עיין שם בהערה 15) וכך ברור מלשון המשנה שם, מה שאין כן כאן. ואף לדעת הפני יהושע שם, מסתבר שאצלנו האיסור רק מדרבנן, כי שם המעשרות אינם קיימים עדיין ולכן אין התשלום נחשב דרך מוכר. וכן אין סוגייתנו כאן דומה לסוגיית "עזיז" דלקמן (שהשוותה בראשונים לסוגיא דגיטין), כיוון ששם החלב אינו בעולם בזמן התשלום (לדעת רוב הראשונים שם), מה שאין כן בפרדיסא שהפרי קיים (וכפירוש רש"י דלעיל).

11 כך הגדירו הרמב"ן והרשב"א את הסוגיא בגיטין, שאפשר לדמותה בעניין זה לסוגייתנו. ואנו מגדירים "כעין אפותיקי מפורש" ולא ממש, כי כאן הלוואה אינו יכול לתת כסף אלא דווקא פירות. ולאור זאת יש להעיר, שלדעת הרא"ש (ב"מ סוף סי' כ"ט) יתכן שמצב זה מוגדר כמכירה ולא כהלוואה, ואם כן כל הדרך הזאת בהסברת הסוגיא נופלת. אולם אם כן, הסוגיא חייבת להתבאר בדרך השנייה, ומבחינת הראיה לנידונו אין הבדל.

12 כן כותב המהרש"ג (נועם ב'). והרב וסרמן (נועם ג') דוחה את דבריו ואומר שאפילו אם לא היה קניין, סוף סוף התנו ביניהם שלא יחזיר לו את מעותיו. וכן כתב (בהקשר אחר) באיזהו נשך (סי' קע"ז סע' ו') בהסבר דעת התוס'.

13 ובסוגיא, שבה מתחשבים בהפסד – רב בשכיחא ושמואל אפילו בלא שכיחא – מתחשבים בו מפני שאנו מניחים שהמשלם לא ירצה לחזור בו (בגלל "מי שפרע", או כדי שלא יהיה ממחוסרי אמנה), אבל הוא יכול לחזור בו, אם ירצה. ואף בפסידא כזו מתחשבים למחצה לדעת רב.

14 כרמב"ן וכרשב"א. ויתכן שאפילו הרא"ש סובר כך, כמבואר באריכות בחלק הראשון של הנספח.

בסוגיא זו חיוב גברא לתת את הפירות. לכן, כאן מתוארת הלוואה רגילה [אלא שכאמור יש בה תנאין] ואילו בחברות יתכן שאין גדר של הלוואה כלל, כיוון שאין כלל חיוב גברא.

גם לפי האפשרות השנייה (שהיה קניין גמור, אלא שנראה כהלוואה) אין ראייה שהרי התשלום נראה כהלוואה, שבה מוטל על בעל הכרם חיוב גברא לתת למלווה את פירותיו. לכשנתבונן נמצא שלפי הרמב"ן והרשב"א, המסבירים את הסוגיא כאן לפי האפשרות השלישית, אין כאן ראייה לאיסור, כי לפי שיטתם הגדרת חברות היא שעבוד גוף גרידא, וכדלעיל. ואם נגדיר "חברות" לפי שיטתו של הרא"ש, נוכל להסביר את סוגייתנו לפי האפשרות הראשונה. ממילא, לכל הדעות, בסוגייתנו אין ראייה לאיסור ריבית בחברות.¹⁵

אמנם, דחיית הראיה באופן הזה אינה מתייחסת אלא להיתר מצד היעדר שעבוד הגוף, ולא להיתר מצד אפשרות הפסידא, כי ישנה בפרדיסא אפשרות הפסד [לא שכיחא], ובכל זאת רב אוסר משום ריבית.¹⁶ ואיסור זה שאוסר רב הוא למרות שמדובר בריבית דרבנן! תוקפה של ראייה זו תלוי בהשוואה לסוגיית "עזיז", וכדלקמן.

ב. השוואת סוגיא זו לסוגיית "עזיז" (בבא מציעא ס"ד ע"א)

בסוגיית "עזיז" מובאת ברייתא:

"ההולך לחלוב את עזיזו, ולגזוז את רחליו, ולרדות את כוורתו, מצאו חברו ואמר לו: מה שעזיזי חולבות מכור לך, מה שרחלי גוזזות מכור לך, מה שכוורתי רודה מכור לך – מותר. אבל אם אמר לו: מה שעזיזי חולבות כך וכך מכור לך, מה שרחלי גוזזות כך וכך מכור לך, מה שכוורתי רודה כך וכך מכור לך – אסור".

רש"י: "מה שעזיזי חולבות מכור לך – בכך וכך זוז, אם מעט אם רב יגיעך. מותר – שהרי קיבל עליו הפסד ושכר, הילכך אפ"י ימצא יותר משהו הדמים, אין כאן אגר נטר ליה, דאי הוה בציר מדמים נמי הוה שקיל".

לכאורה, סותרות הסוגיות זו את זו. כאן אפשרות הפסידא מתירה את איסור הריבית ואילו ב"פרדיסא" לא. תירוצים שונים נאמרו בראשונים לקושיה זו, ולכל אחד מן התירוצים יש השלכה על הדיון שלנו. נציגם בקצרה:

א. ב"עזיז" הפסידא שכיחא, וב"פרדיסא" לא (תוס').¹⁷

15 ועיין לקמן בתירוצים השונים לסתירה בין סוגיית "עזיז" לסוגיית "פרדיסא". על פי תירוצו של הרמב"ן ועל פי התירוץ הראשון של הריטב"א אין זו ראייה כלל.

16 עיין לקמן בחלק ו' של נספח זה בהערה 10 בדעתו של בעל איזהו נשך, ובביאורו המובא בסוף אותו חלק. לדבריו אין ראייה מ"פרדיסא" לאסור, משום שחסר שם ההיכר של קבלת האחריות (דבריו שם מיוסדים על האפשרות השנייה דלעיל בהבנת סוגיית "פרדיסא").

17 בבא מציעא ס"ד ע"א, ד"ה מה שעזיז.

- ב. האיסור ב"פרדיסא" הוא רק כאשר המוכר קיבל על עצמו לספק כמות מסוימת של פירות (רמב"ן¹⁸ ותירוך שני בתוס').¹⁹ במצב זה הלוקח אינו נוטל על עצמו סיכון.
- ג. ב"עיזי" החלב עדיין אינו בעולם, ובזה יש יותר מקום להיתר (הסבר הרמב"ן לדעתו של רש"י).²⁰ הטעם: הרגשת הסיכון גדולה יותר.
- ד. ב"פרדיסא" מדובר על מצב שיש בו תנאי, שאם לא יהיו כלל פירות יתחייב המוכר להחזיר לקונה את מעותיו (ריטב"א תירוך א').²¹
- ה. ב"פרדיסא" אין הפירות בעולם והתשלום נראה כהלוואה, וב"עיזי" החלב נמצא בעולם (ריטב"א תירוך ב').²²
- כשאנו בוחנים את המסקנה העקרונית העולה משתי הסוגיות, "פרדיסא" ו"עיזי", מתבאר כדלקמן:

לדעת התוס' – אפשרות הפסידא מתירה רק אם היא שכיחא.²³

לדעת הרמב"ן – אפילו פסידא דלא שכיחא מתירה²⁴ (אלא אם כן המשלם מקבל על עצמו רק פסידא הנובעת מאיכות בלבד,²⁵ שאז יש צורך דווקא בפסידא דשכיחא).²⁶

18 בבא מציעא ע"ג ע"א, ד"ה לפיכך.

19 שם. תירוך זה מעמיד את סוגיית פרדיסא כסיפא של הברייתא דעיזי.

20 רמב"ן שם ד"ה פרדיסא.

21 שיטה מקובצת בשמו, ס"ד ע"א, ד"ה מה שעזי.

22 שם. סברא זו הפוכה בהעמדתה, מביאור הרמב"ן לדברי רש"י (ביאור ג'). ויש לעיין בסברתו של הריטב"א, ואין כאן מקומה.

23 ואף זה נאמר רק במכר, שהוא ריבית דרבנן. ועיין בריב"ש סי' ש"ח הסובר שבהלוואה לא נתיר אפילו בפסידא דשכיחא. ויש לעיין עוד בדעת התוס' לגבי קניית מוצר מחברות תוך הקדמת התשלום (באופנים שקיימת בעיית ריבית), אפילו אם נמצא אופנים שיוגדרו כפסידא שכיחא. לכאורה, אי אפשר ללמוד מכאן היתר אלא למקרים שידמו לגמרי למציאות שהתוס' עסק בה. אולם במצבים שיש בהם סברת איסור כלשהי לא נלמד מכאן להתיר. למשל, כאשר אדם אינו קונה **מוצר מסוים** (כמו פירות פרדס זה וכד') אלא **מוצר כלשהו** (ויש לדון בנפרד אם התחייבות כזו היא בת תוקף) יתכן שהדבר דומה להלוואה. עיקרון זה הוא על פי תירוך הריטב"א. הראשונים לא רצו לתרץ כמותו בגלל **האוקימתא** – לא נראה להם לומר שסוגיית פרדיסא עוסקת דווקא במקרה שהפירות אינם בעולם, אבל לעיקרון שבתירוץ אפשר שידו (פרט לשיטת הרמב"ן בהסבר רש"י).

24 הרמב"ן מביא תוספתא כדבריו, וזו לשונו: "אומר אדם לחבירו, הילך מאתים זוז על מה ששדך עושה וכו'". וידידנו הרב שלמה אישון – מרכז הלימוד במכון כת"ר – מבין מדברי הרמב"ן, שכאשר מקבל המשלם עליו את כל סוגי ההפסד, הרי זה **פסידא דשכיחא**, ולכן אין איסור ריבית.

25 שהרי בעל הכרם מחויב לספק את כל כמות הפירות, ואם כן על איזו פסידא מדובר? על כורחך תיאלץ לומר, שזו פסידא בטיב הפירות, כמבואר ברמב"ן.

26 מהרמב"ן כאן אין ראייה אלא על ריבית דרבנן. ועיין בדיונו בדעת הרמב"ן בסוגיא דגיטין, שם הראינו שהוא מתיר גם בריבית דאורייתא.

לדעת רש"י [על פי הרמב"ן] והריטב"א – פסידא דלא שכיחא מתירה בתנאים מסוימים ואינה מתירה בתנאים אחרים.

להלכה

השו"ע²⁷ פוסק: "אסור לקנות פרי הפרדס קודם שיגמור ויתבשל, מפני שזה שמוכר עתה בעשר הוא פרי ששווה עשרים כשיגמר, נמצאת התוספת בשביל ההקפה". הוא פוסק במפורש שלא כרמב"ן ושלא כריטב"א, ובפשטות נראה שדעתו כדעת התוס'.²⁸ יוצא שאפילו ריבית דרבנן אינה ניתרת על ידי פסידא דלא שכיחא.²⁹ לאור זאת, עולה לנו שבחברות סברת הפסידא לא תועיל, שכן כתבנו כבר לעיל, שרחוק מן הדעת להגדיר את אפשרות הפסידא בחברות כ"שכיחא". ובכל זאת יש לעיין בדבר, כי אולי הדבר תלוי באופי החברה – כמות ההון, רמת הביטחון הכלכלי שהיא מקפידה עליה, חברה עם הפיקוח עליה וכד'.³⁰

27 סי' קע"ג סעי' י'.

28 וגם הגר"א כותב שם (סי"ק כ"ג), שפסק השו"ע אינו כתירוץ השני בתוס', הסובר כשיטת הרמב"ן.

29 אך אין ראיה שהפסידא אינו מוריד את האיסור מדאורייתא. כלומר, יתכן שאפילו בריבית דאורייתא האיסור לא יהא אלא מדרבנן, כאשר יש פסידא דלא שכיחא.

30 ועיין בסוף המאמר, בסיכום ומסקנות, אות ז'.

חלק ד': בתי ערי חומה (ערכין ל"א ע"א)

משנה: "המוכר בית בבתי ערי חומה, הרי זה גואל מיד וגואל כל שנים עשר חודש. הרי זה כמין ריבית¹ ואינו ריבית".

גמרא: "והתניא: הרי זו ריבית גמורה אלא שהתורה התירתו!² אמר רבי יוחנן לא קשיא, הא (=המשנה) רבי יהודה הא (=הברייתא) רבנן. דתניא: הרי שהיה נושה בחבירו מנה, ועשה לו שדהו מכר, בזמן שהמוכר אוכל פירות – מותר, לוקח אוכל פירות – אסור. רבי יהודה אומר: אף בזמן שהלוקח אוכל פירות – מותר... מאי בינייהו? צד אחד בריבית איכא בינייהו. תנא קמא סבר צד אחד בריבית אסור, ור' יהודה סבר צד אחד בריבית מותר".

מבואר בגמרא זו, שמכירת בית בבתי ערי חומה מוגדרת כ"צד אחד בריבית". כלומר, אם המוכר לא יפדה את הבית, זהו מכר רגיל, ואין כאן ריבית. אולם אם הוא יפדה את הבית יש כאן ריבית, כיוון שאז מתברר שלא היה כאן מכר, אלא ה"תשלום" ששילם הקונה היה הלוואה, והמלווה [=הקונה] השתמש בבית עד שעת הפירעון. שימוש זה נוסף לקרן שהמלווה מקבל. נחלקו רבי יהודה וחכמים, אם מציאות כזו – שבתחילה לא ידוע אם נתינת המעות היא הלוואה, אבל אם יוברר שזו הלוואה אז היא נושאת ריבית [= "צד אחד"] – אסורה משום ריבית או לא.

כשנבחן את מעמדו של המלווה בסוגיא זו, נמצא שאין לו שום יכולת לתבוע מהמוכר להשיב את הכסף, שהרי הלווה [=המוכר] יכול לומר, שהוא רוצה לקיים את המקח. כל "תביעתו" של המלווה מופנית כלפי הבית שקנה, ובכל זאת זו ריבית. ואף רבי יהודה לא נחלק, אלא מפני שהוא סובר ש"צד אחד בריבית" מותר, אבל בכל מצב אחר גם הוא מודה שאסור. אם כן נראה לכאורה, שאף ללא שעבוד גוף³ איסור ריבית קיים.⁴

לכשנדקדק וננתח את המקרה, נמצא לעניות דעתי שאין מכאן ראיה כלל. נקדים

1 פירוש רש"י: שכשמחזיר לו מעותיו בתוך שנה, ואין זה מנכה לו כלום, נמצא שנשתמש בביתו בשכר המתנת מעותיו.

2 כלומר, במצב רגיל אסור, ורק בפדיון בתים התירה התורה.

3 ולעניין אפשרות הפסידא, עיין לקמן.

4 ראיה זאת הביאו המנחת שלמה (סי' כ"ח) והרב וסרמן (נועם ג', עמ' קצ"ז).

והמנחת יצחק (חלק ג' סי' א' אות ה') הביא ראיה מסוגיה מקבילה במגילה כ"ז ע"ב.

ונגדיר שבזמן הביניים, בין הקנייה לפדיון, המציאות שלפנינו מוטלת בספק – ספק מכר ספק הלוואה.⁵

עתה נבחן את העניין, הן מבחינת שלב הביניים, והן מבחינת האמת המתבררת בסוף.

בזמן הביניים, ההתייחסות היא כאל מכר או ספק מכר.⁵ ממילא, אין כאן מושג של חוב, שמכוחו נגדיר שיש כאן שעבוד נכסים ללא שעבוד גוף. משתמש הקונה בבית לא מכוח גביית חוב, אלא מתוך התייחסות של קונה.

כשהמוכר פודה את ביתו, ומתבררת האמת שהיתה כאן הלוואה [ואז מתברר שקיים איסור ריבית] – התשלום שהמוכר משלם לקונה נובע מכוח חיוב גברא, ואם יש צורך, הקונה יכול לכפות את המוכר לשלם.⁶ ואף הבירור למפרע, משמעותו היא שהיתה כאן הלוואה רגילה עם שעבוד גוף גמור. אמנם עד שעת הבירור לא יכול הקונה לממש את השעבוד הזה, אבל הרי גם שעבוד נכסים אי אפשר היה לממש, שהרי השימוש בבית לא נבע ממימוש של שעבוד נכסים לחוב, אלא מכוח מכר, כאמור לעיל.⁷

חילוק זה, בין סוגיית בתי ערי-חומה לסוגייתנו, נדרש רק לפי ההנחה שבחברות יש שעבוד גוף אלא שמימושו מוגבל לנכסי החברה בלבד [לפי אפשרות אחת בהבנת דברי הרא"ש]. אולם, אם נניח שבחברות אין כלל שעבוד גוף [כדעת הרמב"ן והרשב"א, ואולי גם הרא"ש], נוכל לבאר את הדבר בצורה פשוטה עוד יותר. בבתי ערי-חומה, לכשיפדה המוכר את ביתו, ויתברר שהיתה הלוואה, תשלומו הוא פירעון הלוואה המוטל עליו כחובת גברא. ואפילו אם אין לקונה יכולת כפייה, סוף סוף אין הדבר דומה כלל לחברות, שבהן אין כלל שעבוד גוף.

בנוגע לסוגיית הגמרא, נאמר אף בהתייחסות לשו"ע,⁸ וזו לשונו: "מכר שדה לחבירו,

5 נחלקו הקצות והנתיבות (סי' נ"ה ס"ק א') בקביעת הגדר המדויק. לכל הדעות מוסכם, שאם בסופו של דבר יפדה המוכר את הבית, יתברר למפרע שהיתה כאן הלוואה, ואם לא יפדה – בוודאי היה כאן מכר. אלא שנחלקו בהגדרת המצב בזמן הביניים לפני הבירור הסופי. לדעת "הנתיבות" לפנינו מכר על תנאי, והתנאי הוא תנאי שלילי: שלא יהיה פדיון. ניתן להגדיר את מסירת הממון והבית כמכר רק לאחר מילוי התנאי. לדעת הקצות, אין תנאי למכר, ולכן נקודת המוצא היא שלפנינו מכירה תקפה, אלא שאנו יודעים כי יתכן שיוברר בעתיד שטעינו – והיתה כאן הלוואה במקום מכירה. נראה לעני"ד שאין נפקא מינה לענינו ממחלוקת זו. ועיין לקמן בהערה 26.

6 אם כשיבוא המוכר לפדות את ביתו, יעשה קניין בבית, אבל עדיין לא ישלם. מתברר אם כן שמתחילה היתה כאן הלוואה. כעת הוא חייב בתשלומין לא מדין קונה אלא מדין לווה; חיובו זה בא מכוח שעבוד גברא גמור, והמלווה יכול לממש שעבוד זה.

7 כעין דברינו כתב הרב למברגר (נועם ד', עמ' רנ"ד).

8 יו"ד סי' קע"ד סעי' א', על פי ברייתא בבבא מציעא ס"ה ע"ב. מהלכה זו מוכיח האור לציון (יו"ד סי' ה') שבהלוואה לבנקים יש איסור מדאורייתא.

ואמר לו לכשיהיו לי מעות תחזיר לי הקרקע, לא קנה, וכל הפירות שאכל – ריבית קצוצה". גם כאן מוצאים, לכאורה, איסור ריבית במצב של שעבוד נכסים בלבד,⁹ אולם אין זו ראייה, כפי שהסברנו לגבי הגמרא. בהתייחסות להלכה זו יש להוסיף ולציין, שלפי ביאור המתנה אפרים¹⁰ אין להביא ממנה ראייה, והיא אינה דומה כלל לדין בתי ערי חומה. הוא סובר שבעניין מכירת השדה לא חל קניין כלל, וזו הלוואה ודאית. וטעמו, שכיוון שיכולת החזרה של המוכר אינה מוגבלת בזמן, חסר משהו בגמירות הדעת הדרושה לקניין. לפי דרכו זוהי הלוואה גמורה עם שעבוד גוף, ככל הלוואה.

אנו דוחים את הראייה מבתי ערי חומה רק לעניין היעדר שעבוד הגוף, כגורם מתיר ריבית. אבל לעניין אפשרות הפסידא עדיין יש מקום, לכאורה, להביא הוכחה מסוגיא זו. אם יארע דבר מה לבית, לא יוכל הקונה לתבוע מאומה; אם כן, קיימת כאן אפשרות פסידא, ובכל זאת זוהי ריבית קצוצה.¹¹

אולם, שיטת רש"י היא¹² שלא אמרה הגמרא שזוהי ריבית גמורה אלא **בבית**, משום דפסידא של בית נחשבת כאילו אין חשש הפסד כלל, אולם לגבי שדה שבו הפסידא יותר שכיחא,¹³ אין זו ריבית קצוצה אלא רק אבק ריבית. נחלק עליו ר"ת, ואמר שגם החשש מנזק לבית נחשב פסידא [דלא שכיחא],¹⁴ ולכן לא יתכן, לדעתו, לחלק בין בית לשדה. לשיטתו גם במכירת בית באופן המתואר בסוגיא יש רק אבק ריבית, ולא ריבית קצוצה.¹⁵ יוצא, שלפי שיטת רש"י, אפשרות פסידא היא אכן גורם מיקל, אלא שאינה מתירה אלא מדאורייתא, ומדרבנן עדיין אסור. אולם לשיטת ר"ת פסידא אינו מיקל: למרות שלדעתו אין במכירה המתוארת

9 מקרה זה הינו מקביל לסוגיית הגמרא, אלא שבדין בתי ערי חומה האפשרות לפדות מוגבלת בזמן, י"ב חודש, וכאן לא הגביל המוכר את משך הזמן שבו יוכל לפדות את השדה.

10 ה' ריבית סי' י"ג. אולם חלקו עליו אחרונים מכוח קושיות חזקות. אחת מהן היא, שלדבריו, כאשר המוכר יכול לחזור בו בכל עת, אין זה "צד אחד בריבית", כי זו בוודאי הלוואה. אולם בגמרא שהוא המקור להלכה זו, מוגדר מקרה זה (בגירסא הנמצאת לפנינו) כ"צד אחד בריבית"!

11 גם אם יינזק הבית, יש מקום לומר שהפסד הכסף איננו **כהפסד הלוואה**, כי אין שם תנאי המבטל את חובת הפירעון, אלא שאז המוכר לא יפדה (אם לא ירצה), וממילא יתברר שנעשה מכר ולא הלוואה. מובן שהקונה לא יוכל לתבוע את המוכר על הרס הבית **לאחר המכר**. למרות זאת אפשר לומר, שלאחר מעשה, כאשר לא קרה לבית מאומה והמוכר החליט לפדותו, ובעקבות זאת התברר שהממון היה הלוואה ולא דמי מכר, הרי שהלוואה זו היה בה גורם סיכון. ועיין עוד בהערה 26.

12 כך מבואר בתוס' ערכין ל"א ע"א ד"ה והתניא לדעת הרש"י, וכן בבא מציעא דף ס"ד ע"ב ד"ה ולא ישכור. התוס' מתבסס על רש"י (ב"מ שם) בעניין "משכנתא בנכיתא" ומעתיק את החילוק של רש"י בין בית לשדה ל"משכנתא בלא נכיתא".

13 אבל גם שדה נכלל ב"פסידא דלא שכיחא", כמוכח בסוגיית "פרדיסא" (ב"מ ע"ג ע"א).

14 למחלוקת זו בפני עצמה משקל נכבד בהגדרת הפסידא בחברות. אנו רואים שנחלקו כאן, אם יש מקום להתחשב בפסידא דלא שכיחא כלל וכלל.

15 ואף שהגמרא בערכין כינתה ריבית זו "ריבית גמורה" – גמורה היא מדרבנן, אבל אינה ריבית קצוצה (תוס' שם).

אלא אבק ריבית, אין זה בגלל עצם הפסידא, אלא – כמבואר במפורש בדבריו¹⁶ – מחמת היות הבית או השדה **משכנתא**.¹⁷

אמנם גם את דעת רש"י, המציין את הפסידא כגורם מתיר, אפשר היה לבאר ולטעון שהפסידא אינה מועילה אלא בצירוף סברת המשכון, ובפני עצמה אינה גורם מתיר כלל,¹⁸ אולם נראה ברור שאי אפשר להסביר כך את דברי רש"י. רש"י הקשה,¹⁹ מה ההבדל בין דין המשנה²⁰ האוסרת על המלווה לשכור מהלווה חצר בדמים מופחתים, לדין "משכנתא בכייתא",²¹ המותר. ואילו סבר רש"י שיש היתר מיוחד למשכנתא, לא היה מקום לקושיא.²² גם בעניין "משכנתא בלא נכייתא" אומר רש"י²³ בסתם שאין זו ריבית קצוצה בגלל הפסידא, מבלי לפרש את סברתו.

עד כאן ביררנו את שיטת רש"י ור"ת מבחינת אפשרות הפסידא, לאור סוגיא זו. עתה נראה את שיטת השו"ע, על פי ההלכה שהבאנו לעיל. השו"ע פסק שהן בבית והן בשדה יש במכירה על מנת לפדות ריבית קצוצה. לגבי שדה ברור מן הגמרא²⁴ ומוסכם בראשונים שיש אפשרות הפסד, ובכל זאת פוסק השו"ע שזוהי ריבית קצוצה.

אולם לדעת הרמ"א, אין האיסור בשו"ע אלא רק מדרבנן,²⁵ אלא שיש ספק איך להבין את דעתו של הרמ"א. לא ברור אם איסור התורה פקע, לדעתו, בגלל הפסידא, או בגלל המשכנתא, ולכן יש לדון מה יסבור הרמ"א, כאשר קיים גורם הפסידא בלבד.²⁶

16 תוס' ערכין ובבא מציעא שם. והרב וסרמן (נועם ג', עמ' ר') כותב גם בהסבריו לדעת ר"ת שהפסידא היא גורם מיקל, ויש לעיין איך יבאר את התוס'.

17 שתי אפשרויות להבנת הקולא במשכון מופיעות בתוס' שם:

א. מאחר שהשדה ממושכנת, הבעלים מנועים משימוש בה, ואם כן המלווה אינו נושך את הלווה. הסבר זה נדחה בתוס' (בדרך אגב, מוכח מכאן שאם נכסי המלווה מתרבים, והלווה אינו נחסר כלל – אין איסור ריבית).

ב. המלווה אוכל משלו ואינו מקבל מהלווה, כי השדה הממושכנת נחשבת כמכורה לו.

18 כך מבואר במנחת שלמה (סי' כ"ח) בהסבריו לדעת הרמב"ם, היתה לשיטת רש"י.

19 בבא מציעא ס"ד ע"ב, ד"ה קמ"ל.

20 בבא מציעא שם.

21 דף ע"ב ע"א.

22 וכך באמת מחלקים התוס' בין שתי הסוגיות, בשיטת ר"ת שהובאה לעיל.

23 ס"ב ע"ב, ד"ה ובדיננו. ואדרבא, הוא מזכיר את סברת המשכנתא (שם בד"ה אינהו) רק כהסבר לדיני הגויים בעניין חיובו של הלווה, ולא כהצגת דין התורה.

24 בסוגיית "פרדיסא", שעסקנו בה לעיל.

25 אמנם הרמ"א בהלכה זו, קע"ד סעי' א', אינו מעיר מאומה על דברי השו"ע. אבל השי"ד (שם ס"ק א') כותב, שמאחר שהרמ"א פסק ש"משכנתא בלא נכייתא" היא רק אבק ריבית, הוא הדין כאן (כפי שבתוס' ערכין ובי"מ מדמה את שתי הסוגיות זו לזו).

26 יש להעיר, שלדעת מקצת חברינו יש לעיין בעצם הבאת ראיה מסוגיא זו לעניין פסידא, שהרי לדעת הקצות, שהובא לעיל בהערה 5, עד שעת הפדיון רואים במסירת הממון והבית מכר גמור. לשיטתו, אין כל ראיה מסוגיא זו לעניין הפסידא, כי ברגע שמתברר שזו הלוואה, מתברר גם שלא היה פסידא. אם כן מדובר בהלוואה ללא אפשרות פסידא. אולם לעני"ד אין הדבר כך. כיוון שמתברר שהיתה הלוואה, משמעות הדבר היא, שהיתה כאן הלוואה **מתחילה**, ואז היתה אפשרות פסידא. ומה בכך שסברנו בטעות שהיה זה מכר!?

סיכום

מסוגיא זו עולה:

א. בעניין היעדר שעבוד הגוף – חלק מהאחרונים²⁷ הוכיחו מסוגיא זו לאיסור הריבית בחברות, ולעני"ד אין בה כלל ראיות לכך.

ב. בעניין אפשרות הפסידא²⁸ – לדעת רש"י אין היתר לכתחילה. לדעת המנחת שלמה האיסור הוא מדאורייתא [אלא אם כן מדובר במשכנתא]. לעני"ד האיסור הוא רק מדרבנן.

לדעת ר"ת – אין היתר. תוקף האיסור נשאר מדאורייתא, דהיינו, אפשרות הפסידא אינה גורם מיקל כלל [אא"כ מדובר במשכנתא].

לפי פסק השו"ע²⁹ – אין היתר. תוקף האיסור נשאר מדאורייתא [ואפילו במשכנתא].

לפי פסק הרמ"א – אין היתר לכתחילה. ספק אם האיסור מדאורייתא או מדרבנן.

27 עיין הערות 4, 8.

28 כאמור, לדעת מקצת חברינו אין ראייה.

29 כאמור, לדעת המחנ"א אין ראייה.

חלק ה': משכון

קיימות סוגיות מספר, העוסקות במצבים שונים של הלוואות בריבית עם משכון, שבהן מעורבים שני יהודים וגוי. בחלק מהלוואות אלו יש שעבוד נכסים [=המשכון] ללא שעבוד גוף, ובכל זאת לא התירו הראשונים והפוסקים את איסור הריבית, וגם במקום שהתירו, התירו מסיבה אחרת. לכאורה, הדבר מוכיח שהיעדר שעבוד גוף אינו גורם מתיר.¹ נביא להלן חמש ראיות מסוגיות אלו, המובאות באחרונים, ונבדוק מה מוכח מהן, כפי שנראה לעני"ד.

ראיה א'²

בתוס'³ מבואר שמתיר לישראל לשלוח גוי עם משכון ללוות מישראל בריבית, בתנאי שהמלווה אינו סומך כלל על הלווה היהודי, אלא רק על המשכון ועל הגוי [כלומר, הוא אינו יכול לגבות מהישראל. ומדובר במקרה שבשעת ההלוואה לא ידע המלווה שהגוי הוא רק שליח]. מבואר ברמב"ן⁴ שהיתר זה אינו תקף אלא אם כן **הקנה** הלווה את המשכון לגוי. מהי סיבת האיסור אם לא הקנהו? שני ביאורים נאמרו באחרונים:

יש המבארים,⁵ שאם לא הקנה הישראל לגוי את המשכון, נראה בגוי שליח של ישראל ללוות מישראל אחר. כמובן, שלפי פירוש זה הדבר אסור רק לדעת ר"ח ורש"י הסוברים שיש שליחות לגוי לחומרא.⁶

אחרים מבארים,⁷ שסיבת האיסור היא המשכון גופו. גדר ערב קבלן⁸ יש לו למשכון, ושייכותו לישראל אוסרת.

1 המהרש"ג (יו"ד סי' ה', ד"ה אמנם נראה), שהזכיר לראשונה את האפשרות התיר ריבית בחברות בגלל היעדר שעבוד הגוף (עיי' לעיל בחלק ב' הערה 1), מעיר על חידושו: "אלא שצריך לעיין בהנך דינים... בגוי שלווה על משכון ישראל... ולפי הנ"ל יוקשה, הלא אין אחריות... על גוף הישראל ועל כל נכסיו אלא על המשכון". ומנחת יצחק (חלק ג' סי' א' אות ג') מעיר שאולי זו הסיבה לכך שהמהרש"ג לא פירסם את היתרו, שהביא תלמידו מכתב ידו בנועם ב'.

2 מובאת במנחת שלמה (סי' כ"ח).

3 בבא מציעא ע"א ע"ב ד"ה כגון בשם ר"ת.

4 בניגוד לדעת הרא"ש, המובא לקמן.

5 כך עולה מהשו"ע, הרמ"א והשו"ך סי' קס"ט סע' ט' י', כמבואר למעיין בהם, וכמבואר בחידושי רע"א שם, בהסבריו לדעתם.

6 בבא מציעא ע"א ע"ב תוס' ד"ה כגון, וכן פסק השו"ע שם סע' ו', ז'. גם הרמ"א מסכים שהעיקר כדעה זו, אלא שהוסיף שלא למחות במקום שנהגו להקל כר"ת.

7 חידושי רע"א שם בדבריו על דעת הרמב"ן והנימוקי יוסף; חוות דעת ביאורים ס"ק י"ב.

8 חוות דעת שם.

מן הביאור השני עולה לכאורה, שגם במצב של שעבוד נכסים [=משכונו של ישראל] בלי שעבוד גוף [של ישראל, שהרי הגוי הוא הלווה] איסור ריבית חל.⁹

הערתנו לראיה זו:

המציאות שהסוגיא עוסקת בה היא הלוואה גמורה **עם שעבוד גוף**, שהרי הגוי לווה הלוואה רגילה מהמלווה היהודי. הלווה היהודי משועבד אמנם רק שעבוד נכסים, אך בכל זאת שעבודו הוא להלוואה שיש בה שעבוד גוף. אם כן סביר מאוד לומר, שמציאות זו שונה מהותית מהמציאות בחברות, שכן הסברא היסודית להתיר הלוואה כשאינן שעבוד גוף היא, שבאופן זה אין זו "הלוואה"¹⁰ ולא אסרה תורה ריבית אלא בהלוואה. ממילא, כיוון שבסוגיית המשכון יש הלוואה, ונכסי הישראל משועבדים **להלוואה**, יש גם איסור ריבית, אולם לגבי הלוואה בחברה יש מקום לומר שאין כלל הלוואה, ולכן אין איסור ריבית.

ראיה ב'¹¹

גם ראיה זו עולה מהסוגיא המובאת בראיה א', אלא שאינה נלמדת מדעת האוסרים אלא מדעת המתירים. מבואר ברא"ש¹² – (שלא כרמב"ן) שאפילו אם לא הקנה הישראל את המשכון לגוי, ההלוואה מותרת. הרא"ש מבאר, שסיבת ההיתר היא שהלווה הוא גוי, ולעולם איסור הריבית תלוי בלווה ובמלווה. מדבריו משמע, שלולא הגורם המתיר – הלווה גוי – היתה ההלוואה אסורה, למרות ששעבוד הישראל הוא ללא שעבוד גוף.

הערתנו לראיה זו:

ראה דברינו על ראיה א'. כאן המשכון – שעבוד הנכסים – הוא משכון להלוואה גמורה, מה שאין כן בחברה בע"מ, שלגביה יש מקום לומר שאין כאן הלוואה כלל, ולכן איסור הריבית אינו חל.¹³

ראיה ג'¹⁴

גם כאן מדובר בשני יהודים וגוי ביניהם, אלא שאין מדובר בישראל ששלח גוי ללוות מישראל, אלא בישראל שלווה באמת מהגוי והפקיד בידו משכון. הגוי המלווה הלך

9 אמנם השו"ע, הרמ"א והש"ך אינם מבארים כך. אולם אין בזאת דחייה לראיה, כיוון שביאורם השונה אינו כתוצאה של היעדר שעבוד גוף.

10 כך הגדיר האגרות משה (יו"ד ב' סי' ס"ג). ועיין לעיל בפרק ב', שבו הבאנו ביאור נוסף.

11 הביאה המנחת יצחק (חלק ג' סי' א' אות ד') והרב וסרמן (נועם ג', עמ' קצ"ח).

12 פסחים פרק ב' סוף סי' י'; תוס' הרא"ש בבא מציעא ע"א ע"ב, ד"ה וישראל שאמר לגוי. וכן מביא המנחת יצחק בשם הרשב"א.

13 וראה כיצד דחה הרב למברגר את הראיה (נועם ד', עמ' רנ"ו). ולענין דבריו שם צריכים עיון גדול. ועיין עוד בספר איזהו נשך (סי' קע"ז סעי' ו') הפותר את הבעיה לפי שיטתו המזהה את מושג הפסידא עם סוגיית האחירות. עיין בהרחבת עניין זה לקמן חלק ו' ובהערה 20 שם.

14 הביאה הרב וסרמן (נועם ג').

מעצמו ולווה מישראל אחר בריבית, והפקיד בידו את משכונו של הישראל הלווה.¹⁵ השאלה היא אם מותר לישראל המלווה לגבות ריבית מהמשכון. השו"ע פסק שאם הישראל פודה את משכונו – הדבר אסור, כי נראה שמתחילה היה הגוי שליחו של הלווה היהודי. השו"ע מגביל את האיסור למקרים שבהם המלווה היהודי יכול לגבות רק מהמשכון, אולם כאשר פירעון החוב והריבית מוטלים אישית על הגוי – הדבר מותר.

אם כן מפורש, שבמקרה של שעבוד נכסים בלבד [כפי שמצאנו כאן, שהאיסור חל כאשר האחריות היא רק על המשכון] קיים איסור ריבית.

הערותינו לראיה זו:

א. יש שתי דרכים להבין את המושג "אחריות רק על המשכון":

1. שעבוד נכסים ללא שעבוד גוף כלל.
 2. שעבוד נכסים, ובנוסף לו שעבוד גוף שתוכנו הבלעדי הוא גבייה מהמשכון. אם נפרש את דברי השו"ע באופן השני – ואין שום סיבה שלא לפרש כך – אין ראיה מדבריו אלא למצב שקיים בו שעבוד גוף כעין זה. לגבי חברות – כבר שנינו ושילשנו שאפשר שאין כלל שעבוד גוף, ורק לדעת הרא"ש **יתכן** שגדר חברות הוא מעין "אפותיקי מפורש".¹⁶
- ב. לדעת השו"ע, סיבת האיסור במקרה זה היא משום שהגוי **נראה** כשליחו של היהודי.¹⁷ אם כך, יש מקום לומר שאפילו אם האחריות על המשכון בלבד, מכל מקום המעשה **נראה** כהלוואה עם **שעבוד גוף גמור**. הרי הישראל לווה מהגוי הלוואה רגילה, הכוללת שעבוד גוף. לאחר מכן לווה הגוי מישראל אחר הלוואה שאחריותה רק על המשכון. כיוון שנראה כי הגוי הוא שלוחו של הישראל,¹⁸ נראה שהישראל הראשון לווה מהישראל השני וכיוון שהישראל הראשון משועבד גם שעבוד גוף, אסר השו"ע את ההלוואה בריבית.

ראיה ד'¹⁹

בשו"ע מובא דינו של ישראל ששלח את ישראל חברו עם משכון, ללוות מגוי בריבית.²⁰ הלוואה זו מותרת אם השליח מודיע לגוי שהוא רק שליח ואינו משתעבד.

15 ס"י קס"ט סעי' י'. לגבי משמעות ההבדל בין סעיף זה לסעיף הקודם (ראיות א' וב' דלעיל) עיין בש"ך ובט"ז המסבירים שההבדל הוא טכני גרידא, ועיין בגר"א שם לדעת הרא"ש.

16 יותר מכך, נראה שאפשר להסביר שדברי השו"ע בעניין אחריות "על המשכון לבד", אין פירושם שעל הגוי לא מוטלת אחריות, אלא שאפשר לגבות מהמשכון לבד בלי תלות בגוי, דהיינו שלמשכון יש גדר של ערב קבלן ולא גדר של ערב רגיל.

17 כפי שמבואר שם במפורש בט"ז ובגר"א, וכן מוכח שם בשו"ע עצמו.

18 הגר"א מביא את דעת הסמ"ק, שדווקא כשלקח הגוי את המשכון מישראל **והלך תיכף** ומשכן לישראל אחר נראה כלוה לצורך ישראל.

19 הביאה הרב קלופט (הנאמן, חוברת מ"ז).

20 שו"ע ס"י קס"ט סעי' י"ז.

אולם, אם הגוי חושב שהשליח לווה לעצמו, יוצא שהגוי מלווה לישראל, והשליח חוזר ומלווה לישראל שולח, והדבר אסור משום ריבית. ומבואר שם, שאם הגוי סומך על המשכון בלבד, **ולא על השליח כלל**, ההלוואה מותרת. הטעם הוא שבאופן זה השליח אינו מעורב בהלוואה, ואם כן הישראל השולח לווה ישירות מהגוי. רואים במפורש כי למרות שהשליח אמר "איני משתעבד לך כלל"²¹ ורק שעבוד נכסים (=המשכון) יש כאן, בכל זאת אין היתר אלא משום שהמלווה גוי.

הערותינו לראיה זו:

א. ראה בהערה הקודמת. גם כאן אפשר לבאר שגדר החיוב הוא שעבוד גברא שמימושו במשכון ואם כך אין ראייה לנושא שלנו אלא רק לפי הסבר אחד לדברי הרא"ש.

ב. נראה שאפשר לומר, ש"אפותיקי מפורש" רגיל לפנינו, ואז אין ראייה אפילו לדעת הרא"ש. אלא שלכאורה קשה לבאר כדברינו, כי אם כך, יוצא שעדיין **השליח נגברא** הוא לווה, ועדיין הגוי מלווה לשליח והשליח לשולח, ומדוע ההלוואה מותרת? ונראה שהתשובה פשוטה. מהש"ך²² מוכח, שההלוואה מותרת אפילו כשמעורבותו של הלווה גדולה יותר מבמצב של אפותיקי מפורש. הש"ך מסביר כי לדעת הטור, אפילו אם השליח לא הודיע לגוי שאינו משתעבד, בכל זאת תהא ההלוואה מותרת אם המשכון הוא טוב עד שאנו מניחים שהגוי סומך עליו בלבד, ולא על השליח. וכאן מתעוררת השאלה: האם **אליבא דאמת** – השליח אינו משועבד, שהמשכון טוב בעיני הגוי?! רואים מכאן שלמרות שהוא משועבד, בכל זאת ההלוואה מותרת משום שהגוי סמך על המשכון. ואם כן, ק"ו שאם יאמר השליח "אין לך פירעון אלא מזוי" שיהא מותר.²³

ראיה ה'²⁴

מדובר בגוי שלוה מישראל בריבית, והפקיד בידו משכון. המלווה היהודי הלך ולווה מישראל אחר באותה ריבית, ומסר לו את משכונו של הגוי. הרא"ש²⁵ אומר שהלוואה זו מותרת, בתנאי שהלווה הישראלי יאמר למלווה: "הריני מוכר לך כל זכות ושעבוד שיש לי על משכון זה, **ואין לי עסק עמך עליו, ולא לך עלי**". טעם ההיתר הוא "דכגון זה לא הוי הלוואה, אלא מוכר הוא זכות שיש לו בו".²⁶ ומוסיף הרא"ש: "ואם לאחר זמן ירצה שני זה לחזור וליטול מן הראשון קרן וריבית,

21 ש"ך שם מהב"י.

22 שם ס"ק נ"א.

23 אלא שלא די בהסבר זה, כי אם הישראל עדיין מעורב יוצא שישראל מלווה לישראל בריבית! וצריך לומר שהאיסור שם הוא משום **מיחזי** כריבית, ובאופנים הנזכרים כבר אין הדבר נראה כישראל המלווה לישראל.

24 הביאה המנחת יצחק (חלק ג' סי' א', אות ד' בהערה).

25 בבא מציעא פרק איזהו נשך, סי' נ"ה בסופו.

26 לשון הרא"ש בתוספותיו, בבא מציעא ע"א ע"ב, ד"ה וישראל שאמר.

ולהחזיר לו משכוננו – מותר, מפני שהוא כחוזר ומוכרו לו". הרא"ש אינו מסתפק באמירת "לא לך עלי" [=סילוק משעבוד הגוף], אלא דורש גם את הסתלקותו של הלווה מהמשכון [=הסתלקות משעבוד הנכסים]. אילו אמר הלווה רק "לא לך עלי", היה כאן מצב של אפותיקי מפורש. מכאן רואים שהרא"ש אינו מסתפק באפותיקי מפורש על מנת להתיר.

אכן, נראה שזוהי ראייה מוצקה לאיסור, אך ורק למצב של אפותיקי מפורש, ולא למצב של שעבוד נכסים ללא שעבוד גוף. כאן אין הראיה מוכיחה דבר באשר למצב שבו יש שעבוד גוף, שהיישום הבלעדי שלו הוא גבייה מהנכסים.²⁷

סיכום

- א. במצב של אפותיקי מפורש – איסור ריבית חל.
 - ב. במצב של שעבוד נכסים ללא שעבוד גוף כלל – אין בסוגיות המשכון ראיות לאיסור או להתיר.
 - ג. במצב של שעבוד גוף שמימושו בנכסים בלבד – אין בסוגיות המשכון ראיות לאיסור או להתיר.
- לאור הגדרתנו לגדרי השעבוד בחברות [עיין בחלק הראשון של הנספח] ולאור שלוש הנקודות בסיכום, **אין בסוגיות המשכון ראיות לאיסור** הלוואות בריבית לחברות.

27 לכאורה, אפשר היה לדייק מהרא"ש עוד יותר, ולהוכיח שגם במצב זה אין היתר, אך כשנדקדק נראה שאין לכך מקום. נקדים ונבהיר נקודה אחרת בדברי הרא"ש, וממנה נמשיך לדון בדיוק. הרא"ש אינו מדגים את ההיתר על מקרה שבו הלווה היהודי משעבד להלוואה אך ורק את המשכון ללא שעבוד גברא (דהיינו, באופן שהמשכון נשאר בבעלותו המלאה של הלווה). הסיבה לכך היא, מפני שהרא"ש סובר, כשיטתו בקידושין, ששעבוד נכסים ללא שעבוד גוף אינו חל כלל. על פי קו מחשבה זה, הרא"ש יכול להדגים את ההיתר על מקרה שבו המשכון נשאר בבעלותו של הלווה אלא שמשעבד ללווה, וכדי למנוע מצב של שעבוד נכסים ללא שעבוד גוף, ישתעבד הלווה שעבוד גברא, שמימושו רק באמצעות גבייה מהנכסים (כפי שהגדרנו את ההלוואה לחברות בע"מ בהסבר אחד לשיטתו של הרא"ש, בחלק א' של הנספח). אם כך, מדוע מוסיף הרא"ש ומציג את ההיתר דווקא באופן של הסתלקות מוחלטת מהבעלות על המשכון ומשעבוד גברא?! הדבר מוכיח לנו אחד מן השניים: או שאין משמעות לשעבוד גברא כזה, והוא כשעבוד נכסים ללא שעבוד גוף, והשעבוד אינו חל כלל (עיין בחלק א' של הנספח, הערה 16), או שאין היתר ריבית באופן כזה, וההלוואה היא כהלוואה רגילה. לפי שתי האפשרויות סותרים דברי הרא"ש את דרכנו. אולם דיוק זה אינו הכרחי, כי יתכן מאד שטעמו של הרא"ש שלא העמיד כך הוא משום דלא נחית לכך. ולא זו בלבד שאין הכרח לדייק כן, אלא שמוכח מהרא"ש עצמו שדיוק זה אינו נכון. הרי באותו הפרק (סי' כ"ט) הוא מביא דוגמה כזאת ממש – שעבוד גוף שמימושו במשכון בלבד – וכותב עליה שדינה **כמכירה** ולא כהלוואה. אם כן, מדוע אצלנו הרחיק לכת בדוגמה שהוא עצמו מגדיר אותה כמכירה?! אלא על כורחנו נאמר שהרא"ש לא התכוון דווקא לדוגמה המסוימת, ואין לדייק עד כדי כך. עם זאת הדיוק הבסיסי, שהבאנו לגבי אפותיקי מפורש, נראה ישר ונכון, ולא נוכל לומר **שכל** הדוגמה שהביא הרא"ש היא לאו בדווקא.

חלק ו': רב חמא (בבא מציעא ס"ט ע"ב)

מבואר בגמרא שאדם ה"משכיר" מעות לחברו עובר על איסור ריבית. מהי משמעות ה"השכרה"? בתוס'¹ מבואר, שלא מדובר בהלוואה רגילה שכינו אותה "שכירות", כיוון שאין מקום להתיר בגלל חילוף שם גרידא. אלא מדובר בהלוואה שהמלווה קיבל עליו אחריות אונסין לגביה. כלומר, אם יארע אונס למעות, הלווה יהיה פטור מלשלם. אם כן, תנאי ההלוואה הם כתנאי שכירות, ולכן קיימת כאן, לכאורה, שכירות אמיתית ולא הלוואה. בכל זאת מבואר בסוגיא שאיסור ריבית חל, אלא שהרמב"ם כותב, שאיסור זה אינו אלא מדרבנן.² גם ברמ"א³ מבואר במפורש שזהו אבק ריבית בלבד. ובגר"א⁴ מבואר הטעם: "כיון דדרך שכירות הוא". מה יהיה הדין כאשר המלווה מקבל על עצמו לא אחריות אונסין בלבד, אלא גם אחריות גניבה ואבידה? שלוש דעות בדבר: יש האוסרים,⁵ יש המתירים,⁶ ויש דעה אמצעית,⁷ המחלקת בין ריבית האסורה מדאורייתא, שבה לא תועיל קבלת אחריות להתיר, ובין ריבית דרבנן, שבה אם יקבל הנותן את כל האחריות תהיה ההלוואה מותרת לכתחילה.⁸

- 1 די"ה אוגר.
- 2 הלי מלווה ולווה, פרק ה' הלי ט"ז. אמנם הרמב"ם לא ביאר במפורש את הסוגיא כתוס', ולא אמר במפורש שמדובר דווקא במצב שבו המלווה קיבל על עצמו אחריות אונסין, אבל הריב"ש (סי' ש"ה) כותב, שברור כי דעת הרמב"ם כתוס'.
- 3 סי' קע"ו סעי' א'.
- 4 שם ס"ק ג'.
- 5 הגר"א סי' קע"ו ס"ק ב', וסי' קע"ז ס"ק כ"ה.
- 6 ש"ך סי' קע"ז ס"ק כ'.
- 7 רמ"א סי' קע"ז סעי' ו'. אלא שבסי' קע"ו סעי' א' סתם להיתרא, ומשמע שאפי' בדאורייתא הוא מתיר. ועיין עוד בקושיות הגרע"א (שם בד"ה יש מתירים) על הרמ"א, שאינו מעיר על דברי השו"ע בסי' קע"ג סעי' כ'. לדעת החוות דעת (סי' קע"ז ס"ק טו), הרמ"א מחלק בין שימוש בלשון שכירות, שאז מותרת גם ריבית קצוצה, לבין שימוש בלשון הלוואה, שאז מותרת רק ריבית דרבנן.
- 8 שורש המחלוקת – הבנה שונה בדעות ראשונים, כדלהלן:

תרומת הדשן (סי' ש"ב) כותב שמותר אפי' בדאורייתא אם הנותן מקבל את כל האחריות. הוא מוכיח את דבריו מכך שהתוס' העמיד את איסור רב חמא באחריות אונסין. מכאן משמע שבאחריות גמורה – מותר. על דיוק זה כותב הגר"א (סי' קע"ו ס"ק ב'): "וכמה דחוקין דבריו, ונשתקע הדבר ולא נאמר". תרומת הדשן ממשיך ומציע דרך שבה יהיה המלווה בטוח בהחזר מעותיו (למרות שקיבל על עצמו אחריות), אלא שהוא מסיים את דבריו בהסתייגות ממימוש מעשי של ההיתר. ונחלקו הפוסקים בהבנת דבריו: האם הוא מסתייג רק כאשר המלווה דואג ל"ביטוח" מעותיו או אף בלא זה? הבי"י (ריש סי' קע"ו) מבין שאין לעשות מעשה לכתחילה כלל, והדרכי משה (שם, ובסי' קע"ז ס"ק ה') חולק עליו. **הריב"ש** (סי' ש"ה, ש"ח) אוסר אף בקבלת אחריות. הדרכי משה (סי' קע"ז שם) והגר"א (סי' קע"ו ס"ק ב') הבינו שאף אם המלווה קיבל על עצמו את כל האחריות אסור, והש"ך (סי' קע"ז ס"ק כ') חולק על כך. דעת ה"ר ישעיה (מובא בטור, סי' קע"ז ו') שאף באחריות על הנותן אסור, משום שנראה כריבית. ונחלקו בדעתו – הטור והבי"י הבינו שאפי' במקבל על עצמו את כל האחריות אסור, והמהרי"ק (שורש קי"ט, הובא בבי"י ריש סי' קע"ז) שאם הנותן יקבל על עצמו את כל האחריות מותר, וכן משמע מתשובת מהר"ם (המובאת במרדכי ב"מ, סי' שט"ז). זו גם דעת הגליון על התוס' (סי' ע"ב, הובא בגר"א שם).

יש לעיין אם לפי דעת המתירים,⁹ היתר זה של קבלת **אחריות** זהה להיתר **הפסידא** שמצאנו בסוגיית "פרדיסא" (לעיל בחלק ג'), או שאלו שני ענינים שונים זה מזה.

נראה בסברא, שאכן שני דינים נפרדים הם. קבלת אחריות מסירה שם "הלוואה" מנתנית המעות, ונותנת לה שם "שכירות", שכן תנאי הנתנה הם כתנאי שכירות ולא כתנאי הלוואה. לעומת זאת, הפסידא נסמכת על דין "אגר נטר". אין בהלוואה **שכר המתנת מעות**, כיוון שההמתנה עלולה להביא להפסד. לאור זאת ניתן להגדיר, שדין קבלת האחריות משנה את גדר **נתינת** הלוואה, ואילו הפסידא משנה את גדר **קבלת** הריבית.¹⁰

נציין בקצרה הוכחות אחדות לכך, שאלו שני יסודות שונים:

א. הריב"ש¹¹ בדיון על הלוואה באחריות הספינה כותב במפורש, שאין לדון כלל להיתר מצד הפסידא שמצינו "בפרדיסא" [כיוון ששם מדובר במכר וכאן בהלוואה]. לעומת זאת, בדין האחריות הוא מאריך, ובאמת מסיק שדין זה גורם שהאיסור יהיה רק מדרבנן.¹²

ב. המתירים מדין אחריות [ואף הרמ"א המתיר מדין זה ריבית דרבנן] לא הגבילו את דבריהם לפסידא שכיחא דווקא [ואפי' לא כתבו שצריך גדר של פסידא דלא שכיחא], ואילו בפרדיסא לא הותרה הריבית אלא בפסידא דשכיחא.¹³

עדיין נותר לברר, אימתי נזדקק להיתר מדין פסידא [שאו נצטרך דווקא פסידא דשכיחא]? לכאורה, במצב שיש בו סיכון למעות המלווה, נתיר תמיד (לדעת המתירים) מדין אחריות! ומדוע בסוגיית פרדיסא לא הוזכר היתר האחריות?

9 וכאמור לעיל, מדאורייתא הותרה הריבית תוך קבלת אחריות (אפי' חלקית) לכל הדעות. לכן עיון זה משפיע על ההלכה לפי כל הדעות.

10 לעומת זאת, בספר איזהו נשך (על שו"ע, ס"י קע"ז סע' ו') נראה בבירור ששני המושגים חד הם בעיניו, וכל גדרי הקולא של סוגיית פסידא מתאימים למה שמצאנו כאן בסוגיית אחריות (עיי' שם).

11 ס"י ש"ח. הריב"ש עוסק שם באדם המלווה לחבירו מעות בריבית. הלווה עומד להפליג בספינה, והמלווה מקבל על עצמו, שאם יארע דבר מה לספינה יהא הלווה פטור מלהשיב. מתשובה זו של הריב"ש רצה המהרש"ג (יו"ד ס"י ה') להוכיח, שהיעדר שעבוד גוף אינו מתיר לכתחילה. אולם בתשובתו השנייה (נועם ב') חזר בו, משום שבמקרה המתואר כאן יש שעבוד גוף, שהרי בשוב הספינה בשלום מחויב הלווה לשלם מכיסו.

12 וכן אפשר להוכיח זאת מהפני יהושע בגיטין (הובא לעיל בחלק ב' של הנספח), הסובר שפסידא אינו גורם מתיר בהלוואה, ואילו כאן ראינו שלכל הדעות האחריות היא גורם מתיר.

13 עיי' לעיל בחלק ג'. וברמב"ן בגיטין, כשהוא מתיר מדין פסידא (דברינו לעיל בחלק ב' באריכות), הוא מסיק "הלכך זביני הוי ושרי". משמע שסברת הפסידא אינה פועלת על דין אגר נטר, אלא משנה את גדר נתינת המעות. לכאורה מוכח ששני מושגים אלו חד הם (שלא כדברינו). וייתכן שבאמת הרמב"ן **לשיטתו** מאחד אותם, שהרי הוא מתיר הלוואה בריבית אפילו בפסידא דלא שכיחא.

נראה לומר, שדין אחריות אינו מתיר אלא כאשר האחריות היא על **מעות ההלוואה עצמן**.¹⁴ רק אז ניתן לומר שהנותן לא הלווה את המעות אלא השכירן. מה שאין כן כאשר אפשרות ההפסד אינה נובעת מקבלת האחריות על המעות עצמן אלא מסיבות אחרות [כמו בפרדיסא – המלווה יפסיד אם לא יהיו פירות, אבל אם יקרה דבר מה למעות שנתן לבעל הכרם לא יפסיד כלל].

אם נכונים דברינו, אין להתיר בנידוננו מכח סברת האחריות, שהרי אדם הנותן לחברה כסף [כהלוואה או כתשלום] אינו מקבל על עצמו אחריות למקרה שייאנסו **מעות אלו**. אחריותו היא רק למקרה של פירוק החברה כולה.¹⁵

אולם, הדברים אינם מוסכמים, שכן הריב"ש¹⁶ לומד מסוגיית רב חמא, שהאיסור יהיה רק מדרבנן גם אם קבלת האחריות אינה על המעות עצמן. גם המבי"ט¹⁷ סובר, שאם המלווה מקבל על עצמו אחריות על המשכון גם לגנבה ואבדה אין איסור ריבית בהלוואה זו, כמו במקבל אחריות על המעות עצמן, כי "מה לי הן ומה לי דמיהן",¹⁸ וכן סובר גם המהרי"ט.¹⁹ משיטות אלו נוכל ללמוד, לכאורה, היתר להלוות לחברות בריבית,²⁰ שהרי אם החברה תתפרק, בין באונס ובין מחמת גנבה ואבדה, המלווה מפסיד את כספו. ולמרות שאם נאנסו מעות ההלוואה עצמן עדיין חוב החברה במקומו עומד, אין בכך כדי לגרום לאיסור ריבית, כשם שקבלת אחריות על המשכון מתירה את איסור הריבית, אף על פי שהמלווה לא קיבל אחריות על מעות ההלוואה. לדעת הש"ך היתר זה יהא תקף אפי' בריבית דאורייתא, ולדעת הרמ"א באיסור דרבנן בלבד. ואף לדעת הגר"א (שאחריות אינה מתירה) לא יהא איסור הריבית אלא מדרבנן.²¹

14 כן סובר, כנראה, המשנה למלך (הל' מלווה ולווה, פרק ה' הל' ט"ז) בדבריו על דברי המבי"ט המובאים לקמן, עיי' שם. וכן נכתב בספר ויחי יוסף, תשובה ט'. ועיי' בהערה הבאה.

15 וכן כותב במפורש המנחת שלמה (סי' כ"ח, עמ' ק"ע). לדבריו דעת הש"ך – המתיר באחריות מלאה – אינה חלה על חברות מטעם זה.

16 סי' ש"ח.

17 חלק א' סי' ו'.

18 אף בדינו של הריב"ש בספינה. כמו במשכון, הסחורה היא חלק מעניינה של ההלוואה בין אם המעות ניתנו כ"ביטוח", ובין אם נבין שהמעות ניתנו לצורך קניית הסחורה, ולכן אין להרחיב את ההיתר לקבלת אחריות על דברים שאינם קשורים כלל להלוואה, כי אז מדובר בתנאי גרידא, ונוכל לשקול אם להתיר מדין פסידא, אבל לא מדין אחריות.

19 חלק א' סי' קי"ז.

20 כן לומד בעל איזהו נשך (שם; והוא אינו נכנס כלל לבעיית ההבדל בין מצב שבו האחריות על המעות עצמן ובין מצב שהאחריות אינה עליהן), ונכדו הר"מ שטרנבוך (מועדים וזמנים סטנסיל, סי' ס"ו, דף ר"ד) מחזק את דבריו.

21 וכיוון שהאיסור הוא מדרבנן – מעלה המועדים וזמנים (שם) אפשרות לומר, שהלוואה לממשלה וכן ביטוח חיים אין בהם ריבית לכל הדעות אפילו מדרבנן. הלוואה לממשלה היא הלוואה לציבור, ובכהאי גוונא לא גזרו (עיי' לעיל בפרק א' חלק ג'). ביטוח חיים אינו מלווה גמור, ובכהאי גוונא לא גזרו.

אלא שאם כך נפרש, חוזרת וניעורה קושייתנו מסוגיית פרדיסא. מדוע לא התירה שם הגמרא מדין אחריות (וממילא, מדוע ההיתר שם חל רק כשיש פסידא דשכיחא)?

יש מי שתירץ,²² כי שם מדובר במצב שבו המלווה לא קיבל על עצמו שום אחריות מיוחדת. לדעתו, במצב המתואר שם היה קניין גמור כבר בשעת נתינת המעות,²³ ואם כן האחריות שם חלה על הקונה לא מכוח **קבלת** אחריות, אלא מעצם היות הפירות בבעלותו. לכן אין שם היכר לאחריות, והדבר נראה כריבית.²⁴

ואפשר ליישב את הקושייה באופן אחר. דין אחריות חל רק כשהלוואה היא הלוואה רגילה, אלא שהמלווה קיבל אחריות. דהיינו, חיובי המלווה נובעים **ישירות** מקבלת האחריות. אולם, כאשר הוגדר מראש שהלוואה תיפרע רק מנכס מסוים (=פירות הכרם), **וכתוצאה מכך**, אם יקרה משהו לנכס יפסיד המלווה – אין זה דין קבלת אחריות.

התירוץ הראשון אינו מגביל את החלת היתר "אחריות" לגבי חברות. אולם, לפי התירוץ השני אין כלל מקום להיתר "אחריות" בחברות, כי גם שם האחריות היא בגדר של תוצאה.²⁵

סיכום

הלוואה בריבית לחברות, לכל הפחות אם היא נעשית בדרך מכר [שאז האיסור מדרבנן], מותרת מכוח סברת האחריות שנוטל על עצמו המלווה, אם מצרפים את הדעות הללו:

- א. קבלת אחריות על ידי המלווה יוצרת היתר²⁶ [לש"ך אפי' ריבית דאורייתא, ולרמ"א רק ריבית האסורה מדרבנן].
- ב. אין צורך באחריות על המעות עצמן דווקא.²⁷
- ג. גם כאשר קבלת האחריות אינה ישירה, אלא נגרמת בעקיפין, היא מוגדרת כאחריות.²⁸

22 איזהו נשך (שם).

23 עיין לעיל בחלק ג', בדיונונו בסוגיית פרדיסא, באפשרויות השונות לביאור משמעות נתינת המעות.

24 תירוץ זה נראה קשה. שהרי אם היה קניין אין כאן הלוואה כלל, אלא שבכל זאת אסור מפני שנראה כמקדים לו מעות. אולם לפי זה המעשה נראה כהלוואה שבה **האחריות על המלווה**, ואם כן, מה האיסור בדבר?!

25 יש להוסיף ולהעיר, שהמהרש"ג (יו"ד סי' ה', ד"ה אמנם נראה) מעלה אפשרות לחלק בין מצב שבו ייחדו לאחריות נכס קטן, ובין מצב שבו ייחדו לאחריות נכסים רבים, ואז אולי אסור מדרבנן. חילוק מעין זה, בין נכס יחיד לנכסים רבים, כותב הטי"ז (סי' קע"ב ס"ק ב') בעניין פסידא.

26 שלא כגר"א. לפיו כל הנאמר בסיכום מועיל רק כדי להוריד את דרגת האיסור לדרבנן, אך לא כדי להתיר.

27 ריב"ש, מבי"ט ומהרי"ט.

28 שלא כנאמר בתירוץ השני, בסוף הדיון. ועיין בהערה 24.

סיכום הנספח¹

האפשרות להיתר מחמת היעדר שעבוד גוף

משכון	בתי ער"ח ²	פרדיסא	גיטין	
בדאורייתא ובדרבנן - מחלוקת אם אין היתר או אין ראייה (וכנלע"ד). ⁴ אין ראייה (וכנלע"ד). אפותיקי מפורש - אין היתר.	מחלוקת אם אין היתר או אין ראייה (וכנלע"ד). ⁴	יש דעות שאין היתר אפי' בדרבנן. לענ"ד אין ראייה אפי' בדאורייתא. ⁴	דאור' - יש דעות שאין היתר. לענ"ד אין ראייה. דרבנן - יש היתר. ³	רש"י
			דאור' - יש דעות שאין היתר. לענ"ד אין ראייה. דרבנן - אין ראייה, ויש דעות שאין היתר.	תוס'
		דאור' - אין ראייה. דרבנן - יש היתר. ³	דאור' - מחלוקת אם אין ראייה או יש היתר. ³ דרבנן - יש היתר. ³	רמב"ן

1 לא כללנו בטבלאות הסיכום את סוגיית רב חמא, כיוון שאינה עוסקת בשעבוד גוף ובפסידא.

2 כל האיסורים הם בריבית דאורייתא, שבה עוסקת הסוגיא. בדרבנן – אין ראייה.

3 ספק אם סיבת האיסור היא היעדר שעבוד הגוף או אפשרות ההפסד.

4 למרות ששיטת התוס' בסוגיא שונה משיטת רש"י, אין ביניהם נפקא מינה לענייננו.

האפשרות להיתר מחמת אפשרות הפסידא

משכון	בתי ער"ח ²	פרדיסא ⁵	גיטין	
בדאורייתא ובדרבנן - מחלוקת אם אין היתר או אין ראייה (וכנלע"ד).	דאורי' - אין היתר בלא שכיחא. ⁶	יש היתר אפילו בלא שכיחא, אבל רק אם התמורה אינה מצויה בעולם.	דאורי' - אין היתר. דרבנן - יש היתר. ³	רש"י
אפותיקי מפורש - אין היתר.	ר"ת: אין היתר בלא שכיחא. ⁷ וכן נפסק בשו"ע. ⁸	יש היתר רק בשכיחא, וכן נפסק בשו"ע.	דאורי' - אין היתר. דרבנן - אין ראייה, ויש דעות שאין היתר.	תוס'
		יש היתר אפי' בלא שכיחא (ובהפסד באיכות - דווקא בשכיחא). ⁹	דאורי' - מחלוקת אם אין ראייה או יש היתר. ³ דרבנן - יש היתר. ³ לענ"ד יש היתר אפי' בדאורייתא ואפי' בלא שכיחא.	רמב"ן

למעשה

- א – באפותיקי מפורש חל איסור ריבית.¹⁰
- ב – פסידא דלא שכיחא אינו גורם מתיר, אפילו באיסור דרבנן.¹¹
- ג – אין ראיות אם קיים איסור ריבית הלוואה שאין בה שעבוד גוף (ואף אין בה מצוות פירעון).¹²

5 כל ההיתרים הם בריבית דרבנן – שבה עוסקת הסוגיא. לריבית דאורייתא אין ראייה.

6 ספק אם האיסור הוא מדאורייתא או מדרבנן.

7 האיסור מדאורייתא.

8 ולגבי דעת הרמ"א יש ספק אם האיסור הוא מדאורייתא או מדרבנן.

9 עיין בחלק ג' הערה 24.

10 חלק ה', ראייה ה'.

11 חלק ג', שו"ע.

12 היעדר שעבוד גוף הוא גורם מרכזי בדיוניהם של המתירים והאוסרים. וכאמור, נלענ"ד שאין ראייה מהסוגיות השונות לכאן או לכאן.

נספח ב'

א. ייעוד חלק מרווחי החברה לצורכי מצווה

בשו"ת הרי בשמים¹ נכתב: "ומה טוב היה שיעשו ביניהם תקנה לחלק לעניים מהרווחים איזה סך בכל שנה... שאז יש גם כן לצרף לסניף כמה מרבוותא ז"ל² דסבירא להו דלצורך מצווה שרי הלוואת ריבית. אפילו ריבית דאורייתא".

סתם ולא פירש כיצד מעט מהרווח מחשיב את כל הרווחים ככספי מצווה. ועוד יש לתמוה – וכי מי שנותן מרווחיו מעשר כספים לצדקה נתיר לו להלוות בריבית?! והמהרש"ם³ חלק על דבריו של בעל הרי בשמים בחריפות: "הוא דבר תמוה, ונשתקע הדבר ולא יהיה נאמר!"⁴

ב. החשבת הריבית כשכר טרחה והוצאות

בעל שו"ת פני מבין⁵ הציע דרך אחרת להיתר: "נכון אם ישמעו שיכתבו בפתקאות דרך בעד שכר טירחא של אנשים הממונים ובית המושכר לזה – נותנים שכר אלו הלווים, ומריוח זה יחלקו". אין המדובר בתשלום הוצאות ממשיות של המלווה,⁶ אלא בהחשבת הריבית הקבועה⁷ כשכר הטרחה והוצאות השכירות.

בעניין זה נראה שיש לחלק בין שני סוגי חברות. אם עסקי החברה בנויים לכתחילה גם על רווחי ריבית (כמו בבנקים) בוודאי אין היתר להחשיב את הריבית כהוצאות,

1 תנינא, סוף ס"י קט"ו. הובא גם בדרכי תשובה, על שו"ע יו"ד ס"י ק"ס, סוף ס"ק ט"ו. גם באור לציון (חלק א', יו"ד ס"י ה') הזכיר השואל סברא זו, שרווחי הריבית יינתנו למטרות צדקה. ובתשובתו, הרב אבא שאול אינו מתייחס כלל להיתר זה. נראה ברור שאינו מקבל אותו.

2 עיין בפרק א' הערה 66.

3 חלק א' ס"י כ', ד"ה וגם בלקה"ק.

4 גם ההרי בשמים לא הסתמך על סברא זו כשלעצמה, ורק צירפה לקולות נוספות. ועוד – בשו"ע (יו"ד ס"י ק"ס סעי' י"ח) נפסק כמחמירים, שגם הלוואה לצורך מצווה אינה מותרת אלא בריבית דרבנן.

מציאות זאת – נתינת חלק מהרווחים לצורכי מצווה – מצויה בחברות, התורמות לאגודות צדקה וחסד. אולם נראה שאינו שכיח באופן המתואר כאן – קביעה מראש של אחוז מסוים. ומכל מקום, כאמור, הסברא נדחתה.

5 יו"ד ס"י קי"ט, ד"ה ולאחר.

6 שהתירו הפוסקים, על פי העיקרון שמצינו שהלווה נותן שכר הסופר (שו"ע חו"מ ס"י ל"ט סעי' י"ז). ולפרטי דין זה עיין בברית יהודה פרק ט' ובתורת ריבית פרק ה'.

7 בפני מבין (שם) נשאל על הריבית שלוקחים בעלי המניות.

ובפרט כשהתשלום גבוה מדי ביחס לטרחה ולהוצאות.⁸ לעומת זאת, אם אין מעניינה של החברה להרוויח מריבית, אלא שהיא לוקחת ריבית על מנת למנוע הפסדים מכספי הלוואותיה,⁹ יש מקום לדון בזה. ואין כאן מקומו.¹⁰

ג. מנהג מבטל הלכה

הרב יעקב מאיר¹¹ פותח את דיונו להיתר הריבית הנהוגה בבנקים בטענה חדשה: "לכאורה היה נראה, כיון דמשנים קדמוניות **נהגו ישראל**¹² לשאת ולתת בשטרות אלו (=מניות) **ואין מוחה** בידם, אם כן מדין **מנהג מבטל הלכה**¹³ נראה להתיר". ואף שבמסקנתו אין הוא סומך על כך, ובפרט בריבית דאורייתא, מכל מקום הוא מצרף גם טעם זה להיתרים אחרים.¹⁴

מלבד שיישומו של הכלל "מנהג מבטל הלכה" בכל מקום אינו פשוט וברור כלל,¹⁵ נראה שבמציאות ימינו, שהיתר העיסקה התפשט מאוד, שוב אין לומר שמנהג הלהוות בריבית. ובכל זאת אולי יש לדון על כך בחברות העוסקות במכירות, שבהן לא מצוי היתר העיסקה.¹⁶

8 עיין דעת כהן סי' ס"ז: "אם השכר הוא מוגזם, אז קרוב הדבר שהוא אסור ריבית גם מהתורה, וחלילה להקל בזה". ומה עוד שבדרך כלל אין ההלוואה גורמת יותר טרחה מכל פעילות פקידותית אחרת. ובעיה זו בולטת במיוחד כשגובה הריבית משתנה כפי גובה ההלוואה. וכי הטרחה אז שונה!?

9 כגון חברה העוסקת במכירות, שהיתה מעדיפה שלקוחותיה ישלמו במזומן. אלא שצורך הלקוחות הוא לשלם בתשלומים, ואז החברה – הזקוקה לכספים אלו ומשיגה אותם בהלוואות בריבית – נאלצת לגבות מהלקוחות ריבית עבור התשלומים, כדי לשמור על ערך כספה.

10 עיין בספרי ההלכה שנתחברו בדורנו והתייחסו לעניין זה.

11 מובא בשו"ת יש"א אי"ש, יו"ד סי' ג', דף י"ג.

12 פוסקים רבים שדנו בריבית בחברות מזכירים עניין זה – שנהגו להקל בכך. עיין למשל במהר"ם שיק סי' קנ"ח, מנחת אלעזר חלק ב' סי' כ"ב.

13 עיין ביבמות ק"ב ע"א, ובירושלמי שם פרק י"ב הל' א'. ובגר"א בשו"ע או"ח סי' מ"ו סעי' ו', ד"ה אך המנהג.

14 עיין שם בסיום תשובתו, דף י"ד.

15 עיין בבבא בתרא ב' ע"א, תוס' ד"ה בגויל. ובשדי חמד (מערכת המ"ם, כלל ל"ז): "לבטל הלכה מכח המנהג... בעינן שיהא המנהג ותיקין או על פי ז' טובי העיר. וכל שלא נשמע דמנהג זה הוקבע על פי ותיקין – הוי ידיעה ברורה שלא הוקבע על פי ותיקין".

16 ובדרך כלל בהן האיסור קל יותר – ריבית דרך מקח וממכר, שהיא מדרבנן.

רשימת מקורות*

<p>שו"ת, הרב משה פיינשטיין, ניו יארק תשכ"ד. או"ח א' סי' צ'. או"ח ד' סוף סי' נ"ד. יו"ד ב' סוף סי' ס"ב, סי' ס"ג. יו"ד ג' סי' מ"א. אהע"ז א' סי' ז'.</p>	<p>אגרות משה</p>
<p>שו"ת, הרב בן ציון אבא-שאול, הוצאת מכון אור לציון, תשמ"ח. חלק א', יו"ד סי' ה'.</p>	<p>אור לציון</p>
<p>ירחון תורני, בכל מקצועות התורה, הוצאת ישיבת כיסא רחמים, בני ברק. שנת תשל"א, סי' ט"ו — תשובת הרב עובדיה יוסף.</p>	<p>אור תורה</p>
<p>על שו"ע הלכות ריבית, הרב שלמה זלמן פינס, תר"צ. סי' קע"ז סעי' ו'.</p>	<p>איזהו נשך</p>
<p>שו"ת, הרב מאיר אריק, הוצאה חדשה, ניו יארק תשכ"ו. חלק א' סי' קפ"ט. (עיין גם מנחת פתים).</p>	<p>אמרי יוש</p>
<p>שו"ת, הרב יצחק יהודה שמלקס, פרמישלא תרנ"ה. חלק ב' יו"ד, קונטרס אחרון סי' ל"ב.</p>	<p>בית יצחק</p>
<p>הלכות ריבית ועיסקא, הרב יעקב ישעיה בלויא, ירושלים תשל"ט. פרק ו' הערה מ"ה, פרק ז' סעי' כ"ד-כ"ז, פרק ל' סעי' ט"ז-י"ח.</p>	<p>ברית יהודה</p>
<p>על שו"ע יו"ד, הרב שלום מרדכי שבדרון. סי' ק"ס סעי' ט"ז ברמ"א. (עיין גם מהרש"ם).</p>	<p>דעת תורה</p>
<p>קובץ גדול משו"ת וספרים על שו"ע יו"ד, הרב צבי הירש שפירא, מהדורה חדשה, ירושלים תשכ"ז. סי' ק"ס ס"ק ט"ו, ס"ק קכ"ד.</p>	<p>דרכי תשובה</p>

* א. הרשימה בסדר אלפא-ביתי, על פי שמות הספרים.
 ב. כשיש כמה תשובות מאותו מחבר, מוזכרות כולן יחד, ליד ספרו העיקרי של המחבר.
 ג. הרשימה אינה כוללת כל ספר שהוזכר במאמר, אלא רק ספרים שעסקו ישירות בחברה בע"מ, ובפרט בריבית בחברה כזו.
 מכאן שתועלתה של הרשימה — בנוסף להבאת שם המחבר וההוצאה — היא בריכוז המחברים שעסקו בנושא מאמרנו.

- האלף לך שלמה** שו"ת, הרב שלמה קלוגר.
או"ח סי' רל"ח.
- הנאמן** ביטאון התאחדות חניכי הישיבות, הוצאת כולל זלטופול-צורטקוב, תל אביב.
חוברת מ"ז, תשרי-חשון תשל"ד – תשובת הרב יואל קלופט.
- הר צבי** שו"ת, הרב צבי פסח פראנק, הוצאת מכון הרב פראנק, ירושלים תשל"ז.
יו"ד סי' קכ"ו.
- הרי בשמים** שו"ת, הרב אריה הורוביץ, לעברג תרנ"ז.
תנינא, סי' קט"ו.
- התורה והמדינה** – קובץ לבירור הלכות מדינה, חבר הרבנים של הפוהמ"ז.
כרך י"א-י"ג, מאמרו של הרב ישראל בארי. (ובעריכה מחודשת:
"בצומת התורה והמדינה", הוצאת מכון צומת, תשנ"א, כרך ג' עמ'
41).
תשובה נוספת של הרב בארי: "בצומת התורה והמדינה", כרך ב'
עמ' 374.
- וחי אחיך עמד** תשובות בענייני ריבית, הרב משה שמעון חיים זילברברג, מאנסי תשמ"ו.
סי' צ"א, סי' צ"ב.
- ויחי יוסף** פסקי הלכות ותשובות בענייני ריבית, הרב חיים יוסף דוד וייס, הוצאה חדשה בסוף שו"ת ויען דוד חלק ב', ירושלים תשנ"ג.
חלק א' תשובות ח', ט'.
- חלקת יעקב** שו"ת, הרב מרדכי יעקב ברייש, מהדורה חדשה, תל אביב תשל"ו.
חלק ג', סי' ק"צ.
- טעם ריבית** על שו"ע הלכות ריבית, הרב יששכר שרייבער, ירושלים תשמ"ט.
קונטרס אחרון, סי' מ"א.
- יד שאול** ספר זכרון ע"ש הרב שאול וינגורט, תרצ"ט.
עמ' מ"ה-מ"ט: תשובת הרב וינגורט.

- יש"א אי"ש** שו"ת, הרב יעקב שאול אלישר, ירושלים תרנ"ו.
(מובאות שם שתי תשובות נוספות: הרב שלום הדאיה, הרב יעקב מאיר).
יו"ד סי' ג'.
- ישכיל עבדי** שו"ת, הרב עובדיה הדאיה, ירושלים תשי"ח.
חלק ה', סימנים ט"ז, י"ז.
- כתבי הגר"א הענקין** — הרב יוסף אליהו הענקין, ניו יארק תשמ"ט.
חלק ב', סי' נ', אותיות א' ג'.
- לחם הפנים** הגהות על קיצור שו"ע, הרב יהודה ליבוש, לובלין תרנ"ד.
סי' ס"ה, סעי' כ"ח.
- מהרי"א הלוי** שו"ת, הרב יצחק אהרן איטנגא הלוי, למברג תרנ"ג.
חלק ב', סי' נ"ד, קכ"ד.
- מהר"ם שיק** שו"ת, הרב משה שיק, הוצאה חדשה, ירושלים תשמ"ד.
יו"ד, סי' קנ"ז, קנ"ח.
- מהרש"ג** שו"ת, הרב שמעון גרינפלד, הוצא על ידי בנו, תרצ"ג.
חלק א' יו"ד, סימנים ג', ה', ו'.
תשובה נוספת מהמחבר: "נועם" ב'.
- מהרש"ם** שו"ת הרב שלום מרדכי שבדרון, מהדורה חדשה, מכון חתם סופר, ירושלים תשל"ד.
חלק א', סי' כ'. (עיין גם דעת תורה).
- מועדים וזמנים** חידושים והערות על מסכתות ומועדי השנה, הרב משה שטרנבוך, ירושלים תשל"א.
חלק ג', סי' רס"ט הערה א'. חלק ו', סי' מ"א עמ' ע', חלק ח', עמ' ס"ט.
תשובות נוספות של המחבר: מועדים וזמנים סטנסיל, סי' ס"ו, עמ' ר"ד.
קיצור דיני ריבית המצויים, פ"ג הע' ו'. (נדפס בתחילת ספר טעם ריבית).

- מלמד להועיל** שו"ת, הרב דוד צבי הופמן, פרנקפורט תרפ"ו.
חלק א', או"ח סי' צ"א. חלק ב', יו"ד סי' נ"ט.
- מנחת אלעזר** שו"ת, הרב חיים אלעזר שפירא, מונקטש תרס"ו.
חלק ב', סי' כ"ב.
- מנחת יצחק** שו"ת, הרב יצחק יעקב וייס, ירושלים תש"ג.
חלק ג' סי' א'. חלק ד' סי' ט"ז, י"ז. חלק ו' סי' ע"ז. חלק ז' סי' כ"ו.
- מנחת פתים** על שו"ע יו"ד, הרב מאיר אריק, הוצאה חדשה, תשכ"ט.
סי' ק"ס סעי' ט"ז. [עיין גם אמרי יושר].
- מנחת שלמה** שו"ת, הרב שלמה זלמן אויערבך, הוצאת מכון שערי זיו, ירושלים
תשמ"ו.
סי' כ"ח.
תשובה נוספת של המחבר: "שנה בשנה", שנת תשכ"ו, עמ' 162.
- משיב דברים** שו"ת, הרב גרשון ליטש-רוזנבוים, תר"ס.
יו"ד, סי' ק"ו.
- משנת רבי אלעזר** – שו"ת, הרב אלעזר ברכהו, וילנא תרנ"ה. חלק א' יו"ד, תשובה
ט"ו.
- משנת ריבית** הלכות ריבית, הרב אברהם משה לבנוני, ברוקלין תשנ"א.
פרק ב' סעי' ו'-ח'.
- נועם** שנתון לבירור בעיות בהלכה, הוצאת מכון תורה שלמה, ירושלים.
כרך ב', עמ' ל"ג – תשובת המהרש"ג מכתב יד, הובאה על ידי
תלמידו, הרב למברגר.
כרך ג', עמ' קצ"ה – תשובת הרב יצחק וסרמן.
כרך ד', עמ' רנ"א – תשובת הרב משה נתן נטע למברגר.
כרך י"ב, עמ' שכ"ב – תשובת הרב רפאל קצנלבוגן.
כרך כ"ג, עמ' צ"ד – תשובת הרב יצחק אייזק לעבעס.
- נטיעה של שמחה** – שו"ת, הרב זעקל במברגר.
[מובאות שם חמש תשובות: חמיו של המחבר, הרב יצחק אלחנן,
הרב שמעון הורוויטץ, הרב נתן אדלר הכהן, הרב זאב פילכנפלד].
יו"ד, סי' נ"ו.

- פני מבין** שו"ת, הרב נתנאל הכהן פריעד, מונקטש תרע"ג.
יו"ד, ס"י קי"ט.
- פסקי דין רבניים** – אוסף פסקי דין של בתי הדין הרבניים האזוריים בישראל, ירושלים.
חלק ו' עמ' שט"ו, חלק י' עמ' רע"ג.
- צמיחת דודאים** קונטרס בעניין ריבית בבנק, הרב יעקב מייזליש.
נדפס בסוף ספר אהבת דוד, של אביו הרב דוד דב מייזליש, תרמ"ה.
תשובה נוספת של המחבר: שו"ת תרשיש שהם, ס"י ל"ה.
- צפנת פענח** שו"ת, הרב יוסף ראז"ן, מהדורה חדשה, ירושלים תשל"ט.
ס"י קפ"ד.
- קיצור שו"ע** הרב שלמה גנצפריד, הוצאה ראשונה תרכ"ד.
ס"י ס"ה סע' כ"ח.
תשובה נוספת של המחבר: שו"ת שואל ומשיב, כרך א', חלק ג' ס"י ל"א.
- רבי עזריאל** שו"ת, הרב עזריאל הילדסהיימר, הוצאה חדשה, תל אביב תשל"ו.
חלק ב', מילואים ס"י רמ"ח.
תשובה נוספת של המחבר: שו"ת מלמד להועיל חלק א' או"ח ס"י צ"א.
- ריבית לאור ההלכה** – הרב משה פנירי, תשמ"ז.
פרק כ"ד, סע' י"ט והערה כ"ו.
- שואל ומשיב** שו"ת, הרב יוסף שאול נתנזון, מהדורה חדשה, ירושלים תשל"ג.
כרך א', חלק ג' ס"י ל"א.
- שערי צדק** שו"ת, הרב מנחם מנדל פנט, מונקטש תרמ"ג.
יו"ד, ס"י קכ"ד.
- תורת ריבית** דיני ופסקי ריבית והיתר עסקא, הרב משה הרשור והרב אליהו רפאל היישריק, ירושלים תשמ"ט.
פרק י' סע' ס"ו. פרק י"ז סע' נ"ב-נ"ה, ס"ד, ס"ה.

תרשיש שהם שו"ת, הרב משה פרלמוטר, פיעטרקוב תרס"ב.
יו"ד, סימנים ל"ד-ל"ו.

תשובות בית נאמן – בענייני ריבית, הרב דוד אליהו אידנסון, מאנסי תשנ"א.
חדר ג', סימן ג' 2.

